

Gunneria

64

Volum 1

Birgitta Wik (red.)

SENTRUM - PERIFERI

*Sentra og sentrumsdannelser gjennom
førhistorisk og historisk tid*

*Den 18. nordiske arkeologkongress,
Trondheim 28.8.-4.9.1989*

TRONDHEIM 1991

Gunneria

64

Volum 1

Universitetet i Trondheim
Vitenskapsmuseet

Birgitta Wik (red.)

SENTRUM - PERIFERI

*Sentra og sentrumsdannelser gjennom
førhistorisk og historisk tid*

*Den 18. nordiske arkeologkongress,
Trondheim 28.8.-4.9.1989*

TRONDHEIM 1991

ISBN 82-7126-468-0 (kpl. 1-2)
ISSN 0332-8554
Vitenskapsmuseets trykkeri

ABSTRACT

Wik, B. (ed.) 1991. CENTRE - PERIPHERY. Centres and Formation of Centres through Prehistoric and Historic Times. The 18th Nordic Archaeologist Congress in Trondheim 28.8-4.9.1989. *Gunneria* 64: 1-455 (2 vol.).

This volume consists of papers presented at the congress. This was divided up into sections, whose main topics were: the relation between periphery and centre; central functions in prehistoric times; the origin of towns and the formation of states; urbanization and the pattern of sex roles; iron production centres.

Birgitta Wik, University of Trondheim, Museum of Natural History and Archaeology, Department of Archaeology, N-7004 Trondheim, Norway.

INNHOLD

VOLUM I

FORORD	7
VELKOMSTHILSEN v/ Arne B. Johansen	9
FOREDRAG	13
DELTAKERE	17
INNLEDNINGSFOREDRAG	
Johansen, A.B. Periferi og sentrum som arkeologiske begreper	23
Randsborg, K. Oldtidens forvandling: Center og periferi i Europa i tiden tusind før til tusind efter Kristus	35
Bertelsen, R. Periferi og periferidannelse fra førhistorisk til historisk tid	51
Hyenstrand, Å. Centralmakt i marginalområde - en generell modell før svenskt riksenande	73
Avdusin, D.A. De gammelrussiske byers oppkomst: Historiografi	81
FØRSTE SESJON: FORHOLDET MELLOM PERIFERI OG SENTRA	
Spång, L.G. Flyttningsmønster och centrumberoende. Fångst- samhällens sociala och ekonomiska behov av centra i Norrlands inland	99
Carlsson, A. Kust/inlands-problematiken under mellan-neolitisk tid i Södermanland, Östergötland och på Gotland - en fråga om periferi och centrum?	101
Engelstad, E. Nord-Norge: Den ytterste utkant? Om subjektivitet og objektivitet i arkeologisk forskning	117
Keller, C. Østerbygden på Grønland.	125
Lind, K.E. Arkeologisk innsikt i Vågans rolle fra høymiddelalder til seinmiddelalder	133
Albrethsen, S.E. Svalbard et centrum i periferien - 1600-tallets hvalfangst	135
ANDRE SESJON: SENTRUMSFUNKSJONER I FORHISTORISK TID	
Møbjerg, T. Center og periferi i Arktis belyst ud fra den palæoeskimoiske bosætning i Grønland	163
Ringstad, B. Sentrum i periferien - bygdeborger på Norvestlandet	165
Ericson, P. & A. Knape. Stora Karlsö - en jaktstation under neolitisk tid	179
Løken, T. Forsand i Rogaland - lokalt sentrum i de sørlige Ryfylkefjordene?	197
Broadbent, N.D. Järnålderns sälfångst i Bottniska Viken: Om ett nordligt socioekonomiskt och kognitivt system	207
	223

Fonnesbech-Sandberg, E. Centralmagt, centre og periferi i Danmarks folkevandringstid	233
Leth-Larsen, B. Jellingmonumenterne gennem 170 års forsknings- historie	249
Sognnes, K. Sentrumsdannelse i Trøndelag i yngre jernalder	251
Lüdtke, H. Hedeby som senter for sitt oppland	263
Hermanns-Auðardóttir, M. Gásir-projektet: Handels- og maktcentra - periferi og resursutnyttjande på østra Nordlandet under yngre jernalder och medeltid	275

VOLUM 2

TREDJE SESJON: BYOPPKOMST OG STATSDANNELSE	287
Myrvoll, S. Skien i Grenland - om kommunikasjon, økonomi og makt i sen vikingtid og tidlig middelalder	289
Schia, E. Oslo innerst i Viken - et sentrum i periferien? Om byens oppkomst og danske interesser i regionen	303
Eriksson, J.E.G. Tunsberg i tid og rom - spor av sentrums- funksjoner	317
Brendalmo, A.J. Å ta trua. Religion og makt under statsdannelsen i Norge	331
Lebedev, G.S. Nidaros, Petersburg, Aldeigjuborg - felles og ulike trekk i byenes historiske skjebne	347
Puškina, T.A. Gnëzdovo-boplassen: En boplass fra vikingtiden ved Øvre Dnepr	359
Sørheim, H. Nordvestnorske kaupanger	367
FJERDE SESJON: URBANISERING OG KJØNNSROLLEMØNSTER	383
Sawyer, B. Runstenarnas vittnesbörd om kvinnornas ställning	385
Welinder, S. Den första generationen stadsbor i Västerås	387
Sellevold, B.J. Kjønn og levekår	395
FEMTE SESJON: JERNUTVINNINGSENTRA	409
Stenvik, L.F. Jernproduksjon - et ekko i Midt-Norges periferi	411
SJETTE SESJON: FRIE INNLEGG	423
Hagberg, U.E. Bronssköldarna från Fröslunda i Västergötland- ett europeiskt praktfynd vid Vänern.	425
Sellevold, B.J. & J.-R. Næss. Mennesker i myr	429
Malmros, C. Undersøgelse af organiske materialer fra 4.-5. årh. jernaldergrave ved Præstestien og Sejlflod, Jylland	443
Sawyer, B. Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien	453

FORORD

Den XVIII nordiske arkeologkongressen ble holdt 28.8-4.9.1989 på Müllerhotellet i Trondheim.

Kongressen samlet 117 deltakere, de fleste fra Skandinavia. Finland var også godt representert, mens det var én deltaker fra Island. I tillegg var Tyskland og USA representert. Kongressen var preget av de økte kontaktene med Sovjetunionen, ettersom det var første gangen arkeologer derfra deltok på kongressen. Det var med særlig stor glede vi kunne hilse disse tre arkeologene velkommen. Deres deltakelse er i stor grad frukten av Anne Stalsbergs arbeid og et samarbeid som Vitenskapsmuseet har innledet med Sovjetunionen, og den vil forbedre kontakten mellom arkeologer i Sovjetunionen og de vestlige landene. Anne Stalsberg har gjort en stor innsats ved å oversette de sovjetiske arkeologenes manuskripter til norsk.

Den store deltakelsen gjorde at kongressen virkelig fungerte som et forum for nordisk arkeologi. Det var Norden som sto i sentrum, enda deltakerne også kom fra andre steder.

Det var også hyggelig at mange tok seg tid til å delta i de ekskursionsjoner som ble arrangert. En ettermiddag ble det gjennomført en byvandring gjennom middelalderbyen Trondheim. En annen ettermiddagstur gikk til Stjørdal med stopp ved middelalderkirken på Værnes og ved helleristningene på Leirfall. Heldagsekskursjonen gikk til Stjørdal og Frosta hvor deltakerne besøkte klosterruinen på Tautra, tingplassen på Frosta, helleristningene på Evenhus og Leirfall og Værnes kirke. I tillegg besøkte kongressdeltakerne Vitenskapsmuseet.

Kongressens tema var "SENTRUM - PERIFERI. Sentra og sentrumsdannelse gjennom forhistorisk og historisk tid". Vi føler at dette temaet har blitt grundig belyst gjennom mangfoldet av foredrag, både når det gjelder tidsrom og emnevalg. Så langt bedømmer vi det som vellykket at kongressen i hovedsak ble konsentrert om et bestemt tema med på forhånd definerte sesjoner. Vi tror ikke minst det store antallet foredragsholdere skyldes dette.

Først i denne publikasjonen presenteres innledningsforedragene. Deretter kommer de øvrige foredragene ordnet sesjonsvis. Til de fire første sesjonene ble det laget sesjonsbeskrivelser, som ble distribuert sammen med innbydelsen til kongressen. Disse beskrivelsene er gjengitt som innledning til hver sesjon. 36 av de opprinnelig 40 holdte foredragene er representert i publikasjonen. De fire manglende foredragene har forfatterne av forskjellige grunner valgt å ikke trykke her. Fire av foredragene er ikke fullstendig gjengitt, ettersom forfatterne har valgt

å bare publisere et sammendrag. En fullstendig liste over alle holdte foredrag er gjengitt.

Både i arbeidet med kongressen og med publikasjonen er det mange som har deltatt. Anne Stalsberg var leder for hovedkomitéen. I denne satt for øvrig Kurt Alterskjær (økonomikomite), Axel Christophersen (fagkomité), Kalle Sognnes (ekskursjonskomité), Lars Stenvik (festkomité) og Birgitta Wik (publiseringskomité). Hvert medlem i hovedkomitéen var leder for hver sin komité.

Publiseringskomitéen har redigert manuskriptene til denne publikasjonen. Komitéen bestod foruten av leder av Kari Støren Binns, Elin Dahlin og Oddmunn Farbregd. Den senere fungerte som leder da Birgitta Wik hadde permisjon.

Aud Beverfjord har arbeidet med lay-out og bistått publikasjonskomitéen under hele arbeidet. Marvel Runde, Sonja Maute og Åse Vanvik har skrevet manuskriptene. Den siste har også stått for den endelige utformingen av publikasjonen.

En varm takk til alle forfattere og alle som har hjulpet til med publikasjonen. Takk også til alle som deltok i kongressen og ga den faglig kvalitet.

Trondheim, mars 1991

Birgitta Wik

VELKOMSTHILSEN

av professor Arne B. Johansen,
styrer ved Arkeologisk avdeling, Vitenskapsmuseet

Ved Vitenskapsmuseet ser vi med glede fram til å få så mange nordiske arkeologkolleger på besøk i høst. At vi har fått arrangementet bare fordi det nå er vår tur, har ikke dempet denne gleden.

Det er et stort arbeid å arrangere en slik kongress. Særlig er det et problem at den mest hektiske planleggingsperioden faller midt i feltsesongen. Vi håper likevel at vi ikke har gjort alt for mange feil. Det er forøvrig å håpe at denne kongressen vil vedta å opprette et permanent sekretariat for de nordiske arkeolog-kongresser. Dermed kan erfaringer samles og utnyttes mer effektivt.

Vi har denne gangen valgt å avgrense relativt tydelig et faglig tema for kongressen. Vi håper dette skal forbedre debatten og det faglige utbytte. Vi forstår det likevel dersom noen savner den store bredden som programmene hadde tidligere.

Den største gleden under forberedelsene har vært den faglige aktivitet blant nordiske kolleger: Omtrent en tredjedel av kongressdeltakerne skal holde foredrag. Muligens er dette rekord. Det fører imidlertid til at det ikke lenger er mulig å gjennomføre det hele i plenum. Det ville gitt en kongress på to uker.

Vi organiserer derfor foredragene i parallelle avdelinger, slik at det for noen dessverre ikke blir mulig å være til stede på alle foredrag. Denne formen gir imidlertid mindre tilhørerantall på det enkelte foredrag, og dermed bedre mulighet for den enkelte til å være med i diskusjonen.

Vi gjør spesielt oppmerksom på at foredragene vil starte på oppsatt tidspunkt. Dersom en foredragsholder ikke kan holde sitt foredrag, blir altså den oppsatte tid for dette foredraget stående ubrukt slik at man kan benytte denne tiden til et annet foredrag i stedet.

Vi har merket at også arkeologer har fått trangere økonomi enn tidligere: Mange har meldt avbud fordi de ikke har greid å skaffe økonomisk støtte. Noen avbud er også kommet på grunn av kollisjon med en annen arkeologkongress.

Jeg er sikkert ikke alene om å ha litt vemodsfølelse innblandet i kongressgleden: Ingen steder merker man bedre enn på Nordisk Arkeo-

logkongress at også "tidsspesialister" som arkeologer er underlagt tidens brutale håndtering. Kolleger som for en, to eller tre kongresser siden var sentralfigurer i debatten, har nå trukket seg tilbake eller er døde. Nå er det vår tur til å bringe stafettpinnen en etappe videre. Når en ser hva våre forgjengere klarte, kjennes ansvaret tungt. Yter vi nok for de store midler vi forvalter?

Etter som arkeologer er spesialister på studiet av det kulturelle stafettløp, burde vi også klare vekslingen mellom arkeolog-generasjonene godt. Men gjør vi det? Tar vi virkelig vare på de verdier våre forgjengere har skapt, samtidig som vi bevarer vår evne til å tenke helt annerledes enn de gjorde?

Jeg finner for mye av vanetenkning i nordisk arkeologi. Vi glemmer at begrepet "sannhet" etter hvert ikke har noen sikker plass verken i arkeologi eller annen forskning. Dermed er det tydeligere enn før at antallet mulige fortidige virkeligheter er ubegrenset stort. Det materiale vi beviser virkelighetsbildene med, er i seg selv resultat av betraktelsesmåter. Når vi ser bare et fåtall mulige virkeligheter, skyldes det en manglende forståelse for denne erkjennelsesteoretiske selvfølgelighet.

Arkeologens jobb er å løfte fram i lyset mange ulike menneskebilder, slik at de kan bli del av nåtidsmenneskenes selvbylde. Hvem er bedre enn arkeologer i stand til å skape spennvidde i menneskenes oppfatning av det å være menneske?

Heller ikke arkeologien blir forstått av sine omgivelser. Dette er ikke alltid arkeologiens egen skyld. Mer enn ett nordisk land har opplevd til dels dramatiske eksempler på uforstand. Framfor alt har vi opplevd at arkeologi skal gjøres til formalia, håndverksdyktighet og homogeniserte betraktelsesmåter.

Arkeologi som en stadig omskaping av menneskets selvbylde lager uorden i de velregulerte nordiske samfunn. Men har ikke de nordiske samfunn også kraft til å fordøye den innsikt at fortiden er et farlig speil?

De endringer som man vil påføre oss, har sin bakgrunn i en mangel på innsikt i de verdier arkeologien har skapt i de nordiske samfunn. - Bevisstheten om at noe f.eks. er "nordisk" skyldes trolig i forbausende høy grad den arkeologiske forskning. Det burde være elementært at man ikke endrer før man har undersøkt det bestående nøye og funnet det mangelfullt.

Skal nordiske arkeologer også i framtiden bli i stand til å skape samfunnsverdier, må vi granskes så nøye at man ikke gjør oss til

forvaltere av prikker på et kart. Arkeologiens framtid ligger ikke i forvaltning av det som allerede er sett, men i de ville spekulasjoner og påstander som ingen før har hørt. All den arkeologi som i dag er selvfølgelig, har en gang vært en slik villskap.

Velkommen til Trondheim - som snart er 1000 år - og til kamp for en arkeologi som nekter å bli normalisert.

FOREDRAG

Innledningsforedrag

- Johansen, Arne B.: Periferi og sentrum som arkeologiske begreper.
- Randsborg, Klavs: Oldtidens forvandling: Center og periferi i Europa i tiden tusind før til tusind efter Kristus.
- Bertelsen, Reidar: Periferi og periferidannelse fra førhistorisk til historisk tid.
- Hyenstrand, Åke: Centralmakt i marginalområde - en generell modell for svenskt riksenande.
- Avdusin, Daniil A.: De gammelrussiske byers oppkomst: Historiografi.

Plenumsdiskusjon

Første sesjon: Forholdet mellom periferi og sentra

- Spång, Lars Göran: Flyttningsmønster och centrumberoende. Fångst-samhällets sociala och ekonomiska behov av centra i Norrlands inland.
- Carlsson, Anders: Kust/inlands-problematiken under mellan-neolitisk tid i Södermanland, Östergötland och på Gotland - en fråga om periferi och centrum?
- Engelstad, Ericka: Nord-Norge: Den ytterste utkant? Om subjektivitet og objektivitet i arkeologisk forskning.
- Keller, Christian: Østerbygden på Grønland.
- Lind, Keth E.: Arkeologisk innsikt i Vågans rolle fra høy-middelalder til seinmiddelalder.
- Albrethsen, Svend E.: Svalbard et centrum i periferien - 1600-tallets hvalfangst.

Andre sesjon: Sentrumsfunksjoner i forhistorisk tidAvdeling A:

Møbjerg, Tinna: Center og periferi i Arktis belyst ud fra den palæoeskimoiske bosætning i Grønland.

Avdeling B:

Ramqvist, Per: Småkungadömen och centralorter, Nordens folkvandringstid.

Ringstad, Bjørn: Sentrum i periferien - bygdeborger på Nordvestlandet.

Johansen, Olav Sverre: Jernaldersentra i Nord-Norge.

Ericson, Per og Knape, Anita: Stora Karlsö - en jaktstation under neolotisk tid

Løken, Trond: Forsand i Rogaland - lokalt sentrum i de sørlige Ryfylkefjordene?

Broadbent, Noel D.: Järnålderns sälfångst i Bottniska Viken: Om ett nordligt socioekonomiskt och kognitivt system.

Fonnesbech-Sandberg, Eliza: Centralmagt, centre og periferi i Danmarks folkevandringstid

Nielsen, Jens N. og Ringtved, Jytte: Topografi og centerdannelse. Limfjordsområdet i 1. årtusind e.Kr.

Leth-Larsen, Bodil: Jellingmonumenterne gennem 170-års forskningshistorie.

Sognnes, Kalle: Sentrumsdannelser i Trøndelag i yngre jernalder.

Lüdtke, Hartwig: Hedeby som senter for sitt opland.

Hermanns-Auðardóttir, Margret: Gásir-projektet: Handels- og maktcentra - periferi och resursutnyttjande på östra Nordlandet under yngre järnålder och medeltid.

Tredje sesjon: Byoppkomst og statsdannelse

- Myrvoll, Siri: Skien i Grenland - om kommunikasjon, økonomi og makt i sen vikingtid og tidlig middelalder.
- Schia, Erik: Oslo innerst i Viken - et sentrum i periferien? Om byens oppkomst og danske interesser i regionen.
- Eriksson, Jan E.G.: Tunsberg i tid og rom - spor av sentrumsfunksjoner.
- Brendalsmo, A. Jan: Å ta trua. Religion og makt under statsdannelsen i Norge.
- Lebedev, Gleb S.: Nidaros, Petersburg, Aldeigjuborg - felles og ulike trekk i byenes historiske skjebne.
- Puškina, Tamara A.: Gnëzdovo-boplassen: En boplass fra vikingtiden ved Øvre Dnepr.
- Sørheim, Helge: Nordvestnorske kaupanger.

Fjerde sesjon: Urbanisering og kjønnsrollemønstret

- Sawyer, Birgit: Runstenarnas vittnesbörd om kvinnornas ställning.
- Welinder, Stig: Den första generationen stadsbor i Västerås.
- Sellevoid, Berit J.: Kjønn og levekår.

Femte sesjon: Jernutvinningsentra

- Voss, Olfert: Jylland som centrum for sydiskandinavisk jernudvinding i romertid og folkevandringstid.
- Stenvik, Lars F.: Jernproduksjon - et ekko i Midt-Norges periferi.
- Plenumsdebatt

Sjette sesjon: Frie innlegg

- Hagberg, Ulf Erik: Bronssköldarna från Fröslunda i Västergötland - ett europeiskt praktfynd vid Vänern.
- Sellevoid, Berit J. & Jenny-Rita Næss: Mennesker i myr.
- Malmros, Claus: Undersøgelse af organiske materialer fra 4.-5. årh. jernaldergrave ved Præstestien og Sejflod, Jylland.
- Sawyer, Birgit: Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien.

DELTAKERE

DANMARK

- Albrethsen, Svend E., Rigsantikvarens Arkæol. Seksretariat, Nationalmuseet, Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K
- Andersen, Ingrid F., Saralys Vej 29, DK-8270 Højbjerg
- Asmussen, Else, Holbæk museum, Klosterstræde 14, DK-4300 Holbæk
- Birkedahl, Peter, Aalborg Historiske Museum, DK-9100 Ålborg
- Fonnesbech-Sandberg, Eliza, Søllerød Museum, Amtsarkæologiske afd., Toftehøj, Vridsløsestræde 8, DK-2620 Albertslund
- Johansen, Erik, Aalborg Historiske Museum, Postbox 1805, DK-9100 Aalborg
- Koch, Hanne Dahlerup, Bøhmengade 14, 4 t.h., DK-2300 København S
- Kristiansen, Kristian, Københavns universitet, Det Humanistiske Forskn. center, Njalsgade 80, DK-2300 København
- Leth-Larsen, Bodil, Nationalmuseet 1. afd., Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K
- Malmros, Claus, Nationalmuseet 8. afd., Ny Vestergade 11, DK-1471 København K
- Møjbjerg, Tinna, Inst. for forhistorisk Arkæologi, Moesgård, DK-8270 Højbjerg
- Nielsen, Jens N., Aalborg Historiske museum, Postboks 1805, DK-9100 Aalborg
- Nielsen, Leif Chr., Hørdumsgade 35, 2 th., DK-2450 København JV
- Randsborg, Klavs, Københavns Universitet, Arkæologisk Inst., Vandkunsten 5,2, DK-1467 København K
- Ringtved, Jytte, Inst. for forhistorisk arkæologi, Moesgård, DK-8270 Højbjerg
- Voss, Olfert, Nationalmuseet, 1. avd., Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K

FINLAND

- Asplund, Henrik, Sotalaisgatan 1-3 D 79, SF-20810 Åbo
- Dreijer, Stig, Ålands Landskapsstyrelse, Postbox 60, SF-22101 Mariehamn, Åland
- Erämetsä, Pekka, Kastelholms slott, SF-22520 Tosarby, Åland
- Heikkurinen-Montell, Tuula, Museiverket, P.Box 913, SF-00101 Helsingfors
- Karlsson, Marita, Ålands Landskapsstyrelse, Postboks 60, SF-22101 Mariehamn, Åland
- Mäki, Sirkka, Gabrielsvägen P3, SF-65280 Vasa

Purhonen, Paula, Museiverket, PB 913, SF-00101 Helsingfors
 Sartes, Minna, Itäinen Rantakatu 54 F 98, SF-20810 Turku
 Taskinen, Helena, Museiverket, Mannerheimintie 152 A 33, SF-00270
 Helsinki.
 Tomtlund, Jan-Erik, c/o Ålands Landskapsstyrelse, Postboks 60, SF-
 22101 Mariehamn, Åland

ISLAND

Hermanns-Audardóttir, Margrét, Háskóli Islands, P.o.Boks 89, IS-172
 Seltjarnarnes

NORGE

Andreassen, Reidun L., Tromsø Museum, Arkeologisk avd., N-9000 Tromsø
 Bertelsen, Reidar, Univ. i Tromsø, ISV, P.B. 1040, N-9001 Tromsø
 Binns, Kari Støren, Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet,
 Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim
 Bjerck, Hein Bjartmann, Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet,
 Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim
 Brendalmo, Jan, Riksantikvarens utgravningskontor for Tønsberg, Nedre
 Langgate 30 E, N-3100 Tønsberg
 Christensson, Ann, c/o Riksantikvarens utgr. kontor, C.Sundts gt. 64,
 N-5000 Bergen
 Christophersen, Axel, Riksantikvarens utgravningskontor, Kongensgt.
 85, N-7012 Trondheim
 Dahlin, Elin, Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider, Bispegt.5, N-7013
 Trondheim
 Engelstad, Ericka, Tromsø Museum, Arkeologisk avd. N-9000 Tromsø
 Eriksson, Jan E.G., Riksantikvaren, Nedre Langgate 30 E, Boks 570,
 N-3101 Tønsberg
 Farbregd, Oddmund, Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet,
 Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim
 Fasteland, Arthur, Universitetet i Bergen, Rollandslia 168, N-5095 Ulset
 Folkvord, Åse, Rødstadlia, N-7600 Levanger
 Gustafson, Lil, Riksantikvaren, Akershus festning, Bygn. 18, Oslo Mil,
 N-0015 Oslo I
 Hagen, Karin Gjøl, Nedre Møllenberggt. 25 a, N-7014 Trondheim
 Helliksen, Wenche, Universitetets Oldsaksamling, Frederiksgt. 2, N-
 0164 Oslo I
 Hultgreen, Tora, Lofotmuseet, N-8310 Kabelvåg

- Johansen, Arne B., Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim
- Johansen, Olav Sverre, Univ. i Tromsø, ISV, Boks 1040, N-9001 Tromsø
- Jondell, Erik, Riksantikvarens utgravningskontor, Kongensgt. 85, N-7012 Trondheim
- Kaland, Sigrid H.H., Univ. Bergen, Historisk Museum, J. Frieles gt. 3, N-5007 Bergen
- Keller, Christian, Oldsaksamlingen, Frederiksgt. 2, N-0164 Oslo 1
- Lind, Keth, Tromsø Museum, Arkeologisk avd., N-9000 Tromsø
- Løken, Trond, Arkeologisk museum i Stavanger, Boks 478, N-4001 Stavanger
- Melby, Ola, M.Urdals vei 7, N-9000 Tromsø
- Mikkelsen, Egil, Univ. Oldsaksamling, Fredriksgt. 2, N-0164 Oslo 1
- Myrvoll, Siri, Riksantikvaren, C. Sundtsgt. 64, N-5004 Bergen
- Nordeide, Sæbjørg Walaker, Vestre Halsetvangen 2c, N-7027 Trondheim
- Pettersen, Kristian, Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim
- Resi, Heid Gjøstein, Univ. oldsaksamling, Frederiksgt. 2, N-0164 Oslo 1
- Ringstad, Bjørn, Fylkeshuset, N-6400 Molde
- Rolfsen, Perry, Universitetets Oldsaksamling, Frederiksgt. 2, N-0164 Oslo 1
- Schia, Erik, Utgravingskontoret for Oslo, Oslogt. 13, N-0192 Oslo 1
- Sellevoid, Berit J., Sørkedalsveien 51, N-0369 Oslo 3
- Smedstad, Ingrid, Fylkeskonservatoren i Nord-Trøndelag, Kongens gt. 42, N-7700 Steinkjer
- Sognnes, Kalle, Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim
- Solberg, Bergljot, Unit. Bergen, Historisk Museum, N-5028 Bergen
- Solli, Brit, Riksantikvaren, Akershus festning, Bygn. 18, Oslo MIL, 0015 Oslo 1
- Stalsberg, Anne, Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim
- Stenvik, Lars F., Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim
- Storli, Inger, Helmer Hansens gt. 7, N-9000 Tromsø
- Straume, Eldrid, Oldsaksamlingen, Frederiksgt.2, N-0164 Oslo 1
- Sørheim, Helge, Middelaldermuseet, Katevågen 2, N-6015 Ålesund
- Tjeldvoll, Gro A., Riksantikvaren, Postboks 570, N-3101 Tønsberg
- Ulriksen, Eli, Riksantikvaren, Postboks 570, N-3101 Tønsberg
- Wik, Birgitta, Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avd., N-7004 Trondheim

SOVJETUNIONEN

Avdusin, D.A., Historisk fakultet, 119899 GSP 3, SU-Moskva 234
 Lebedev, Gleb, Leningrad Univ. Historisk fakultet, SU-199134 Leningrad
 Puškina, Tamara A., Universitetet i Moskva, Historisk fakultet, 119899
 GSP, SU-Moskva V-234

SVERIGE

Alström, Ulf, Luthagesplanaden 34 B, S-752 31 Uppsala
 Andersson, Hans, Lunds Universitet, Kraftstorg 1, S-223 50 Lund
 Anttila, Kaisu, Luthagesplanaden 34 B, S-752 31 Uppsala
 Baudou, Evert, Inst. för ark. Umeå universitet, S-901 87 Umeå
 Bergquist, Ulla, Sandgårdsgat. 24, S-723 36 Västerås
 Broadbent, Noel D., Center for Arctic Cultural Research, University
 of Umeå, S-901 87 Umeå
 Brynja, Elisabeth, Stockholms Stadsmuseum, Peter Myndes Backe 6,
 S-116 46 Stockholm
 Carlsson, Anders, Arkeologiska Inst., Stockholms Universitet, S-10691
 Stockholm
 Crafoord-Jonsäter, Eva, Annedalsvägen 9, S-430 20 Veddige
 Damell, David, Riksantikvarieämbetet, Box 5405, S-114 84 Stockholm
 Damell-Modin, Monica, Riksantikvarieämbetet, Box 5404, S-114 84
 Stockholm
 Ferenius, Jonas, Stockholm Stadsmuseum, Peter Myndes Backe 6,
 S-116 46 Stockholm.
 Hagberg, Ulf Erik, Statens Historiska museum, Box 5405, S-11484
 Stockholm
 Hyenstrand, Åke, Stockholms universitet, Arkeologiska inst., S-106 91
 Stockholm
 Hårdh, Birgitta, Lunds Universitet, Hist. Museum, Kraftstorg 1, S-223
 50 Lund
 Janzon, Gunborg O., Stockholms universitet, Inst. för ark., S-106 91
 Stockholm
 Jonsäter, Mats, Annedalsvägen 9, S-430 20 Veddige
 Järpe, Anna, Länsstyrelsen, S-951 86 Luleå
 Klang, Lennart, Riksantikvarieämbetet, Box 5405, S-11484 Stockholm
 Knape, Anita, Statens Historiska Museum, Box 5405, S-114 84 Stockholm
 Linder-Rissén, Astrid, Sundsvalls Museum, Kulturmagasinet, S-851 96
 Sundsvall
 Lindman, Gundela, Nordostpassagen 10, S-413 11 Göteborg
 Lundborg, Lennart, Brogatan 52, S-302 38 Halmstad
 Olausson, Deborah, Historiska museet, Kraftstorg 1, S-223 50 Lund
 Orrling, Carin, Värtav. 14, S-115 24 Stockholm

- Ramqvist, Per, Umeå Universitet, Inst. för Arkeologi, S-901 87 Umeå
 Rausing, Gad, c/o Birgitta Olofsson, AB Tetra Pak, S-221 86 Lund
 Ringquist, Per-Olof, Länsstyrelsen i Jönköpings län, S-551 86 Jönköping
 Sawyer, Birgit, Victoriagatan 18, S-441 33 Alingsås
 Sawyer, Peter, Victoriagatan 18, S-441 33 Alingsås
 Spång, Lars Gøran, Umeå universitet, Ark. inst., S-901 87 Umeå
 Strömberg, Märta, Lunds universitet, Historiska museet, Kraftstorg 1,
 S-223 50 Lund
 Wallander, Anders, Länsmuseum - Murberget, Box 2007, S-87102 Härnösand
 Weiler, Eva, Riksantikvarieämbetet, UV Väst, Box 10 259, S-434 23
 Kungsbacka
 Welinder, Stig, Nyberget 408, S-783 09 St. Skedvi
 Wigforss, Johan, Göteborg Ark. Museum, N. Hamngat. 14, S-411-14
 Göteborg
 Åhman, Eva, Smålands Museum, Box 66, S-35103 Växjö

TYSKLAND

- Lüdtke, Hartwig, Archäologisches Landesmuseum, Schloss Gottorp,
 D-2380 Schleswig
 Ulbricht, Ingrid, Archäologisches Landesmuseum, Schloss Gottorf, D-2380
 Schleswig

USA

- Scott, Barbara G., Center for Ancient Studies, 206 Folwell Hall, 9 Pleasant St. SE, Minneapolis MN 55455, USA

PERIFERI OG SENTRUM SOM ARKEOLOGISKE BEGREPER

ARNE B. JOHANSEN

Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avdeling, N-7004 Trondheim

ABSTRACT

Johansen, A.B. 1990. "Periphery" and "Centre" as archaeological Concepts. *Gunneria 64*: 23-34.

A centre only exists in contrast to something that is not a centre. A town always has a surrounding countryside; a farm always has wilderness around it. Therefore, isolated treatment of "centres" or "peripheries" is meaningless in an archaeological context.

A periphery is peripheral to a centre first and foremost when both occur at the same time, or almost simultaneously, and only when the two are connected to each other in some way. A town cannot be a town in relation to a countryside that existed 500 years earlier, or to a countryside lacking relationship to the town. Short distance geographically and in time, is not, however, sufficient to link together a centre and its periphery: A centre and a periphery may be contemporary and situated close to each other, but nevertheless unrelated. In contrast, centres like Copenhagen and Gothenburg had large parts of their peripheries in Africa in the 19th century.

The archaeologist must also provide evidence that what he has found is simply periphery or centre. What does a prehistoric centre look like when its remains are found in the earth? Are the archaeological results from Helgö in Mälardalen sufficient to prove that this site was a centre in prehistoric times? Were the towns of 10th century Scandinavia more convincing as centres than large settlements 500 years earlier? Was the periphery in Nordic countries 5000 years ago more peripheral than it was 700 years ago?

PROBLEMET

Arkeologer har åpenbart ment at "sentrum" og beslektede begreper som "by", i betydelig grad kunne diskuteres for seg, uten referanse til de omgivelser senteret var sentralt i. Men dette er naturligvis logisk uakseptabelt: Et sentrum er sentrum bare i forhold til noe som er ikke-sentrum. Dette er like selvsagt som at lys bare eksisterer i forhold til mørke, og mennesker bare i forhold til dyr.

Det er omlandet/periferien eller landsbygda som er senterets motstykke når det er bosetningsgeografi vi snakker om. Landsbygda er den del av det bebodde landskap som tydelig har andre karaktertrekk enn byen. - Ikke alt behøver være forskjellig. Men vesentlige trekk må være annerledes i sentrum enn utenfor dersom begrepet "sentrum" skal ha noe innhold. Finner man ingen slike vesentlige trekk som er forskjellige, er det ikke noe sentrum man har for seg.

Derfor bør den arkeologiske undersøkelse av senteret automatisk følges av en tilsvarende undersøkelse av omlandet eller periferien. Men slik har arkeologer normalt ikke gjort: Den mest uttalte sentrumsarkeologi i Norden er byarkeologien, som har fått så stort omfang, spesielt etter siste krig. Ikke minst her i Trondheim er det gjort meget omfattende arkeologiske undersøkelser. Dette vil kollegene få merke gjennom vår publiseringsvirksomhet i tiden som kommer.

De besøk som byarkeologene har gjort ute på landsbygda, er imidlertid både sjeldne og usystematiske. - Har noen ute på landsbygda møtt byarkeologer på jakt etter f.eks. kildene til de råstoffer og den mat som byen var avhengig av? Hvor mange byarkeologer er det som har undersøkt husdyrhold, yrkesspesialisering og religiøse forhold både i byen og på landsbygda?

Forresten er det nesten like uvanlig at landsbygdarkeologer praktiserer sin vitenskap i byen. Landsbygda er den tradisjonelle, forhistoriske arkeologiens arbeidsmark. De virkelige storsentrene, nemlig middelalderbyene, har i deres arbeid praktisk talt ikke hatt noen plass.

Forklaringen på at arkeologer i så høy grad har diskutert sentrum og periferi uten å ta dem opp som nødvendige motsetninger, er nok først og fremst at det er en sterk tradisjon for slik taushet. - Vi har vennet oss til å ta som en selvfølge at de kolleger som leser oss, har omtrent det samme bilde av "landsbygd" eller "by" som vi selv har. Derfor kreves ingen presentasjon av hele motsetningsparet.

I lengden fører dette til at de underforståtte begreper blir uklare og lite egnet som analyseredskaper. - Det som ikke jevnlig tas fram og diskuteres, blir alltid mangetydig. Forøvrig er det visst en slags naturprosess både i arkeologi og andre disipliner at mengden av slike underforståtte begreper vokser med tiden. Arkeologi blir i økende grad små tilføyelser til et voksende sett av konvensjoner om fortiden.

Framfor alt gjør denne enøyetheten at vi ikke behøver å være konsekvente i vår analyse hverken av senteret eller av periferien. Vi kan f.eks. hevde at spesialisert håndverk er et særmerke for byen, selv om spesialisering er minst like karakteristisk for landsbygda. Denne feil begås lettere desto skarpere skillet blir mellom byarkeologer og landsbygdarkeologer både i rekruttering, utdanning og praksis.

Sentrumsarkeologi og periferiarkeologi blir egne spesialiteter, og stadig færre forskere har opplevd begge materialtyper og forskningsmåter. Var kanskje noen spesialisering i de tidlige nordiske byene så vidt drevet som folkevandringstidens produksjon av smykker og keramikk, eller som produksjonen av de senneolitiske flintdolker? - Muligheten for at slike spørsmål blir stilt og utforsket, minker i takt med spesialiseringen blant arkeologene.

Man kan også mistenke at misgrepet er en arv fra historieforskningen, der slik enøyethet ikke er sjelden: Til ære for kongressen har jeg kryssundersøkt "Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder" med tanke på dette. Gledelig nok var resultatet som forventet: Ikke noen av forfatterne i leksikonet synes å ha den tanke at senteret bare er sentrum i forhold til en bebyggelse som er ikke-sentrum.

Som eksempel på denne merkelighet nevner jeg oppslagsordet "stad" som har fått 20 spalter. Byens nødvendige motsetning skulle rimeligvis være "landsbygden". På dette oppslagsordet finner man imidlertid ikke en eneste linje. Dette er særlig merkelig når en ser at bl.a. den svenske forfatteren under "stad" henviser til at byen f.eks. er mer økonomisk spesialisert enn landsbygda. Men hvordan det så ut på denne landsbygda sosialt, økonomisk og religiøst, får vi ikke vite.

Avslørende er det også at forfatterne i så høy grad definerer "by" ved hjelp av begrepet "landsby". Man definerer altså sentrum ved å henviser til et annet sentrum. "Landsby" omhandles da også over vel 5 spalter. Dette er presis samme logiske kollaps som når begrepet "fisk" defineres ved å peke på at denne dyrekategorien har samme karakterdrag som en fisk.

Om det virkelig er historieforskningen som har hatt denne uheldige innflytelse på arkeologien, kan diskuteres. Det er i alle fall vanskelig å bevise. Men det er påfallende at byarkeologien i så stor utstrekning har konsentrert seg om de lokaliteter og problemstillinger som historieforskningen har pekt ut som viktige. Sentrumsdiskusjonen har holdt seg til middelalderen og de umiddelbart foregående tidsrom, og til den sentraleuropeiske formen for by. Hvordan kunne dette blitt slik uten en klar påvirkning?

Men kanskje er det lærdomshistorisk urettferdig å legge ansvaret for faglige mangler i arkeologien over på andre disipliner. Like gjerne er manglene en ren arkeologisk arv: Den tradisjonelle motvilje mot prinsipiell tenkning blant arkeologer har i alle fall vært til støtte for framveksten av denne feilen: Dersom arkeologen bare holdt seg til materialet og ga en rimelig tolkning av det, ble hennes arbeid godkjent. Forsøkte noen kollega å bli prinsipiell, dvs. å løsrive seg fra det konkrete enkeltmateriale, ble hun raskt skremt tilbake til flokken med skjellsord som "spekulativ arkeologi". Denne terroren har virket effektivt

ettersom de fleste av oss er avhengige av å ha en jobb.

Derfor virker det nå arkeologisk merkverdig dersom noen vil diskutere sentrum/periferi-problemet f.eks. i mesolitisk tid eller blant Inuit eller Samer. Men naturligvis burde dette gjøres, ettersom enhver boplass er sentrum i forhold til det land der boplasser ikke for tiden finnes.

Sentrum/periferi-diskusjonen, ihvertfall blant Nordens arkeologer, frarøves mye vitenskapelig kraft ved dette sneversyn som den hviler på: Naturligvis er ikke byen i Norden en helt ny sentrumstype som oppstår i sen førhistorisk tid og middelalder. Byen er en boplasstype i den lange rekken av boplasstyper i fortiden. Kanskje hendte det egentlig ikke så mye nytt da tidligmiddelalderens byer oppstod? Middelalderbyen er kanskje en meget gammel boplasstype som bare fikk noen få tilføyelser som skriftspråk og omorganisering av religionsutøvelsen. Disse elementene er så blitt forstørret opp bl.a. ved at vi har gjort byarkeologi til en egen profesjon.

For å kunne se tvers gjennom materialets ytre skall må arkeologien arbeide på et mer generelt plan enn vi er vant til i Norden. Vi må bl.a. lære oss å diskutere boplassen og dens omland også som sosio- logiske og sosialpsykologiske fenomener: Hvilken effekt har det på individet at det lever i tett daglig kontakt med et stort antall andre individer? Gir det individenes mentalitet en retning som gir sentrene en selvreproduserende effekt slik at de fortsetter uavhengig av de såkalte årsaksfaktorer som sentrumsforskerne bruker som forklaring på at sentra finnes?

Periferien er den del av det bosatte landskap som har størst avstand til senteret. At periferien må være bosatt, er forutsetningen for at kulturforskjeller mellom periferi og sentrum kan konstateres. - Et be- folkningstomt landskap kan ikke ha noen kultur og derfor heller ingen kulturforskjell til et bebodd landskap. Og det er vel forskjell mellom kulturformer man sikter til, når man sier at periferien er annerledes enn sentrum? Eller er det ikke det?

Dersom et av byens karakterdrag er at den har spesialiserte håndverk, skal landsbygda være uten spesialiserte håndverk, eller i alle fall ha det i markert lavere grad. Så kan man avvise dette og hevde at gren- sedragningen er mer komplisert enn som så. Eksempelvis må det flere elementer til før definisjonen er holdbar. Men også en slik mer om- fattende definisjon bestående av f.eks. 9 elementer må kunne uttrykkes verbalt. Kan den ikke uttrykkes verbalt, kan det vanskelig ha annen årsak enn at den ikke er gjennomtenkt.

Den tanke at det er en komplisert bakgrunn for sentrumsdannelser, og dermed også for periferidannelser, er utmerket. Et lite ledd i arbeidet med å få fram kompleksiteten er å skille mellom tilstrekkelige og

nødvendige betingelser for etablering og eventuelt for fortsettelse av periferi/sentrum. Hvilken samling av betingelser er det som tilsammen er tilstrekkelig for å skape et sentrum? Hvilke andre samlinger av betingelser er også tilstrekkelige? - En faktor, eller en samling av faktorer, som er "tilstrekkelig" for oppkomsten av et sentrum, fører alltid til at et sentrum oppstår.

Men dette utelukker ikke at også helt andre faktorer kan være tilstrekkelige, dvs. alltid føre til etableringen av et sentrum. Logisk er det ingen grense for hvor mange ulike faktorer og faktorsamlinger som hver for seg kan være tilstrekkelige for sentrumsdannelse. I ett tilfelle kan f.eks. biskopsete kombinert med spesialisert håndverk være nok til å etablere et sentrum. I et annet tilfelle kan spesialisert håndverk kombinert med kryssende kommunikasjonslinjer være tilstrekkelig. Hvor mange forskjellige og tilstrekkelige faktorsamlinger finnes det for etableringen av den nordiske middelalderbyen? I den praktiske forskning er det altså ikke noen grunn til å avslutte letingen etter årsakene til bydannelsen, selv om man allerede har funnet fram til en vel fungerende årsak. "Nødvendige" betingelser derimot, har ingen slike forklaringskonkurrenter. Når en faktor eller faktorsamling er nødvendig for sentrumsdannelse, kan ikke noe sentrum oppstå uten at denne faktor eller faktorsamling er til stede.

Et videre ledd i avdekkingen av kompleksitet i sentrums-/periferidannelser kan være å gi de ulike faktorer - enten de nå er tilstrekkelige eller nødvendige - ulik vekt, og eventuelt la dem komme med til ulik tid: Først utvikler det seg spesialisert håndverk på en boplass; deretter kommer kommunikasjonsknuten, og så kommer det religiøse senteret.

Ytterligere kompleksitet; og kanskje arkeologisk frustrasjon, avdekkes dersom man undersøker arkeologens framgangsmåte under utførelsen av slike granskingsoperasjoner: Hovedspørsmålet her er hvorvidt arkeologen lister opp årsaksfaktorene *før* hun starter sin feltundersøkelse, eller om hun *først* gjennomfører sin feltundersøkelse og deretter lister opp de faktorer hun har funnet representert i jorden.

Den gode empiriker vil vel hevde at det er det siste som er god metode, dvs. at man graver først og ser etterpå. - Først gjennomfører man utgravinger i Lødøse, Ribe og Trondheim. Deretter undersøker man f.eks. om disse sentrene har det til felles at de i middelalder hadde spesialisert håndverk, var kommunikasjonsknuter og hadde spesialposisjon i den organiserte religionsutøvelse. Det kunnskapsteoretiske *crux* i dette er imidlertid at man i så fall på forhånd har bestemt seg for hva som var sentra i middelalder. Hele definisjonen av et sentrum underforstås derfor og unndras fra diskusjon. - Man har, kanskje uten å være riktig klar over det, satt en definitiv grense for hvilke elementer en "by" kan inneholde, uansett hvilken empirisk kraft og kløkt som anvendes.

Av andre kompleksiteter kan nevnes den mer velkjente: Framstod sentra som byer "av seg selv", dvs. ved at såkalte "behov" i samfunnet skapte dem, eller framstod de ved at en maktgruppe eller maktperson besluttet seg for å opprette senteret? Dette er imidlertid en mindre grunn til bekymring dersom man antar at heller ikke maktutøvere opererte i vakuum. - Bare dersom det fantes forutsetninger i samfunnet, ble det bestemt at et senter skulle etableres.

Jeg har hørt oppfatningen at det ikke er mulig å gjennomføre en slik prinsipiell og formalistisk analyse av forholdet periferi-sentrum. - Man må "se på det enkelte tilfelle". Definisjonen av "by" blir i så fall det bilde som vedkommende arkeolog for tiden har av byen. Men denne oppfatningen har ingen ting å gjøre med forskning, og finnes derfor selvsagt heller ikke blant kollegene her. - Dersom det ikke finnes noen karakterdrag som inngår i alle sentra, og andre karakterdrag som inngår i alle periferier, blir begrepene periferi og sentrum tomme begreper. Jeg avstår derfor fra refleksjoner over hvordan en arkeolog på dette grunnlag skulle se ut. Skal vi komme ut av den stagnerte diskusjonen av om Hedeby, Birka, Kaupang og Gásar virkelig var byer eller om de bare var boplasser, er denne innfallsmetoden ingen ting å satse på.

TID OG ROM

Det er ikke nok at periferi bare finnes dersom et sentrum finnes.- Like selvfølgelig må periferien og senteret også ha tilstrekkelig nærhet i tid og rom. Et sentrum i Målardalen i yngre jernalder var sikkert ikke sentrum for en periferi som fantes der i førromersk tid. Og et sentrum i Nord-Norge hadde sikkert ikke sin periferi i Syd-Tyskland. Særlig sikre på slik irrelevans blir vi når avstanden er klar *både* i tid og rom. Et sentrum i Nord-Norge i yngre jernalder kan ikke ha sin periferi i Syd-Tyskland i førromersk tid.

Årsaken til at avstand i tid og/eller rom kjennes tilstrekkelig som bevis på at en periferi ikke er periferi for et bestemt sentrum, er at vi automatisk mener de to må være knyttet funksjonelt til hverandre for at vi skal oppfatte det som meningsfylt å begrunne det enes eksistens med eksistensen av det andre. - Den makt som er konsentrert i senteret, utøves over menneskene i senterets periferi. De kommunikasjoner som knyttes sammen i senteret, er kommunikasjoner mellom ulike deler av senterets periferi. Den håndverksspesialisering som finnes i senteret, er spesialisering i forhold til tilknyttede virksomheter som finnes i periferien.

Eller har jeg kanskje ikke rett i denne oppfatningen av arkeologisk tenketradisjon? Kan arkeologen også tenke i periferier som ikke står

i slik funksjonskobling til sentrum? Kan en boplass med maktkonsentrasjon, håndverks spesialisering og kommunikasjonsknode være sentrum i forhold til en periferi som ikke har noen funksjonssammenheng med boplassen? I så fall løses diskusjonen fra kravet om nærhet i tid og rom. Periferien skal bare ha en målbar og entydig forskjell til en bosetningsform som mangler periferiens karaktertrekk. Hvor disse bosetningsformene ligger i forhold til hverandre i tid og rom, er uinteressant.

Men jeg tror at det for de fleste arkeologer vil virke fremmed med en slik løsrivelse. En viktig årsak til dette er at funksjonskoblingen mellom sentrum og periferi gir en rimelig sikkerhet for at f.eks. de håndverk som er mer eller mindre spesialisert, virkelig også er samme slag håndverk i sentrum og periferi.

De klare tegn på denne funksjonskoblingen er imidlertid en vanskelig sak. Hvordan kan man avlese på den undertrykte hvem det var som undertrykte ham? Hvordan skal man se på det spesialiserte håndverk hvilken annen håndverksutøvelse det var spesialisert i forhold til?

Dette er også hovedgrunnen til at de fleste arkeologer krever samtidighet mellom periferien og dens sentrum. Når de to er samtidige, er det i hvert fall fysisk mulig at de stod i forhold til hverandre. Eksisterte de til hver sin tid, var forholdet ikke mulig.

Litt annerledes er det med rom-avstanden: Selv om den geografiske avstand var betydelig mellom et sentrum og en periferi, kan gode kommunikasjoner ha koblet dem sammen likevel. Det er f.eks. allment mistenkt blant arkeologer at jernalderens og middelalderens bosetnings-sentra på kysten av Trøndelag og Vest-Norge hadde kystlandet i Nord-Norge som sin periferi. Den geografiske avstanden mellom senteret og dets periferi var i så fall minst 1000 km.

Tidsavstanden mellom periferi og sentrum gir imidlertid også noe av det samme: Et sentrum kan ha ettervirkninger som gjør at det beholder grepet om sin periferi lenge etter at det har sluttet å eksistere. Dette er analogt til den allmenne observasjon i dag at tidligere kolonier fortsetter å ha liknende forhold til de tidligere kolonimakter som de hadde den gangen de virkelig var kolonier. Tilsvarende kan et sentrum ha sentrumsliknende karaktertrekk lenge før det framstår som sentrum, og derfor også etablere sin periferi på forhånd.

Avstand i tid, og spesielt i rom utelukker derfor ikke at et sentrum og en periferi er koblet til hverandre. På den andre siden gir ikke *nærhet* i tid og rom sikkerhet for at en slik kobling finnes. - Et sentrum og en periferi som er samtidige, og som er granner, behøver ikke være koblet til hverandre: De fleste av de tidlige byene i Norden lå ved kysten. Hovedårsaken til dette var sikkert at sjøen ga lett

kommunikasjon. - Byenes periferi ble en smal stripe langs den nærmestliggende kyst. Innlandet, selv helt inntil byene, må imidlertid ha stått i et mye fjernere forhold til byen. Innlandet var trolig periferi i forhold til garder og andre bosetningsklumper som var spesialister på å beherske store landarealer.

ARKEOLOGISK PÅVISNING

Før arkeologen kan gjenfinne restene etter et kulturminne, må hun ha et bilde av hvordan livet har artet seg der i fortiden. Bildet behøver ikke i alle deler være riktig. Men det må i alle fall være riktig på noen elementer. Ellers ville arkeologen ikke være i stand til å oppdage kulturminnet.

F.eks. må steinalderarkeologen ha et hovedsakelig korrekt bilde av hvilke redskaper steinaldermennesket laget og benyttet dersom hun overhodet skal være i stand til å finne noen steinalderboplass. Når disse redskapene så er gjenfunnet, kan arkeologen imidlertid knytte flere elementer til, ved at de finnes "i assosiasjon med" de påviste steinalderredskapene.

Disse utgangsrefleksjonene leder inn i et meget spennende erkjennelsesfilosofisk landskap. Men dit har vi ikke tid til å vandre nå.

Den arkeolog som vil studere en sentrumstype som f.eks. Nordens middelalderby og den tilknyttede periferi, kan f.eks. starte med å ha et bilde av hva som var karakteristisk for livet i sentrum. Den mest elementære start på dette er trolig å anta at det levde mange mennesker samtidig i senteret. Med "mange" kan man f.eks. mene "mer enn hundre". For letthets skyld hopper jeg over problemet med *hvor* konsentrert bosetningen skal være for å komme i betraktning som by-bosetning.

Imidlertid innser man lett at dette bildet ikke er tilstrekkelig utestengende, ettersom så store samlinger av folk temmelig sikkert også forekom f.eks. under felles jaktoperasjoner i mesolitisk tid. Helt intuitivt reagerer en arkeolog mot at noen likhet overhodet skal finnes mellom disse to bosetningsformene, selv om man ved nærmere ettertanke kanskje finner likheten mindre avskrekkende. F.eks. må middelalderbyen og den mesolitiske storfangstboplass ha hatt mye til felles sosialpsykologisk.

Neste mulighet til å få fram et særpreg for middelalderbyen kan derfor være å legge til et krav om permanens i befolkningsmengden: Dersom det skal være tale om en "by", må de minst 100 mennesker ha oppholdt seg på vedkommende boplass hele året. Dermed er den mesolitiske storfangstboplass satt utenfor. - Den var antakelig i bruk bare i korte perioder, mens byen vel var fullt bosatt hele året. Eller var den ikke det?

Så må man samtidig ta i betraktning at permanens i beboelse også finnes på mange andre boplasser enn byen. Særlig er det all grunn til å anta at jordbrukets boplasser normalt var permanent bebodde. Redningen for bydefinisjonen blir i så fall at jordbrukets permanente boplasser hadde et mindre antall innbyggere. Men dette stemmer sikkert ikke, når man tar i betraktning f.eks. de frisiske Terpen-boplassene som har vært i bruk fra tidlig jernalder. Eller var de kanskje byer etter den nordiske middelalderarkeologiens oppfatning?

Dersom dette heller ikke er tilstrekkelig til å gi byen et særpreg framfor andre boplasser, må en gå videre i rekken av påståtte by-karakteristika og tillegge f.eks. spesialisert håndverk og sentrum for religionsutøvelse. Men hver gang man adderer til et slik element, må man undersøke om det virkelig ikke også finnes utenom det sentrum man vil definere. Med stor sikkerhet har mange andre boplasser enn middelalderbyen hatt både spesialisert håndverk og vært sentrum for religionsutøvelse.

Dersom f.eks. spesialisert håndverk skal aksepteres som by-karakteristikum selv om også andre boplasstyper enn byen har det, er løsningen at det spesialiserte håndverk i byen alltid forekommer sammen med f.eks. det religiøse senter og med en permanent befolkningskonsentrasjon på minst 100 mennesker. Andre boplasser kan ha ett eller to av disse tre elementene, men aldri alle 3 samtidig. Her er da naturligvis igjen stedet for å tilføre analysen det klargjørende element med tilstrekkelige og nødvendige betingelser for etablering og vedlikehold av de ulike boplasstyper. Ellers vil man fort miste oversikten over sin egen tanke. Dette trinnet skal jeg ikke gå inn i igjen her.

Et av de videre spor man kan følge i klargjøringen av byen som boplasstype, er den grad av sosial nærhet boplassens mennesker har hatt med hverandre. - Det kan vel finnes konsentrasjoner av mennesker der forbindelsene mellom individene er sporadiske og svake, til tross for at bosetningsformen er tett. Skal man altså stille som krav til en bybebyggelse at menneskene der også har et kulturelt fellesskap? Her skal en merke seg at det kulturelle fellesskapet er svakt i samme grad som bybefolkningen består av spesialiserte grupper.

Tilsvarende tankerekker som for senteret må også gjøres for periferien dersom man skal være sikker på at forskjellen mellom de to er tilstrekkelig stor og klar. Periferien skal f.eks. mangle permanente befolkningskonsentrasjoner på 100 mennesker eller mer. Muligens skal det også være særlig karakteristisk for periferien, ihvertfall så sent som i nordisk middelalder, at menneskene der forsørger seg ved primærnæringer som jordbruk, fiske og fangst, mens byen forsørger seg ved sekundær- og tertiærnæringer. Her må en passe på at byboernes vel dokumenterte husdyr- og åkerbruk ikke lager til rot i systematikken.

Den tredje typen tankerekke som må, gjennomføres gjelder påvisningen av selve sammenhengen mellom periferi og sentrum. Hvilke koblinger mellom periferien og senteret vil vi kreve for at vi skal godta de to som et dialektisk par? Dette er så vanskelig at jeg ikke våger meg inn på spørsmålet ut over det jeg allerede har gjort foran.

Det konkrete problem for oss arkeologer etter at vi har tenkt gjennom slike grunnlagsproblemer, er selvsagt den arkeologiske påvisning av periferi og sentrum når vi står der i vår sjakt og myser mot en vanskelig profil eller et fyllskifte. Om man nå har bestemt seg for at 100 permanent boende mennesker skal være et av minstekravene til en by; hvordan skal arkeologen med sin spade bevise at en boplass virkelig hadde så mange innbyggere, at de bodde der til samme tid og at de ikke bodde på en annen boplass 4 av årets måneder?

Naturligvis har ikke jeg noen svar på dette. Jeg forsøker bare å peke på at også dette arkeologiske arbeidet krever stor aktsomhet og grundighet dersom det skal få god intellektuell standard. Det er f.eks. selvsagt at et tykt kulturlag ikke oppfattes som et tilstrekkelig bevis for at det er tale om en bydannelse. - De tykke kulturlag som middelalderbyene kan ha over betydelige arealer, må naturligvis ha kommet dit en gang.

Problemene for arkeologen knytter seg imidlertid både til den måten kulturlagene oppstod på og den måten de er bevart på. Et voluminøst kulturlag kan like gjerne oppstå ved at et mindre antall mennesker oppholder seg på samme sted gjennom en lengre tid, som ved at mange mennesker oppholder seg der samtidig. Det er deponert avfallsmengde pr. persondøgn multiplisert med antall persondøgn som gjelder. Særlig blir dette temaet spennende dersom en knytter mengden av deponert avfall pr. persondøgn til boformen; Dersom avfallsmengde pr. persondøgn minker med økende antall av samtidig boende på boplassen, vil et stort volum kulturlag ikke uten videre være et bevis på at mange bodde der samtidig.

Forholdene for avfallet etter at det ble deponert er et enda mer spennende tema: En boplass som er i bruk sammenhengende, vil ved den stadige nydeponeringen av avfall legge stadig nye lokk over avfallet og løfte grunnvannsnivået slik at bevaringsforholdene ofte blir meget gode. Hvem har ikke kjent den forfriskende lukten fra kulturlaget i middelalderbyenes latriner? Noe slikt er helt utenkelig i et kulturlag som er forlatt etter en tid og derfor ikke har fått disse gode bevaringsforhold. Men dette betyr at den arkeologiske kunnskap som kan leses ut av et by-kulturlag blir kolossalt oppforstørret i forhold til den kunnskap som framkommer ved gravning av en boplass som har ligget forlatt lenge. Det som finnes i 1 liter jord på en steinalderboplass, tilsvarer kanskje det som finnes i 2 kubikkmeter kulturlag fra en

bygraving. 10 liter jord fra en gårdshaug ved Tromsø tilsvarer kanskje 1 kubikkmeter kulturlag fra Trondheims bygrunn.

Hvordan arkeologen skal kompensere for denne voldsomme slagside i bevismaterialet, har jeg ingen god resept på. Det grunnleggende kunnskapsteoretiske problem ved korreksjonsarbeidet er at informasjonen om hvilken korreksjon som skal gjøres, ikke kan komme fra selve kulturlagene ettersom deres ulikhet nettopp kan komme av at menneskene har hatt ulik leveform. Men man løser ihvertfall ikke problemet ved å unnlate å diskutere det.

DEN ARKEOLOGISKE UTFORDRING

Studiet av periferi og sentrum er en av de store utfordringer i arkeologien. Utfordringen er blitt mangedoblet ved den dramatiske vekst i nordens byarkeologi som nybyggingsraseriet i bykjernene har ført med seg. Hadde resten av Europa bygget like mye nytt som vi i Norden, tør en ikke tenke på hvilken mengde med byarkeologi de ville fått der nede på Kontinentet.

Utfordringen er først og fremst å konvertere det kolossale antall kubikkmeter utgravd kulturlag til gedigen menneskekunnskap. Den mulighet som først byr seg fram, er nok å få nytt lys over menneskets forhold til sin bosetningsform: I hvilken grad kom det inn noe nytt med middelalderens by i Norden? Vi er vel helt sikre på at det nye ikke bare bestod i at man nå ble boende på samme lokalitet helt til vår tid, og at kulturlaget derfor er bevart?

Bestod det eneste tillegget til dette i at skriften også kom med middelalderen, slik at vi gjennom historiske kilder får utpekt noen lokaliteter der det ligger en "by". I så fall er det på høy tid at vi starter sentrumsarkeologisk forskning også der de historiske kildene ikke vet om noen by.

Det problemet som leker i mitt hode hele tiden er hva det egentlig vil si "å bo". Hva gjør menneskene når de ikke bor? Hva gjør de når de ikke oppholder seg på boplassen, dvs. "i sentrum"? Hvilke andre dimensjoner enn den sosiale og den økonomiske er det som inneholdes i det å bo?

Dersom det er så at menneskene har et stadig sug i seg etter å være nær mange andre individer, da blir andre årsaker til sentrumsdannelser enn dette suget tilsvarende uinteressante. Men har i så fall ikke periferiens mennesker flokksuget i seg? Foregår det kanskje en stadig rullering av mennesker mellom periferi og sentrum slik at mange flere enn senterets innbyggertall får tilfredsstilt dette suget? I så fall

forsvinner vel en vesentlig del av permanensen både i sentrum og periferi?

Disse spørsmålene kan ikke avvises med at de er unødvendige eller unødig kompliserende, ettersom de er sentrale for forståelsen av mennesket. Jeg reiser dem heller ikke for å gjøre det vanskelig for de etterfølgende foredragsholderne på denne kongressen, men for å minne oss om at de store ressurser som legges ned i arkeologien i vår tid, forplikter oss til å få fram noe virkelig nytt om mennesket.

Skal vi klare å sette noe annet minnesmerke over arkeologien i Norden i disse pengerike tiår etter krigen enn en kolossal tilvekst i materialmengden, må vi legge alt vårt beste til, også når det gjelder sentrum/periferi-problemet. Ikke minst må vi passe på at kvaliteten på utdanning og forskning holdes oppe. Det nesten ustoppelige behovet for feltinnsats har gjort at erfaring i å utføre praktiske arbeidsoppgaver har fått altfor høy status i nordisk arkeologi. I publikasjonsvirksomhet har dette gitt en fokusering på kvantitet i stedet for kvalitet. Begrepene "forskning" og "vitenskapelig publikasjon" har forfalt slik at nesten hvilken rapport som helst kan gis disse betegnelsene.

Det skal være en selvsagt del av det akademiske ansvar aldri å glemme at den eneste kvalitet som teller for en humanist, er å produsere grunnleggende ny kunnskap om mennesket. Innsamling av materiale, drevet som en egen virksomhet, er noe mye enklere, uansett hvor stort og teknisk merkelig ytre apparat vi omgir innsamlingen med.

Derfor er det bare å håpe at denne tema-kongressen som vi er samlet til her, kan gi oss en større klarhet i hva som humanistisk sett er sentralt og hva som er perifert i det vi arkeologer tilbringer våre dager med.

**OLDTIDENS FORVANDLING:
CENTER OG PERIFERI I EUROPA I TIDEN TUSIND FØR
TIL TUSIND EFTER KRISTUS**

KLAVS RANDSBORG

*Københavns Universitet, Institut for forhistorie og
klassisk arkæologi, DK-1467 København K*

ABSTRACT

Randsborg, K. 1990. The Demise of Antiquity: Centre and Periphery in Europe, 1000 B.C. to 1000 A.D. *Gunnaria* 64: 35-49.

The paper is a paraphrase of some of the main factors discussed in "The First Millennium A.D. in Europe and the Mediterranean: An Archaeological Essay" (Cambridge 1990) and in a similar work on the period 2000-0 B.C. (in prep.): Physical conditions, settlement, production, exchange, and society and culture. The studies are concerned with the development and relations of these factors as they are expressed by the so-called man-made material reality - the subject of archaeological societal research.

Among the major themes are the common fate of societies, in spite of their differing structure. Major cultural discontinuities take place simultaneously and across very wide areas. We are dealing with direct and reciprocal impact particularly in the latter half of the period. The changes in settlement and production, however, assume very different forms. The classical cultures are highly destructive toward their natural resources and are forced into crises at regular intervals. In contrast, a region like Denmark, displays a remarkable stability in development. The different forms and phenotypes of ancient society and culture are a fascinating subject, but only after the material conditions have been determined can questions of cultural discourse be taken up anew.

*The best lack all conviction, while
the worst are full of passionate
intensity.*

*(Al overbevisning savner de bedste,
mens de værste er fulde af liden-
skabens iver.)*

W.B. Yeats

INDLEDNING

Idéen om et Center og en Periferi, om stedsbetingede, stratificerede forhold mellem samfund og mennesker er en drøm om orden og proces i ét. Den er projektionen af vores eget verdensbillede: af handlingen og dens virkninger, af sammenbrud og konsekvenser, og af udvikling, oprør og ny underkastelse. Siden diffusionismens og kulturkredslærens tidlige dage, og i virkeligheden i hele vor civilisations selvforståelse ligger billederne af os og barbarerne, romere og germanere, vi og Den tredje Verden. Center og periferi er ikke bare en teori indenfor arkæologisk samfundsforskning, men næsten en mental arketype. Hermed være ikke sagt at idéen er falsk, tværtimod, den har netop vist sin styrke ved til stadighed at kunne forklare nye relationer, og ved at skabe nye billeder.

Det er i lyset af dette, af det hastigt forandrede billede af arkæologien, og af de billeder, eller resultater, arkæologien selv skaber, at jeg vil vove at trække en række aspekter omkring Europa i det sidste årtusind f.Kr. og det første e.Kr. frem. Det er aspekter, som, netop fordi de er bundet til foranderlige center-periferi forhold, sikkert vil opleves som relevante, også udenfor en traditionel faglig kreds. Stikord som "græske kolonier" eller "romerrigets fald" vækker genkendelse hos alle, og jeg må derfor nævne, at fremstillingen i det følgende - til trods for de velkendte elementer - i høj grad følger nye veje, ofte bestemt af nye arkæologiske fund og iagttagelser. Så kan læseren jo gøre op med sig selv, om der blot er tale om "lidenskabens iver" eller noget, der virker som en "overbevisning". Som det videre hedder i Yeats' profetiske digt, der har bevæget mange vesteuropæere, og som der ovenfor er citeret fra: Things fall apart, the centre cannot hold. (Ting falder fra hinanden; midten holder ej.) I denne forandringens proces ligger netop nøglen til fortsat at gøre center-periferi forhold aktuelle.

I et hjørne af Europa - og selv europæere - er vi følelsesmæssigt dybt engageret i verdensdelens historie og de skiftende relationer og sammenhænge, der har skabt udviklingen af vort, det andet årtusind's Europa: Det Vesteuropa især, som trods manglende politisk integration har

spillet en så central rolle i verdenshistorien - måske netop i kraft af, at det primært var økonomiske relationer indenfor et åbent socialt system, og ikke imperiale mega-stater, som betingede den sociale og kulturelle reproduktion.

ARKÆOLOGIEN OG SAMFUNDSUDVIKLINGEN 1000 FØR TIL 1000 E.KR.

Mindst tre afgørende samfundsprocesser fandt sted i Europa og Middelhavs-bækkenet i tiden det første årtusind før og det første efter Kristus: (1) Den klassisk antikke verdens opståen, kulmination og transformation, (2) Vesteuropas fødsel, og (3) den såkaldt barbariske verdens integration i denne udvikling - eller ganske kort: "oldtidens død". Hver af disse processer kan med skiftende held studeres af både skrift-historien, dvs. den historie, der bygger på skriftlig kilder, og arkæologien, som udgør den heroiske tings-historie, eller bedre, den materielle historie. Den menneskeskabte, materielle virkelighed, samt resterne heraf, der så smukt er udbredt i tid og rum overalt, hvor mennesket har færdes, og - som forureningen - også i ødemarken, er et ligeså ideelt medium for studiet af center-periferi forhold, som f.eks. de tre lige nævnte samfundsprocesser.

Med det sene første årtusind f.Kr. og især det første årtusind e.Kr. blev relationerne mellem Europas, ja, i virkeligheden mellem hele den gamle verdens samfund så mange og så tætte, at afgørende begivenheder i ét område kunne få umiddelbar indflydelse på endog fjerne egne. Center- og periferiforholdene var ikke, som i et fjernt neolitikum af indirekte og ensidig art, men som regel gensidige: centret havde indflydelse på periferien, periferien på centret. Yderligere var tidsrammen forkortet, så vi har både, hvad vi kan kalde politisk-historiske sammenhænge, og fænomener, der hører under Braudel's "longues durées", historiens "langbølgede" social-økonomiske og kulturelle forløb. Jeg medgiver gerne, at sådanne overordentlige brede forsøg på at finde en ny orden i fortidens kaos ikke ligefrem er "à la vogue" i vor post-modernistiske tid, hvor historien og kulturen enten sættes i stå eller anses for at være konturløs, en evig forandring i forandringssløsheden. Jeg indrømmer også, at sådanne forsøg ikke ligefrem er i tråd med vore akademiske institutioners kredsen - trods al snak om tværfaglighed - om de traditionelle værdier indenfor de traditionelle faggrænser. Alligevel vover jeg forsøget.

DEN ANTIKKE VERDENS UDVIKLING OG EUROPA

For tre tusind år siden var Europa og det meste af Middelhavs-bækkenet beboet af simple bondesamfund med et eksistensgrundlag bestemt af de lokale naturforhold, en relativt primitiv teknologi, (omend produkterne

ofte var ganske sofistikerede), og en minimal handel og udveksling. Stater i senere forstand eksisterede ikke, men i de fleste egne var der dog sociale eliter, sikkert i evig konkurrence og potentiel konflikt, og præget af "homeriske" dyder som tapperhed og gæstevenskab. Disse grupper var med til at skabe ensartede forhold og en vis sammenhæng over store områder. I Nærorienten var de gamle civilisationer og samfund i den eurasiske-afrikanske verdens vestlige hovedcenter nok rystede efter sammenbruddet af den sene bronzealders paladsøkonomi, men Ægypten havde overlevet intakt, og i Mesopotamien f.eks. fortsatte imperie-dannelserne baseret på den skiftende succes, som de lokale økonomier, centreret omkring de større og mindre byer, havde.

Som altid spillede Levanten en vigtig rolle, og netop i den tidlige jernalder her ser vi en kraftig fremgang i bebyggelsen, der vidner om økonomisk succes og en betydelig befolkning. I stort set samme periode ser vi en kongruent udvikling i Middelhavsområdet og på det europæiske fastland, ja, selv i England og Norden med etablering af høvdinge-centre - i kuperede landskaper ofte på højtliggende og let-forsvarlige steder, symbolsk således også "højere" placeret end den primære befolkning, og nærmere guderne. Finkronologien for disse fænomener er dog endnu ikke ganske sikker, bl.a. har de nye, og tør man tro, sikre schweiziske dendro-data rokket en hel del ved de traditionelle dateringer af yngre bronzealder i Centraleuropa, dateringer

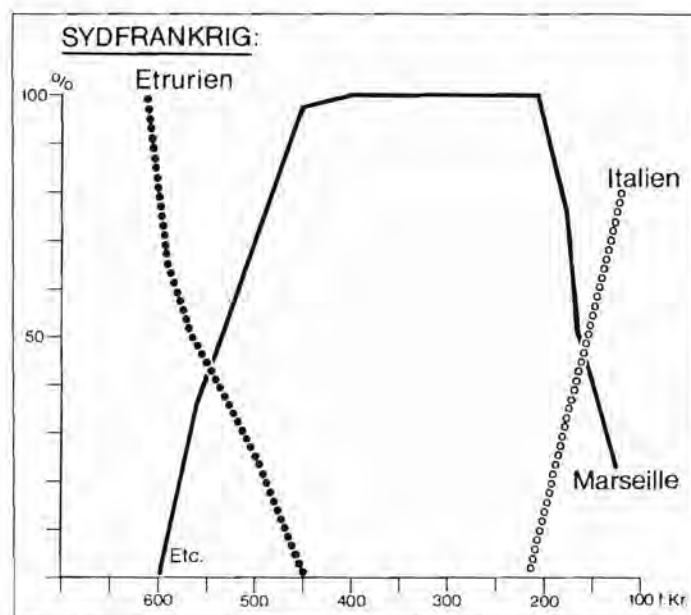

Fig. 1. De skiftende oprindelsessteder (i procent) for importeret keramik, primært amforer, fra sydfranske bebyggelser udenfor Marseille.

som indirekte kan have betydning for den italienske og måske endog for den græsk-nærorientalske tidsfølge.

En ting synes dog at stå fast, nemlig at udviklingen går for sig over en bred front, og at det græske område endnu ikke spiller den særlige rolle, det gør lidt senere, og især efter ca. 600 f.Kr., hvor by-dannelsen tager fart. Etableringen af græske kolonier i Syditalien i det syvende århundrede f.Kr. skaber en nyorientering af bl.a. det etruskiske område, og grundlæggelsen af kolonien Marseille får som bekendt særlig betydning for det vestlige Centraleuropa i det, vi med en arkæologisk term kalder den sene Hallstatt-kultur (Ha D), der hermed blev bragt i direkte kontakt med den nye økonomiske udvikling i Middelhavet. Sydfrankrig havde indtil da stået i et handelsmæssigt forhold til Etrurien, hvorigennem det også havde modtaget en del græske luksusgenstande. Med grundlæggelsen af Marseille starter en lokal produktion, og det store "gennemtræk" af fremmedgenstande ophører (jvf. fig. 1). I virkeligheden viser det sydfranske eksempel, hvor svage center-periferi relationerne i den klassisk-græske formative periode var i økonomisk henseende.

Etableringen af Kolonierne, der oftest blev foretaget af de mindste og derfor svageste græske bystater, betød - alting relativt - en svækkelse af "moderlandet's" dominans-rolle, omend ikke nødvendigvis af dets muligheder for indhandling af produkter, som var det primære formål med handel i oldtiden. Under alle omstændigheder er resultatet, at produkter fra det gammel-græske område - alting lige - bliver mindre hyppige i f.eks. det vestlige Middelhav. De politiske systemer i de gamle centre blev derfor tvunget ud i en dominans- eller erobringspolitik for at sikre sig fortsatte økonomiske fordele, ja, måske ligefrem for at kunne overleve, især i den indbyrdes konkurrence. En af konsekvenserne af denne udvikling var en overordentlig stærk stigning af søtrafikken i Middelhavet i sidste halvdel, og især i sidste fjerdedel af det første årtusind f.Kr.

I begyndelsen var forbundsarrangementer nok, men som i det østlige Middelhav ser vi snart vældige rigsdannelser, der - som Alexanders imperium - i begyndelsen var svage og ustabile, men med romerriket nåede en form, hvor der blev skabt en tilsyneladende stabil sammenhæng mellem den politiske magt og den økonomiske vækst og udbytning. Det er værd at bemærke, at den økonomiske udnyttelse - og dermed imperiets udstrækning - var begrænset til kun at omfatte de områder, der var forholdsvis højtudviklede, teknologisk, økonomisk og socialt; for altruistiske organisationer var de gamle imperier ikke.

I det sydfranske område ser vi denne udvikling klart afspejlet i det arkæologiske materiale, f.eks. keramikken (fig. 1). Her er etruskiske former enerådende blandt fremmedsagerne i årene omkring 600 f.Kr.; i løbet af det sjette århundrede kommer der flere og flere græske genstande til, og netop i samme periode grundlægges kolonien Marseille.

Ved midten af det femte århundrede f.Kr. dominerer Marseille-keramikken helt blandt de fremmede - "ikke-indfødte" - typer på de sydfranske pladser, og dette fortsætter til ca. 200 f.Kr., hvor italienske former, bl.a. amforaer, pludseligt begynder at vise sig. Allerede i anden halvdel af det andet århundrede f.Kr. - just på den tid hvor det sydfranske kystland integreres i det ekspanderende romerske rige eller - rigsforbund - bliver den italienske keramik dominerende. Vi har således her et godt eksempel på den nære forbindelse mellem politisk aspiration og økonomiske interesser, der kendetegner de hellenistiske imperier, herunder det tidlige romerrige. Den romerske elite havde en udtalt interesse i at støtte initiativer som Caesars erobring af Gallien ved midten af det første århundrede f.Kr., der bragte plyndringsgods og primært råvarer og arbejdskraft til imperiets center, Italien, og til hovedstaden Rom - men som også skabte nye problemer, og i sidste ende fremtvang en ny politisk og organisatorisk struktur af det romerske territorium.

ROMERRIGET

Nu er handel imidlertid ikke den dominerende del af de økonomiske aktiviteter hos de klassiske civilisationer, det er landbruget. Athen, Rom, osv. var alle - trods den kulturarv, som vores kolleger fra de antikke fag, og med rette, er så optaget af - små og store bondenationer med kolossale forsyningsproblemer. Byudviklingen, og især hovedstædernes eksplosive befolkningsudvikling, medførte, at byernes oplande og først og fremmest de forskellige "center-regioner", som Sydgrækenland i klassisk tid og Mellemitalien på kejser Augustus' tid, blev overudnyttet landbrugsmæssigt med naturødelæggelser og kraftig jorderosion til følge. Den klassiske oldtids primitive teknik og især den primitive transport-teknologi medførte, at kun mindre områder kunne integreres fuldt ud i statens, militærets, og elitens "imperiale" økonomi med dennes meget store og specielle resourcebehov. Et politisk udviklet, antikt oldtidssamfund kunne derfor kun have sit center i én bestemt region i et par århundreder ad gangen. Så var området så forfaldent, at der ikke mere kunne tilvejebringes et større produktionsoverskud af fødevarer, f.eks. til eksport, og nye regioner eller centre - og dermed ofte nye stater - måtte tage over. Indenfor romerriget, hvis grænser mod nord (og syd) strakte sig, så langt det kunne betale sig at ekspandere, ser vi således gennem tiden en "nervøs" økonomisk flakken fra region til region, afspejlet, f.eks., i oprindelsesstederne for de importvarer, der ankom til Ostia for at forsyne Rom: I fig. 2 vises oprindelsesregionerne for de amforaer, som indeholdt nogle af de fødevarer, der nåede Ostia, udtrykt som den procentvise fordeling af amforaerne pr. periode; ("Nordafrika" er stort set lig det nuværende Tunesien).

	Italien	Gallien	Spanien	N.Afrika	Grækenland
50-100 e.Kr	28%	29%	31%	11%	1%
100-150	15%	32%	28%	19%	6%
150-200	17%	19%	31%	29%	4%
200-250	2%	9%	10%	55%	23%
4.årh.	4%	6%	10%	71%	10%

Fig. 2. De skiftende oprindelsessteder for amforaer fundet i Ostia, Roms havneby.

Hovedtendensen er - som det i øvrigt ses - et skift i importen fra områder i den nordlige og vestlige del af imperiet til egne i den sydlige og østlige del. Denne tendens modsvarer nøje det skift i bebyggelsesudviklingen, som kan iagttages i senromersk (ca. 200-400 e.Kr.) og senantik (ca. 400-600) tid, hvor først "Africa" (Tunesien) og senere især Levanten gennemløber en meget kraftig vækst - og den nordvestlige og centrale del af imperiet, med Rom, en tilsvarende tilbagegang. I Levanten, som flere andre områder af det sene, østromerske rige - hvis hovedstad netop var Konstantinopel, og ikke Rom, der nu lå i en kriseram region - indtraf i tiden før det vestromerske riges fald (det femte århundrede e.Kr.) ligefrem et økonomisk boom.

Skal vi hente et eksempel på denne proces fra et andet, mere marginalt eller perifert område, kan vi igen anvende kyststrækningen mellem det nordøstligste Spanien og Marseille, som vi har været inde på flere gange ovenfor. Her ses en drastisk nedgang i frekvensen af lokale amfora-typer på de senromerske bebyggelser, fulgt af en stærk import af amforaer (vel overvejende med olivenolie) fra Nordafrika. Denne import bliver senere - efter det vestromerske riges fald i det femte århundrede e.Kr. - suppleret med import fra det stadigt progressive østlige Middelhav. Således ser vi også i dette sidste eksempel, hvorledes det store afspejles i det små, og hvordan det romerske imperiums fald var indbygget i den struktur, som de klassiske oldtidssamfund var baseret på; store vanskeligheder med at tilvejebringe et integreret økonomisk system, overudnyttelse af enkeltregioner - de samfundsmæssige "centre" - og deraf følgende problemer med at opretholde det overregionale politisk-militære system.

Til trods for deres meget betydelige kulturelle arv, var de klassiske centre kun en betinget økonomisk success-story. Alligevel var den politiske, militære, økonomiske og ideologiske indflydelse, som de havde på andre sociale systemer, som bekendt, meget betydelig. Men det er værd at lægge mærke til, at denne indflydelse som regel havde en række negative følgevirkninger for de samfund, som den klassiske verden kom i kontakt med. Billedet af barbaren som den destruktive

kraft overfor civilisationen skal snarere vendes om. De klassiske samfund satte skel mellem Europas folk, og den udviklende kraft, de besad, havde en indbygget inertie. Vi har set det i Marseille-eksemplerne, hvor en begyndende indflydelse bremses, ved at periferien udvikler sig på linie med det oprindelige center, der herved tvinges ud i en helt ny udviklingsproces. Dette fænomen indtræder i antikken første gang med kolonigrundlæggelsen, anden gang med romerrigets udvikling og ekspansion, hvis konsekvens var en nedgang for det italienske center. Den oprindelige kraft svækkedes således, og i stedet for et åbent, ekspanderende system, lægges der grænser og skabes der modsætninger, som endog kan medføre "vikinge-agtige" tilstande med plyndringstogter imod civilisations centre, som de såkaldte keltervandring og de senere germanske ditto. I Centraleuropa medførte fastlæggelsen af den romerske Rhin-Donau grænse f.eks., at årtusindgamle bånd og relationer - af alle slags - blev skåret over, at samfundssystemer blev destrueret, befolkningsgrupper revet op, teknologier glemt, osv. Klarest ses dette måske i de sen-keltiske oppida-samfund, hvor de trans-rheniske og transdanubiske grupper ikke overlever, at deres fæller i syd og vest forsvinder og integreres i det ekspanderende romerrige.

Indenfor romerriget blev næsten alle de store oppida også opgivet, primært fordi deres placering i landskabet var regionalt og oftest forsvarsmæssigt betinget, men også fordi denne lokalisering kun sjældent kunne indpasses i det overordnede romerske system. I øvrigt var disse oppida (latin for "byer") meget betydelige - nogle (især i Tyskland) ligeså store som eller endog større end det samtidige Rom - sikkert fordi de indkorporerede funktioner, der ved den klassiske by, og især ved middelalderbyen, lå udenfor staden. Ofte findes i øvrigt en nygrundlagt, større romersk by i nærheden af de gamle stamme-centre. Denne romerske by tjente som territorie-hovedstad og kunne fungere som et nyt focus for såvel den gamle, men stadig mere romaniserede elite, som den øvrige befolkning, samt de nye tilflyttere.

En historiens ironi er, at de selvsamme oppida-samfund på en række punkter sikkert var ganske stærkt inspireret af Middelhavskulturen, og især af de hellenistiske samfund. Det viser sig i små ting som de keltiske mønter, i en del af håndværket, og i det større, som organisationen af de kolossale, sene oppida, undertiden med gader i retvinklede mønstre. Det viser sig også i den omfattende handel, der foregik, bl.a. med italiensk vin. Forud for oppida-fasen i den allerseneste del af det første årtusind f.Kr. gik en periode - La Tènekulturens "vikingetid" - hvor keltiske krigere blev vidt anvendt som lejesoldater (dog ikke af romerne), og keltiske befolkningsgrupper havde bosat sig i Middelhavsområdet, primært i Nordøstitalien.

Men til trods for disse forbindelser og ligheder er forskellene markante, og det er næppe et tilfælde, at vi så klart kan erkende keltisk æstetik

som noget fremmed fra f.eks. romersk kunst. I deres kunsthåndværk - jeg beklager ordet, men har ikke noget bedre - demonstrerer disse perifere kulturer en egenart, som til dels er traditions- og samfundsmæssigt betonet, men som sikkert også er blevet til i samspillet med "centret", Middelhavet. Et ganske tilsvarende fænomen kender vi fra det første årtusind e.Kr., hvor den germanske dyreornamentik udvikledes på basis af senromerske ornament-former, men snart får en demonstrativ egenart og bliver et markant udtryk for den sene jernalders, eller på Kontinentet, den tidlige middelalders germanske høvdingesamfund.

I begyndelsen af det første årtusind f.Kr. var de nordeuropæiske bondesamfund, som vi senere identificerer som "germanske", en del af den sene bronzealders europæiske koiné. Vi finder - i denne periferi - en række importsager fra den centraleuropæiske Urnemarkskultur, men også tilløb til små center-dannelser, bebyggelseskærner, på linie med hvad vi ser i de samtidige, befæstede højdebebyggelser i Central-, Vest- og Østeuropa: Ja, i virkeligheden også i Middelhavsregionen, f.eks. i det såkaldt etruskiske område i Norditalien, hvis centre netop blev grundlagt i begyndelsen af det første årtusind f.Kr., og længe før den fønikiske eller græske indflydelse overhovedet var mærkbar. Men som vi har set det i andre eksempler blev disse vide relationer og sammenhænge i Europa ødelagt - omend kun indirekte - ved den klassiske kulturs fremvækst. Denne skabte skel mellem folkene, dels (1) ved en stærk orientering i én bestemt retning - mod det sydlige "mega-center" - dels (2) ved at skabe lukkede center-periferi forhold, der ikke, eller kun marginalt, inkorporerede den fjernere periferi. Dette skete tidligt ved, at periferien tog samme form som det oprindelige center (eksemplet med kolonien Marseille), og sent ved at de sene, helleniske, centre søgte en direkte dominans - gennem "imperiebygning"-over såvel andre centre som en eventuel udbyttebar periferi; i det romerske eksempel primært Gallien og vel også Spanien.

EFTER ANTIKKEN

Men imperierne faldt; i det første årtusind e.Kr. i en langsom og langstrakt østlig bevægelse, der tydeligt afspejles i forlæggelsen af de økonomiske kerne- eller centerregioner med deres høje produktivitet og store befolkning. Denne bevægelse fremstilles måske kortest af hovedstædernes flytning; fra Rom på kejser Augustus' tid, via Constantinopel på Constantin's til Ummayadernes Damaskus, og Abbasidernes kolossale Bagdad omkring 750 e.Kr, videre - ganske kortvarigt i det niende århundrede - det endnu større, men aldrig færdigbyggede Samarra (nord for Bagdad). Bagdad var flere gange større end kejsertidens Rom og ca. af samme størrelse som Paris ved år 1900; Samarra strakte sig over en 35 km lang strækning på bredderne af Tigris. Det er ligeledes interessant, at Damaskus ligger i den samme region som Antiokia, der var betydeligt større end Constantinopel, og som egentlig

burde have været Østroms hovedstad ved år 500 e.Kr. Det blev Antiokia som bekendt ikke, og takket være denne "processuelle" fejlposition fra kejserhoffets side overlevede Constantinopel og dermed et andet Østrom - Det byzantinske Rige - alle anslag fra muslimer, avarer og andre angribere i det første årtusind e.Kr.

Det kunne tilføjes, at dermed overlevede også kristenheden den muslimske ekspansion, men denne konklusion er ikke så rigtig, som den ved første øjeblik kan synes. Imperierne var nemlig, som vi har set, uinteresserede i økonomisk marginale områder, og det er næppe helt tilfældigt, at Islams ekspansion stort set stopper ved grænsene til de egne af det vestlige Eurasien, der ikke var, eller snarere ikke mere var, egnede udvikling-udbygningsemner.

I det syvende århundrede e.Kr. - Islams århundrede - ser vi flere, og tilsyneladende modsatrettede samfundsprocesser i det efter-romerske Europa. Ved Rhinen, f.eks., er en bebyggelsesekspansion igang med en nyopdeling og ny-udnyttelse af landskabet, der vil lede frem til Karolingertidens mærkelige blanding af fast etablerede ejendoms- og socialforhold og en relativt dårlig udnyttelse af de agrare resourcer, når det gælder om at skabe integrerede økonomiske systemer. De romerske byer ved Rhinen og i det galliske bagland eksisterede stort set kun som stednavne, trafikknudepunkter og hjemsteder for klerikale og enkelte andre institutioner.

I Italien er forholdene endnu mere uklare; en del af det klassiske bebyggelsesmønster synes stadig at fungere, i hvert fald omkring Rom, der nu ikke er større end en lille, klassisk-romersk provinsby, men regionen er tyndt befolket, og først i det tiende århundrede opstår de mange nye småbyer og landsbyer, ofte på bakketoppe, der danner middelalderens og den nyere tids faste og kontinuerlige bosættelsesmønstre. I Sydøsteuropa er alle romerske lokaliteter forlængst opgivet, når vi når frem til det syvende århundrede e.Kr. Kun i Bulgarien, helt nede mod Constantinopel, kan vi iagttage en kontinuitet i bebyggelsen og dermed i de landbrugsmæssige driftsformer fra senantikken eller folkevandringstiden og ind i den tidligste middelalder. Det skal dertil bemærkes, at den senantikke eller folkevandringstidige bebyggelse er betydelig i Bulgarien, og at vi først i det stormfulde syvende århundrede ser en befolkningsnedgang i dette område. Dette er helt i overensstemmelse med Østroms stærke position netop i den fase, hvor det vestromerske rige går under eller transformeres, samt med de tanker om center- og periferiforhold, vi har fremsat ovenfor.

I Rhinlandet kunne den generelle, markante sen- og efter-romerske bebyggelsestilbagegang iagttages allerede i det tredje, fjerde og femte århundrede e.Kr., og den frankiske eller "merovingiske" bebyggelse har her gennemgående en helt anden placering i landskabet end den romerske. Noget tilsvarende kan iagttages i Donauegnene, men i for-

skellige stadier, tidligst i nord og nordvest, noget senere længere mod syd. De romerske byer dels opgives, dels reduceres til små klerikale centre, ligesom i Rhinlandet, og har ofte spor af agerbrug. Det er disse forhold - en fortsat anvendelse af stednavnet, og fortsat omtale af aktiviteter i byen - der ofte forleder de historikere, der bygger på de skriftlige kilder, til at tro på en stærkere kontinuitet fra romersk til efter-romersk tid, end arkæologerne. Det er også karakteristisk, at de store, tidlige bulgarske hovedstæder - Pliska f.eks. der var langt større end Constantinopel, men nok tyndere befolket - ligger på helt andre lokaliteter end de gamle romerske byer. En parallel til disse sydøstlige centre er i øvrigt de samtidige karolingiske "Pfälzen", eller paladser, som Ingelheim vest for det gamle romerske Mainz. Andre slaviske modstykker er f.eks. de store "by-borge" i Det stormähriske Rige. En dansk parallel er Jelling. Bortset fra nogle af de karolingiske kongepaladser - i netop det vestlige Europa - blev kun få af disse centre til middelalderbyer af betydning.

Men overalt, hvor det romerske imperium havde skabt et vejnet, med knudepunkter i form af større og mindre byer, havde det også skabt rammerne for en ny ekspansion. I det tiende århundrede e.Kr. sker der en stabilisering af bebyggelsen i vide egne af det vestlige Europa. Landsbyer og andre bosættelser bliver fra nu af i de fleste tilfælde liggende på den samme lokalitet, som vi ville kunne genfinde dem på i nyere tid, ja, oftest den dag i dag. Denne kontinuitet er tilsyneladende dels et resultat af faste, men delelige ejendomsfold, dels af stabile driftsformer og dermed af en stabil social struktur, sandsynligvis centreret om den individuelle familie. Hertil kommer, at Europa, ligesom i romerrigets dage, og især i senromersk tid, blev integreret i et netværk af større og mindre byer med relativ kort indbyrdes afstand. Dette netværk tegnede sig bl.a. for nye, vigtige funktioner indenfor områder som den håndværksmæssige produktion og især distribution af produkter. På disse felter ses en tydelig kontrast til Karolingertidens spredte handelsstationer, f.eks. de navnkundige emporier, der befinder sig på grænserne mellem to transportsystemer, og ikke ligger centralt i et produktivt landskab. De kendte nordiske, in casu danske eksempler er jo her Ribe og især Hedeby. Men byerne ved og efter år 1000 havde også et omfattende byggeri, især af kirker, der bragte stederne stor prestige og gjorde, at de blev opfattet som værdifulde investeringsobjekter for eliten. Hermed var grundlaget i virkeligheden blevet lagt for det Vesteuropa, vi kender i nyere tid, og som på en række områder, endnu idag, bygger på to traditioner; konkret, og sikkert vigtigst, på (1) bonden og hans arbejde, og på (2) det mere abstrakte begreb organisation, hvoraf en del kan føres tilbage på klassiske, omend ofte ændrede, eller misforståede, begreber og fysiske strukturer.

Med denne organisation af landskab og produktion kan de politiske forhold synes mindre vigtige, men det er måske karakteristisk, at imperielignende forhold på det europæiske fastland i vort årtusind

som regel har været forbundet med forholdsvis svage og dårligt integrerede økonomiske systemer, typisk i kontinentets periferi. En Hitler, der propagerede for et Tusindårsrige, de facto et nazi-dominert imperium med center i Centraleuropa, just dér hvor imperie-lignende overbygninger næsten altid var kommet til kort, overså ganske, at Europa allerede da havde produceret sit eget Tusindårsrige, men at det ikke primært var politisk i sin karakter. Hemmeligheden ved Vesteuropas langtids-succes synes at være, at den økonomiske struktur spiller sammen med en forholdsvis decentral, på en række punkter måske ligefrem svag, men alligevel handlekraftig politisk ditto, og at eksistensen af integrerede center-periferi forhold sikres, hvori isolerede, mægtige centre ikke får lov til at dominere. Hvis centrene bliver for store, vil deres skæbne i for høj grad få lov til at præge den hele struktur. Det samme kan siges, hvis de sociale eliter bliver for mægtige - og for grådige.

EPILOG: NORDEN I EUROPA

Måske er dette lykke-billede også lidt nordisk i sin karakter. I hvert fald vil vi gerne opfatte det sådan, og måske ikke med helt urette. I det foregående har vi primært beskæftiget os med den del af Europa, der var part af Romerriget, og som undergik store forandringer i lyset af imperiets udvikling og videre skæbne. Disse forandringer synes også at have præget de tilstødende egne i, hvad romerne selv kaldte, det "Frie Germanien" og tilsvarende regioner i Sydøsteuropa - med andre ord den nære periferi. Længere mod nord synes de klart negative resultater af romerrigets ekspansion og, senere, fald at have været svagere. F.eks. kan der på lokaliteter som det nu arkæologisk så kendte Vorbasse i Midtjylland, på noget af Danmarks dårligste jord, og indenfor godt en kvadratkilometer, påvises en ubrudt bebyggelses-, omend ikke en egentlig lokalitets-kontinuitet igennem hele det første årtusind e.Kr.

Norden modtog også en række, både teknologiske, økonomiske og organisationsmæssige - herunder militære - impulser fra Romerriget, som de produkter, især fra Rhinprovinserne, der er fundet på bopladser, i grave og offerfund, jo klart viser. Ideologisk var der derimod snarere tale om en vis afskærmningsproces, og romerkulturen blev vist ikke på noget punkt - som f.eks. dyreornamentikken også viser - overtaget som en sammenhængende helhed.

På Vorbasse afspejles forbindelsen med det romerske Europa sig - foruden i nogle importsager - bl.a. i den ændring af bebyggelsesbilledet, der finder sted efter ca. 200 e.Kr., hvor store, indbyrdes som regel lige store, gårde på selvstændige, rektangulære tofter af betydelig udstrækning - nærmest som små romerske villaer - afløser den ældre jernalders mere irregulære system (fig. 3). Denne omlægning afspejler givetvis en organisatorisk ændring af samfundet, sikkert fremvæksten

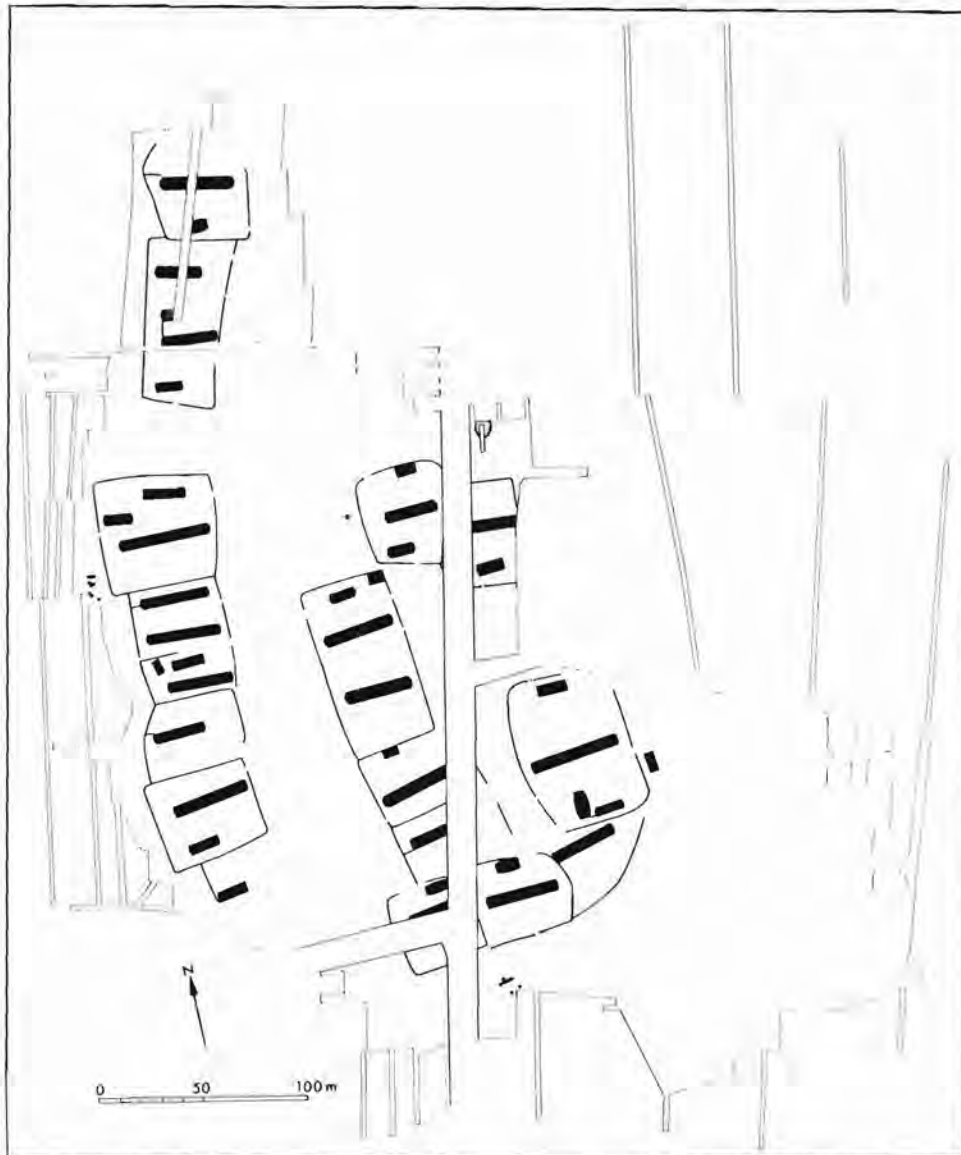

Fig. 3. Vorbasse-landsbyen, Midtjylland i yngre romertid (efter Hvass).

organisation, som bl.a. de store våbenofferfund og de lange grænsevolde viser. Hertil var tilsyneladende føjet en politisk overbygning, hvis sociale elite er stærkt afhængig af produktion og udveksling og - især indirekte - af relationerne til Romerriget og til andre centre som det østromerske Byzants. En kolossal boplads som Lundeborg på Sydøstfyn, der starter i det sene tredje århundrede e.Kr., viser med al tydelighed, at der eksisterede en snæver sammenknytning mellem sadanne handels- og håndværkspladser og kongsbygderne (der også var religiøse centre)

af en slags ætte- eller familiebestemt brugsret med tilknyttet militær - som f.eks. Gudme, der ligger kun fire kilometer fra Lundeborg. Kongspladsene havde bl.a. en intensiv agrar-produktion og vareudveksling, og eliten kunne omsætte agrare produkter til fremmede luksusvarer, guld og sølv, m.m., som kunne "investeres" i den videre sociale udbygning.

Det er denne struktur, vi genfinder i de tidligere dele af vikingetiden. Handelspladsene er nu kun blevet større og mere permanente i takt med den politiske udvikling og det nære forhold til det karolingiske Vesteuropa. Det siger sig selv, at kongsbygdernes - centrenes - skæbne i dette system var afhængig af alliancer, aftaler, og af social-økonomisk behændighed. De var derfor relativt flygtige enheder. Men samfundenes agrare underlag og de primære bebyggelser fremviser en bemærkelsesværdig kontinuitet gennem tiden, selvom der selvfølgelig også kan spores forandringer. Denne kontinuitet ses i hustyperne, i gårdsstrukturen, og i selve opsplitningen af landskabet i stabile økonomiske enheder. Gårdsanlæggenes vækst er markant i det tredje, i det ottende og især i det elvte århundrede e.Kr., i det sidste tilfælde med etableringen af de seneste vikingetids landsbyer med meget store gårde, hver på tofter de kan være to hektar i areal, og med hovedbygninger, veritable haller, på henimod 500 kvadratmeter. Dette antyder, hvor produktive den sene oldtids landbrugssystemer i Norden egentlig var.

Vi ved naturligvis, at ikke alle nød den samme frugt af denne udvikling. Men at karakterisere Nordens oldtid som primitiv, og datidens levestandard generelt som lav er givetvis forkert. Tværimod vil man kunne hævde, at aldrig levede de primære producenter i Norden bedre end i slutning af vikingetiden og det uden at ødelægge naturforholdene og dermed eksistensgrundlaget, som det var tilfældet i de klassiske samfund. For det meste af Europa var folkevandringstiden en nødvendig pause i en udvikling, hvor mægtige centre havde skabt ødelæggelser af så at sige alle arter. I Norden derimod kunne en støt udvikling finde sted fjernt fra Romerriget og dets sammenbrud eller transformation, en udvikling som i Merovinger- og Karolingertiden, og især i den egentlige middelalder kunne integreres med Vesteuropas. Derved blev nye center- og periferiforhold etableret på en basis af agrar soliditet, og forholdsvis svage sociale eliter og politiske systemer.

En enkel note: I ovenstående har jeg, på grund af emnets omfang og karakter, måttet holde en egentlig dokumentation nede på et minimum. En række forhold er derfor blevet fremstillet på en noget absolut, eller sagt lidt mere positivt - pædagogisk - facon, men læseren kan jo selv, som i virkeligheden også forfatteren, lige så stille indføje et

antal "hvis'er" efter viden, temperament eller forgodtbefindende. I øvrig henvises til min bog "The First Millennium A.D. in Europe and the Mediterranean: An Archaeological Essay", Cambridge (Cambridge University Press) 1990, samt til min monografi "The Second and the First Millennium B.C. in Europe and the Mediterranean" (arbejdstitel), der er under udarbejdelse. Oversættelsen af Yeats' digt er også undertegnedes ansvar. Lise Hannestad takker jeg for tankevækkende kommentarer til teksten.

PERIFERI OG PERIFERIDANNELSE FRA FØRHISTORISK TIL HISTORISK TID

REIDAR BERTELSEN

*Universitetet i Tromsø, Institutt for samfunnsvitenskap,
N-9000 Tromsø.*

ABSTRACT

Bertelsen, R. 1990. Periphery and Periphery Development from Prehistoric to Historic Times. *Gunnaria 64*: 51-71.

Are the concepts "centre" and "periphery" of any use to archaeological research when given the widest possible definition? Is it possible to discuss centres without paying equal attention to the periphery? Is not the interaction between centre and periphery the key to the understanding of these concepts?

These questions, among others, are connected with the grand question: is archaeology able to formulate a general theory of human communication that also can explain the variety of interaction between social aggregates of unequal rank. My answer thus far is no!

The dynamic process of history as revealed by the written records inevitably connected to the concept of "civilization" has given us a wide variety of terms for different types of centres, but very few for different types of peripheries. The different types of terms for towns are just one example. The meaning of these concepts varies through time.

The first urban society of northern Norway, Vágur in Lofoten, is an interesting example of the dynamic development of a centre, and its relative position in an interaction network. Even though Vágur grew in size and economic activity throughout the Medieval period, it lost in relative rank. It was called a "kaupstaðir" in its earliest phase, but is not found worthy of mention a few centuries later. Is this a case that can be explained by the "inevitable" cultural evolution or just a question of economic and cultural power?

INNLEDNING

Jeg vil i dette bidraget forsøke å diskutere vårt fags begreper og termer når det gjelder sentrum/periferi-forhold. Dernest vil jeg ta for meg ett eksempel, framveksten av en sentrum/periferirelasjon mellom

nord og sør i Norge, for å forsøke å forstå fortidige samfunnsendringer gjennom bruk av disse begrepene.

Det er litt ironisk at vi møtes her i Trondheim i 1989 for å diskutere arkeologiens forhold til begrepsparet *sentrum og periferi*. Nordiske historikere har gjort det to ganger før oss, her i Trøndelag. I 1974 møttes de til Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære for å drøfte temaet: PERIFERI OG SENTRUM I HISTORIEN. Møtet den gang blei holdt i Trøndelags periferi, på Røros. I 1977 var historikerne samla igjen, denne gangen i Trondheim, til det XVII nordiske historikermøte og temaet var: URBANISERINGSPROSESSEN I NORDEN. Jeg kan ikke motstå fristelsen å bruke dette sammenfallet til å understreke at det også er en sentrum/periferi-relasjon i det akademiske landskapet. Jeg ønsker ikke å gå inn på dette problemfeltet med den grundige forskningssosiologiske og ikke minst teoretiske diskusjon som det ville kreve. Jeg skal her nøye meg med å framsette påstanden at i visse sammenhenger er relasjonen mellom historie og arkeologi nokså typisk for den klassiske sentrum/periferimodellen, det finnes en utbyttingsrelasjon mellom fagene. Råstoff (i form av empiri) strømmer hovedsakelig den eine vegen mens idéer har ei framherskende strømrøtning andre vegen. Dette gjelder i høg grad arkeologiens relasjon til andre fag, men det er gode grunner til å hevde at vårt kongresstema i ganske spesiell grad gjelder vårt forhold til den akademiske disiplinen historie.

Det er et annet journalistisk poeng som også skal være med å skissere scenen for mitt bidrag. Den tittelen jeg har valgt er sjølsagt et ordspill på den undertittelen arrangørene har gitt kongressen, "*Sentra og sentrumsdannelse gjennom forhistorisk og historisk tid*". Min egen posisjon har mange av periferiens særtrekk:

- Jeg er arkeolog, ikke historiker eller samfunnsforsker.
- Jeg regner meg som mellomalderarkeolog, ikke "ordentlig" førhistoriker.
- Jeg ser fortida, verden og faget fra en posisjon som konvensjonelt sett er så langt ute i periferien som mulig, fra Universitetet i Tromsø.

Ettersom sentrum/periferi ofte blir gitt verdiladninger, vil mange oppfatte denne beskrivelsen av min posisjon som negativ, noe jeg burde oppfatte som problematisk. Mi egen oppfatning av situasjonen er sjølsagt annerledes. Der er ei rekke positive sider ved en "perifer" situasjon, både intellektuelt og personlig. Den største ulempen er kanskje at en må rope høgt for å bli hørt.

Jeg har valgt å bruke publikasjonen fra historikerkonferansen på Røros (Langholm & Maurseth 1983) som utgangspunkt for mi drøfting. Publikasjonen inneholder bare tre av foredragene, men de er til gjengjeld svært interessevekkende, og de to som fenger mest sett fra min syns-

vinkel, er slett ikke skrevet av historikere. Først er det en meir teoretisk artikkel av freds- og konfliktforskeren personlig: Johan Galtung. Deretter følger et artikkelpar som i realiteten er ei replikkveksling mellom en av Nordens giganter i historie, Jens Arup Seip, og en av verdens giganter i statsvitenskap, Stein Rokkan. Rokkan tilbyr oss mange djupe og interessante innsikter i dette problemfeltet som har vært i fokus for mye av hans forskning. Jeg vil likevel feste meg litt med Galtungs artikkel, fordi jeg oppfatter den som en nyttig veg til klargjøring av vårt begrepspar i et arkeologisk perspektiv.

JOHAN GALTUNGS BEGREPER

Innledningsvis gjør han rede for iakttakelsen at i de fleste samfunn vi kjenner, i hvert fall i de som kan kalles stater, er det en nokså klar samstemthet når det gjelder oppfatninger om hva som er sentrum. Denne samstemthet er basert på en intuitiv forståelse av begrepet sentrum. Når begrepet brukes i vårt fag, så er det denne intuitive samstemthet som ofte har fått forfattere til å overse at begrepet på langt nær er smidd ferdig som et operasjonelt verktøy for analytisk arbeid. Det samme gjelder forøvrig komplementærbegrepet, periferi. Spesielt vekker det undring hos meg når det ikke stilles spørsmål ved om begrepene bærer med seg noen mening når de plasseres langt tilbake i tid.

Jeg følger Galtung videre et stykke på vegen. Ei videre klargjøring av begrepsparet må tilfredsstille et estetisk krav, sier han. Det må være brukbart på fleire nivåer, f.eks. mellom personer, mellom distrikter, mellom nasjoner og mellom regioner.

Galtung oppfatter det også som nødvendig å skille mellom *aktører, systemer og strukturer*. I vår faglige sammenheng ville en aktør være en person, et hushold, en by, en stat osv. Et system (interaksjonssystem) ville være kirka, handel, militærvesen osv. En struktur er det som binder aktørene sammen, ikke bare i et system, men i fleire. Aktørene møter alltid hverandre i fleire ulike sammenhenger. Galtung spesifiserer dette slik at *samfunn* blir en struktur som er sjølforsørgende slik at den kan fortsette å eksistere sjøl etter å være avskåret fra resten av verden(!). På dette nivået ligger analytikerens viktigste valg, hva skal være analyseenhetene: aktører, systemer eller strukturer?

Jeg tror at et aktørorientert perspektiv er det mest aktuelle i arkeologisk sammenheng. I et slikt perspektiv kommer begrepet *rang* inn som hjelpemiddel for å beskrive aktørenes plassering og rolle i både system og struktur. Vi vil derfor måtte bestrebe oss på å avsløre *rangforskjeller*. I noen systemer kan dette være lettere for oss, f.eks. i et *økonomisk interaksjonssystem* eller meir upresist i "handel", fordi

interaksjonen mellom aktører innebærer klare materielle element. Vårt språk har et klart og godt ord for dette, *utbytting*. Utbyttinga registreres ved at vi kan se hvilken veg verdiene har flytta seg i systemet. I andre typer systemer må vi gå meir indirekte til verks for å kunne danne oss et bilde av aktørenes rang. Vår meir eller mindre gode evne til å lese fortidas materielle symbolspråk, kan forhåpentligvis hjelpe oss på veg i mange tilfeller.

Arkeologen kan ikke velge den utvegen som samfunnsforskeren ville bruke; spørre utvalgte individer hvor de ville ønske seg sjøl plassert i systemet, for derved å få avslørt rangordninga.

Samtidsprojeksjon

En av de store farer for arkeologen er som nevnt ovenfor, at hun/han projiserer si egen samtids oppfatning av sentrum/periferi-relasjoner. Fig. 1 viser et kart over Fastlandsnorden med en lokalitet som er markert spesielt. Få betraktere vil være i stand til å oppfatte at dette punktet har noen form for sentralitet ved seg, de fleste vil oppfatte at det er et kart som er tatt med for å informere om hvor Vågan ligger. Et kart med markering i København ville ikke bli oppfatta på tilsvarende måte. De fleste av oss ville oppfatte at dette kartet hadde en slags likevekt, mellom metropolen og dens provins. Å informere om hvor København ligger, er neppe noe stort poeng overfor nordiske akademikere. Kan det tenkes at en slik forståelse av kartet også er virksom når vi bruker det for å informere om hvor boplasser fra yngre steinalder er å finne? Er det overhodet mulig for noen av oss å tenke på et hvilket som helst kulturelt fenomen i fortidas Norden uten å ha sentrum/periferi i bakhodet når vi forestiller oss fenomenet på kartet? Gjør vi ikke dette uten å forklare i hvilket system eller struktur dette fenomenet skulle inngå og som skulle berettige oss til å anvende et sentrum/periferi-perspektiv?

Sammenknytting av sentrum og periferi

Interaksjon er et nøkkelord for Galtung i hans klargjøring av begrepsparet. Godtar vi det (det synes rimelig for meg), så er vi nødt til å beskrive et slikt interaksjonssystem. For å klargjøre hva jeg meiner, så skal jeg nevne en betegnelse som ofte brukes: *Sentrale jordbruksbygder kontra perifere jordbruksbygder*. Det er ikke uten videre klart om vi med dette meiner motsettinga mellom jordbruksbygder som har ulik geografisk plassering i et interaksjonssystem der begge typer bygder i og for seg er periferi, eller om det meines at bygdene innbyrdes har en sentrum/periferi-relasjon. Trolig vil mange uten videre anta at begge forhold gjelder.

Dette er en bruk av "sentral" og "perifer" som ikke kan ha noen verdi for vårt arbeid med å skaffe oss innsikt i samfunnet i yngre steinalder uten at det kan sannsynliggjøres at aktørene i det sentrale inngikk i et system med de perifere, der de har kontakt på en slik måte at de sentrale høster fordel av det. Jeg tviler på at det kan forholde seg slik. Etter det jeg har sagt ovenfor, er det ikke nok at det kan påvises ei tett bosetting i ett område kontra ei meir glissen i et annet, ei heller at det kan påvises at de fastboende i ett område konsentrerte seg om jordbruk i større grad enn de i det andre området. De får ikke nødvendigvis en høgre rang i et interaksjonssystem av den grunn, hvis der da var et slikt system i det heile tatt.

Her reises spørsmålet om vi i analytisk sammenheng er tjent med et sentrum/periferi-begrep som kan anvendes i heile det kronologiske tidsrommet der faget arbeider og for å beskrive forholdet mellom alle tenkelige lokalsamfunn i et geografisk rom. Eller er det ønskelig med en meir restriktiv terminologi som kan skille mellom ulike typer relasjoner? Kan det tenkes at vårt problemfelt skal oppfattes som så generelt at enhver form for kulturell kommunikasjon skal sees på som forsøk på å opprette eller vedlikeholde sentrum/periferi-relasjoner?

Galtungs oppfatning av at *utbygging* er strukturens sammenknyttende mekanisme, vil medføre at sentrum/periferi bare kan tjene som analytiske redskap for studiet av nokså komplekse samfunn, nær det vi ville kalle sivilisasjoner.

Naturens nødvendigheter

I tillegg til de aspekter Galtung diskuterer, anser jeg at det er nødvendig å ta stilling til våre begrepers forhold til økologiske forhold. Jeg vil stille spørsmål ved om det er slik at gunstige naturbetingelser for en bestemt type økonomi nødvendigvis fører til at den aktuelle lokaliteten får rang som et sentralt sted i et interaksjonssystem der den aktuelle økonomien er viktig. For å være konkret: blir ei bygd meir sentral enn ei anna bare fordi klimaet der er gunstigere for korndyrking enn i ei anna bygd?

Jeg stiller også spørsmålstegn ved om det er mulig å påvise noen slik rangforskjell mellom en jernaldersbonde i sørøst og hans samtidige kvinnelige bonde i Vesterålen. Kyststrøkene i nord har trolig hatt et heilt anna og meir komplekst sosialt system med et kvinnedominert jordbruk og en mannsverden der fiske og fangst spilte en viktig rolle.

Det er også ei rekke teoretiske problemer knytta til å hevde at ressursrikdom nødvendigvis leder til økonomisk makt og kulturell innflytelse. Disse problemene bør lede til at vi holder begrepene optimal/marginal når det gjelder lokalisering, klart atskilt fra sentral/perifer.

TERMINOLOGIEN OG TIDSSKALAEN

I en analyse av sentrum/periferirelasjoner som gjelder samfunn i historisk tid, vil vi måtte ta stilling til anvendeligheten av en heil rekke innarbeidde termer som for det meste går på ulike former for sentra. Uten å gå grundig inn på disse termene, skal jeg kommentere noen av de viktigste kort.

By (stad). Historiefaget har en omfattende litteratur der definisjonen av dette begrepet tas opp. Min observasjon er at de tilløp til enighet som finnes, er betinga av ei avgrensing i rom og tid. Definisjonene mister ikke sjelden sin gyldighet dersom de forsøkes anvendt utafør det empiriske ståsted som utgjør erfaringsbakgrunnen til det miljøet som har smidd til definisjonene.

Problemet er at begrepet eller begreper som våre ord ansees som oversettelser fra, også har vært anvendt i fortida. De fortidige samfunn har hatt meir eller mindre ensarta definisjoner, men disse definisjonene har nokså sikkert endra seg over tid.

Jeg oppfatter det slik at *by* er en slags fellesbetegnelse på sentra av høg orden. Der er ei lang rekke spesifiseringer og undergrupper som *metropol*, *hovedstad*, *kjøpstad*, *havneby*, *bispeby*, *festningsby*, *industriby*, *småby* osv. Disse undergruppene kjennetegnes ut fra ulike kriterier, strukturelle, morfologiske, kvantitative, funksjonelle og noen er åpenbart tidsavgrensa.

Dersom vi forestiller oss ei endimensjonal skalering av sentrumstermer langs en akse mellom metropolen og den ytterste periferien, så vil jeg hevde at posisjonen til terskelen for hva som kan kalles by, vil ha endra seg over tid. Vi risikerer dermed at den analytiske anvendbarheten av "by" eller andre bytermer blir problematisk når vi beveger oss i tid. Kanskje vil det være like interessant å se det heile fra et empirisk synspunkt i første rekke; å registrere hvilke samfunn som oppfattes som by i samtidige skrevne kilder til ei hver tid?

Kaupang (köping), eller andre tilsvarende termer. Disse oppfattes ofte som synonyme med markeds plass eller handels plass. Vi har umiddelbart en følelse av å være et stykke ned på den tidlige omtalte skalaen mellom metropol og periferi, men vi har også ei forestilling av å være langt tilbake i tid.

Betegnelsen *kaupang* er i særlig grad kommet i en forvirrende posisjon. Delvis er ordet i bruk som egennavn for det arkeologiske bildet av vikingtidssenteret Skiringssal. Delvis brukes ordet som betegnelse for små urbane sentra i mellomalderen. Delvis er det dekning for en slik bruk i samtidige skrevne kilder, delvis ikke. Spennvidden i be-

grepsinnhold er blitt nokså stor, og anvendeligheten av betegnelsen er dermed sterkt redusert for oss.

Når det gjelder *periferien*, er vi i en svært merkelig og illustrerende situasjon, det ser ikke ut til å være utvikla noen spesiell arkeologisk terminologi for denne andre delen av skalaen. Vi møter ord som *utkant*, *provins o.l.*, men det er oftest uten at ordene synes å ha noe annet innhold enn å stille sentrum (der det viktige foregår) i relieff og kontrast. Det ser ikke ut til å finnes noen gode motsvarigheter til de nokså spesifikke termene vi bruker for å beskrive ulike typer sentra. Periferien betraktes som et kvitt ark, scenen for sentrenes spill.

Terminologi, oppsummering

Vårt fags terminologi når det gjelder dette problemfeltet, har ikke gode begrepsmessige verktøy til å arbeide fram mot noen djupere innsikt. I hvert fall er det slik at vi ikke har midler til å arbeide med generelle sider av problemkomplekset. Det vil være vanskelig for oss å følge Galtungs metoder f.eks., ikke fordi vår empiri er utilstrekkelig (tror jeg), men fordi vårt analytiske begrepsapparat er for lite utvikla, foreløpig.

Vårt analytiske begrepsapparat må avpasses etter disiplinens empiriske og teoretiske fundament. Derfor fortoner ikke import av modeller seg som noen umiddelbart god løsning. Dogmatiske oppfatninger som gir seg uttrykk i kontekstuavhengige definisjoner av f.eks. ulike termer for sentra, vil føre til at en analyse av dynamiske endringer over tid blir ufruktbar. Etter mi mening har slike tendenser gjort seg gjeldende i toneangivende miljøer i østeuropeisk historie og arkeologi.

NOEN SYNSPUNKTER PÅ ARKEOLOGISK TEORI OM SENTRA

Arkeologiens særpreg blant de fag som arbeider med dette samfunnsvitenskapelige problemfeltet, er særlig å finne på to punkter:

- faget arbeider med materiell kultur til forskjell fra de fleste andre disipliner på arenaen
- det lange tidsperspektivet deles til en viss grad med historie, men arkeologiens tidsakse er i de aller fleste tilfeller betraktelig lengre.

Endring over tid har vist seg å være temaet for de undersøkelser som arkeologer arbeider med, og forklaringer på endring er det som krever mest energi fra oss.

Det er ikke mulig for meg i dette korte foredraget, der jeg primært har andre ærend, å gå i dybden med ei drøfting av teoretiske modeller som har vært anvendt. Jeg må også her basere meg på den sum av observasjoner som jeg meiner å ha uten å kunne henvise til konkrete arbeider.

Kulturevolusjon, diffusjon og framskritt

Det ser alltid ut til å være en konflikt mellom bærekrafta til forklaringer som bygger på intensjonalitet, og de som er grunnlagt på kulturevolusjonistiske tanker. "Utviklinga" er kanskje ofte en redningsplanke i den forstand at mange arkeologer har en ambisjon om å gjøre det handlende menneske til grunnelement i forklaringene, men når analysen ikke strekker til, så er "utviklinga" god å ty til. Jeg tenker i dette særlig på konkrete arkeologiske analyser av sentrumsdannelser. Det virker som om det er spesielt vanskelig å opprettholde troen på det handlende mennesket når aktøren er et aggregat både i kvantum og tid.

Vi har før vært inne på at sentrum og periferi er et komplementært begrepspar, det samme må vi kunne si om evolusjon og diffusjon. Evolusjon forstår jeg som betegnelsen på et heilt sett av modeller for kulturell endring, fortrinnsvis lokalisert til områder med en eller annen grad av sentralitet, mens diffusjon er en modell for hvordan evolusjonens resultater bringes til periferien. Kulturell endring i periferien vil da i denne måten å tenke på måtte forstås som ei eller anna form for blanding av evolusjon og diffusjon.

Evolusjonen har ei hovedretning, *mot framskrittet*, og det er menneskenes søken mot framskrittet som driver kulturevolusjonen. Forestillinga om sentrum som evolusjonens arnested vil også måtte gjelde den endring som senteret sjøl går gjennom over tid. Senteret som aktør endres over tid og vi må forestille oss at andre sentra vokser opp som følge av at idéen "sentrum" er gjenstand for diffusjon. De nye sentra endres delvis som følge av at grunnlaget for en egen evolusjon er skapt, delvis som følge av diffusjon fra et annet sentrum. Dette er etter min observasjon grunnstrukturen i den framherskende arkeologiske tenkemåten. Noen klar forestilling om interaksjon mellom sentrum og periferi, slik vi møtte hos Johan Galtung, er ikke framtreddende i den arkeologiske litteraturen.

Der er heilt åpenbart store problemer med å vedlikeholde den konvensjonelle troen på at mekanismer som ligner naturens evolusjon gjør seg gjeldende i kulturell endring. Disse problemene vil da nødvendigvis også gjelde oppfatningene om hvordan et sentrum eller en periferi blir til. Den arkeologiske debatten om disse problemene vil tjene på at definisjonene av begrepene ikke gjøres avhengige av spesielle

teoretiske standpunkter i debatten om hvordan vi skal forklare kulturell endring.

La oss prøve disse idéenes bærekraft på et konkret eksempel.

VÅGAN I LOFOTEN

Diplommateriale fra mellomalderen gir oss glimt av et samfunn som omtales med en terminologi som indikerer et sentralsted, mest klart er dette når det gjelder termen *kaupstadir*.

Ei tingsamling som hadde stor betydning, både nasjonalt og regionalt i 1282, omtales i et diplom fra 1291 (DN III; 30). Her møter statsmaktas sentrale person, Bjarne Erlingssønn, den nordnorske mannlige allmuen og kunngjorde viktige politiske beslutninger, og rettstvister fra ulike deler av landsdelen blei løst. Tingsamlinga blei dessuten kalt *mót*, en term som brukes om bytting.

Et annet diplom fra 1335 gir oss ei oppregning av medgifta og motgaven i bryllupet mellom stormannssønnen Torleif Sigurdsson fra Vågan og lagmannsdatra Ingebjørg Ivarsdotter fra Steigen. Jeg har ikke foretatt noen sammenligning av denne lista med tilsvarende materiale, men det er vanskelig å forestille seg at den står tilbake for særlig mye i datidas norske samfunn. Oppregninga av klær, sengetøy og andre tekstiler gir inntrykk av overdådig luksus, og mye er importert fra utlandet. Interessant er det også å legge merke til at det er tatt med et stort kvantum tørrfisk (1/2 lest), den spesielle nordnorske verdimåleren i mellomalderen.

Ingen bør tro at denne lista gjenspeiler noen allmenn velstand i det háløyske senteret, men den bør i alle fall kunne tolkes som en indikasjon på et sosialt differensiert samfunn der i alle fall overklassen la sterk vekt på materielle kulturytringer i stil med europeisk overklasse generelt.

Et halvt hundreår etter dette har vi en skipan fra kongen (Olav IV) som gir oss endel viktig informasjon:

- Kongen kaller Vågan for *en liten kjøpstad*.
- Kongen er bekymra for Vågans og andre små kjøpsteder fordi handelen fra distriktene (periferien) i stor utstrekning går direkte til metropolen, Bergen.

Dette er eksempler som understreker at Vågan i høg mellomalderen var et sentrum for Hålogaland, at kulturell innflytelse fra utenverdenen gjorde seg gjeldende, og at statsmakta brukte Vågan i si styring av den framvoksende norske staten. Sentrumsrollen ser ut til å være i

Fig. 1. Vågans posisjon på Nordenkartet.

fare i seinmellomalderen, og det er taust i arkivene om Vågan som sentrum til langt inn i ny tid.

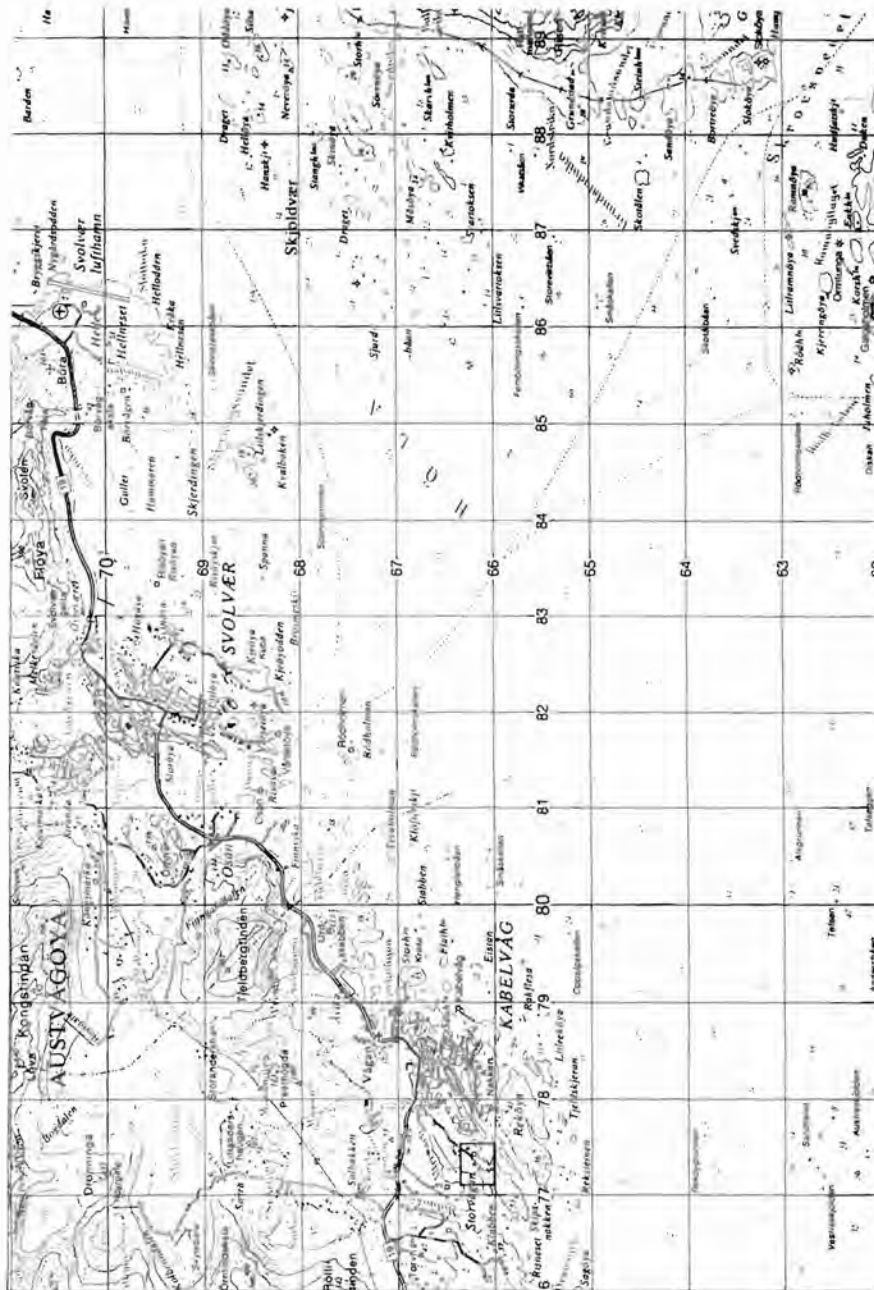

Fig. 2. Kartutsnitt over Svolver/Kabelvågområdet på Austvågøya. Utsnitt for fig. 3 er markert med ramme.

Vi må til sagamaterialet for å få grunnlag til å diskutere hvordan og når dette samfunnet blei til. For det første, så hevdes det i Morkin-skinna, med støtte fra meir knappe omtaler i Fagerskinna og Heims-

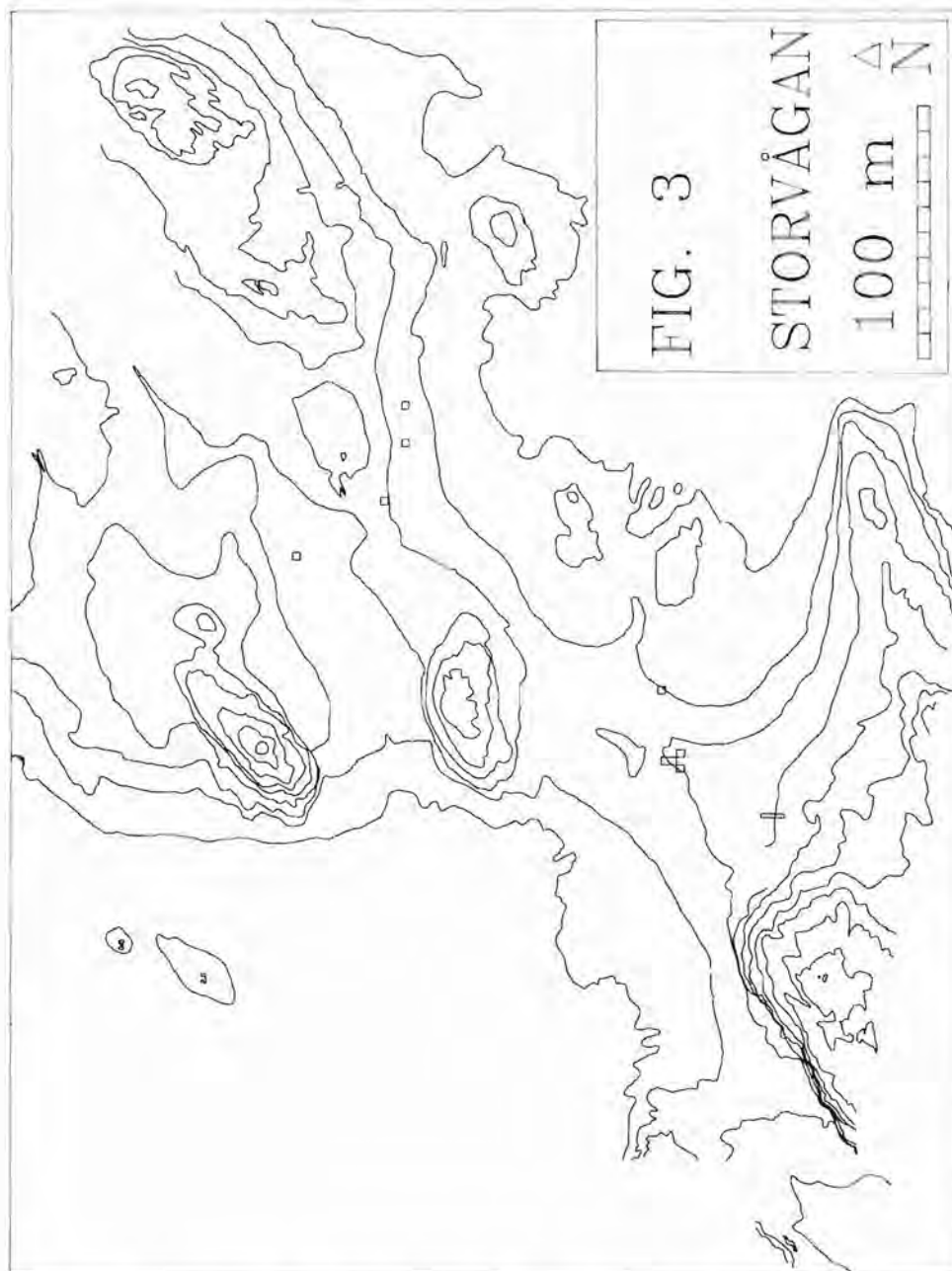

Fig. 3. Kart over den delen av Storvågan der det er et sammenhengende kulturlagsområde. Ekvidistanse er 2.5 m. Utgravingsfeltene er markert.

kringla, at kong Øystein Magnusson fikk etablert kirke i Vågan omkring 1120, og at han samtidig organiserte boligforholdene for fattige fiskere.

Sverres Saga inneholder en rapport fra året 1177 om 40 (50) byrdinger (Vågaflåten) som er i Trondheimsfjorden på veg sørover. Tørrfiskeeksporten var ikke av heilt ubetydelig omfang.

Omkring 150 år tidligere nevnes fleire viktige begivenheter i Heimskringla der Vågan nevnes som samlingssted, både av økonomisk karakter (Vågastemne) og militært (leidangen). Grettes Saga gir ei omfattende skildring av et handelsstevne der stormenn fra nær og fjern møttes, også det i første halvdel av 1000-tallet. At handelsvaren framfor alle skulle være tørrfisk, nevnes ikke med et ord da.

Både i Fagerskinna og i Heimskringla finner vi vage hentydninger til Vågan som sentrum allerede på slutten av 900-tallet, uten at jeg finner grunn til å legge noen vekt på dette her.

Tanken om at Vågan skulle ha blitt til som ei knoppskyting fra den generelle utviklinga i Norden omkring og i tida like etter tusenårsskiftet har stått sentralt i historisk litteratur. Det er den framvoksende tørrfiskhandelen med det kristne Nordeuropa via Bergen og statsbygginga som er de viktige faktorene i denne endringa. Sagamaterialet gir ikke mulighet for å plassere initiativet i denne utviklinga hos noen bestemte aktører verken lokalt eller i utenverdenen bortsett fra påstanden om kong Øysteins kirkebygging.

Jeg har i en annen sammenheng forsøkt å diskutere muligheten av at det háløygske aristokratiet sto bak etableringa av Vågan som et sentrum for økonomisk kontakt mellom samer og nordmenn og som et knutepunkt for Bjarmelandsferdene. Tidspunktet for denne etableringa kan gi utgangspunkt for å hevde at initiativet er en respons på den politiske og økonomiske situasjonen som er skapt ved rikssamlinga i Norge og kulturelle, sosiale og økonomiske endringer i andre regioner av Nordkalotten, særlig innafør samisk befolkning og i Kvitsjøregionen (Bertelsen & Urbanczyk 1989).

Det meste av de nevnte kildene og det øvrige skrevne materialet er uttrykk for hvordan utenforstående betraktere oppfatta Vågan. For det meste er det hva Galtung ville kalt strukturer vi får innblikk i ved sia av at vi får se endel individer som aktører.

Arkeologisk empiri

Det har ikke vært gjort omfattende arkeologiske undersøkelser i Vågan, men det sentrale havneområdet har vært skueplass for prøveundersøkelser over en femtenårsperiode. I alt er det undersøkt et areal på ca. 100 m², det er ikke meir enn 0.5% av det kjente kulturlagsarealet. Likevel er det brakt for dagen en nokså omfattende empiri, 2.5 m tjukke kulturlag fra 1000-tallet og opp til 1800-tallet er undersøkt. Kultur-

lagene besto i det vesentlige av bygningsrester, gateløp, avfall og utfyllinger. Funnmengden er relativt stor, med smått og stort ca. 80.000 nummer, hvorav artefaktmaterialet utgjør ca. 1/4.

På grunn av topografiske forhold og den landhevinga som har vært på stedet, har vi ikke vært heldige med å støte på annet enn spor fra virksomhet før 1200-tallet. Deretter har vi indikasjoner på en vedvarende tettbebyggelse til inn på 1700-tallet. Bygningsmassen er i heile dette tidsrommet av kjent nordnorsk preg, men med noen fremmede innslag. Noe brudd ved utgangen av seinmellomalderen, er det definitivt ikke spor etter. Det arkeologiske funnmaterialet viser en kraftig vekst gjennom 15- og 16-hundretallet. Karakteren endrer seg, høgmellomalderen viser markerte innslag av importmateriale fra heile Europa.

Seinmellomalderen er nokså ensformig, det er Nord-Tyskland som dominerer ved sia av Sør-Norge. Summen av våre inntrykk av Vågans materielle kultur i høgmellomalderen er at der er en slående kontrast til det vi finner på gårdene langs kysten, det materialet som gårdshaugene har gitt oss. I seinmellomalderen og nyere tid er bildet sterkt endra, på tross av de store mengdene, er heilhetsinntrykket nokså jamnt, både i Vågan, på gårdene og i den nye klassen av bosettingsenheter på arenaen: fiskeværerne. Dette skyldes ikke bare ei endring i Vågan, men minst like mye ei endring i det materialet vi har fra gårdshaugene. Innslaget av importerte gjenstander fra utlandet har økt dramatisk.

Det er ikke mulig å gi noen fullgod illustrasjon av endringene i Vågan her, men ved hjelp av noen oversiktsplaner med fragmenter av fysiske strukturer fra ulike tidsrom, skal vi få se noen indikasjoner. På fig. 4 vises fire ulike faser av bygningsrester.

1000-tallet. Det topografiske bildet fra denne epoken skiller seg sterkt fra etterfølgende tidsrom pga landheving. Vi veit hvor bebyggelsen ligger, men vi har ikke god informasjon om de fysiske strukturene.

Dette er tidsrommet for Bjarmelandsferdene og en aktiv vareutveksling mellom samer og nordmenn.

12/1300-tallet. Den sentrale hamnebebyggelsen har tatt form. På bakgrunn av det arkeologiske materialet og skrevne kilder ser jeg for meg et samfunn med tilreisende fiskere, ei fastboende befolkning på noen få hundre, lokale og fremmede kjøpmenn, handverkere, tilreisende prester og høgre geistlige, kongens ulike embetsmenn. En sjelden gang både kongen sjøl og erkebispene. Dette er tørrfiskens "Clondyke-periode".

1400-1700-tallet. Ei gradvis endring der tilreisende fiskere blir den dominerende gruppa, øvrighetspersonene i toppsjiktet er vekk. Fiske-

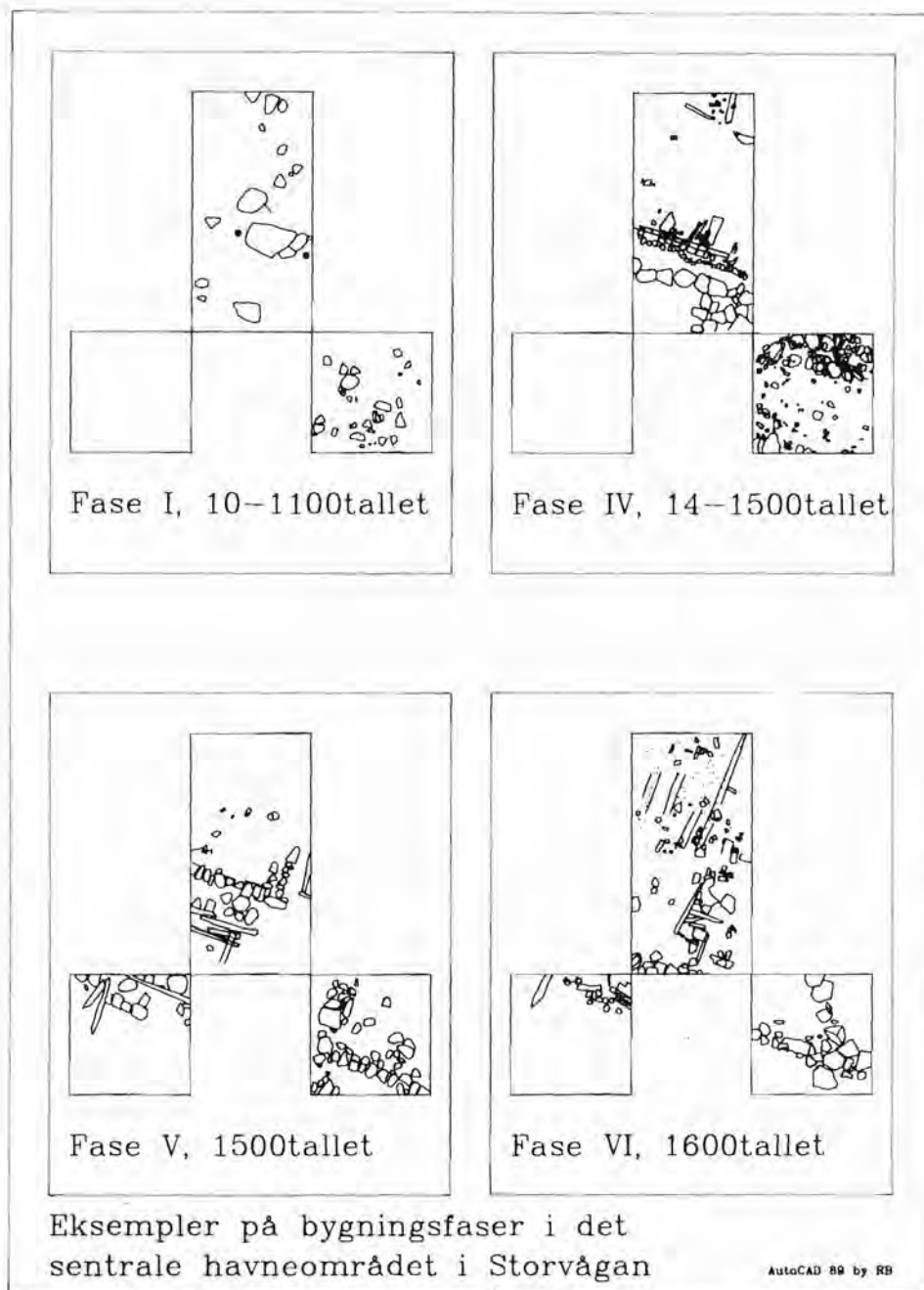

Fig. 4. Sammensettinger av utgravingsplaner som viser ulike bygningsfaser i det sentrale havneområdet.

kjøpere og handverkere som betjener fiskerne er kontaktflata med utenverdenen. Kirka og krona har etablert sine egne direkte kanaler til den nordnorske landsbygda. Fiskeværene etableres langs kysten,

og Vågan blir ett av disse. Etterhvert er rorbuer for tilreisende fiskere blitt den dominerende bygningsmassen. Monumentalarkitekturen som preger samtidas byer, er totalt fraværende i Vågan.

Vi har ikke kunnet følge heilt nøye med i endringene på landsbygda (den ytterste periferien). I et foredrag til Vikingkongressen 1989 har jeg forsøkt å skissere noe av dette på en allmenn nordatlantisk basis (Bertelsen & Lamb in print).

Her skal jeg nøye meg med å trekke fram ett viktig fenomen som Engelstad (1936) har dokumentert i sin stort anlagte presentasjon av seinmellomalderens kirkekunst. Kirkene langs den nordnorske kysten har vært uvanlig godt utstyrt med seinmellomalderlig treskulptur fra profesjonelle verksteder i Nordvest-Tyskland, det fremste datidige markedet for tørrfisken. Omtrent halvparten av denne typen kirkekunst som er kjent i Norge, er nordfra. Det kan muligens settes fram fleire ulike tolkninger av denne konsentrasjonen av hanseatisk religiøs skulptur. Det er neppe sannsynlig at den skal tolkes dit hen at den nordnorske kysten framstår som noe religiøst sentrum. De fleste som har skrevet om dette, går ikke lenger enn til å peike på at der var nok midler hos folk som var involvert i tørrfiskhandelen til å finansiere disse omfattende investeringene i utsmykking.

Jeg finner det fristende å peike på sammenfallet i tid med framvoksten av hanseatenes kredittsystem på 1400-tallet (Rafto 1959). Kirkekunsten kan ha hatt en legitimeringseffekt i denne klassiske utbyttingsrelasjonen som blei skapt mellom de nordnorske fiskerne og kjøpmennene på Bryggen.

Paradoksal utvikling i Vågan

Hvordan stemmer alt dette med vårt generelle bilde av byutviklinga, sterkt prega av evolusjonistisk og diffusjonistisk tankegodt? *Starten* på det heile er vanskelig å ta stilling til, men her ser det i alle fall ikke ut til at Vågan skiller seg ut fra andre byer som vokser fram i det nordiske kystlandskapet. Utover høgmellomalderen skimter vi vekst både i størrelse, tetthet, kompleksitet og betydning (økonomisk og kulturelt). Ved overgangen til seinmellomalderen skjærer det imidlertid ut. Den kvantitative veksten er det vanskelig å si noe om, tørrfiskhandelen ser ut til å ha økt i sin relative betydning. Bergen, som var hovedeksporthavn for tørrfisken, ser ut til å ha hatt en viss ekspansjon utover 1400-tallet, nettopp på grunn av fiskehandelens betydning (Helle 1982: 692). Det er heller ikke noen tegn på at omfanget av bebyggelsen i Vågan minker, men kompleksiteten er ikke lenger noe kjennetegn ved Vågansamfunnet. Kulturelt sett skiller dette samfunnet seg neppe fra et 50-talls andre fiskevær langs kysten nordover.

Vi kunne kanskje ha venta at Vågan, som i seinmellomalderen lå like sentralt til i ressursbildet som da tørrfiskhandelen fikk sin spede begynnelse på 1100-tallet, hadde kunnet holde på og kanskje videreutvikle sin sentrumsrolle etterhvert som tørrfisken som handelsvare økte sin relative betydning og et større antall bosettinger basert på kommersielt fiskeri vokste fram. Det motsatte ser ut til å ha skjedd.

Jeg vil forsøke å anvende de tanker som blei formulert av Galtung for å se hvordan en teoretisk modell kan bygges opp for å forklare endringene uten at en er avhengig av et totalt aktørorientert evolusjonistisk perspektiv. Jeg vil understreke at de tankene som blir satt fram ikke er originale på den måten at de ikke har vært diskutert tidligere. Heilhetsbildet som blir forsøkt skissert, er likevel originalt som ei forklaring på denne tilsynelatende merkelige motsetninga mellom Vågans kvantitative vekst og kvalitative fall.

En strukturell modell

I dette forsøket vil jeg bruke en allmenn arkeologisk term, *boplassen* som navn på aktøren. For å plassere boplassene på rangskalaen mellom sentrum og periferi, vil jeg anvende en slags akkumulert indeks der boplassens størrelse, variasjonen i materiell kultur og ikke minst variasjonsbredden i bildet av individaktører som er til stede på boplassen har stor vekt. Av betydning er også det vi kan si om utbyttingsretninger mellom boplassene. Utbyttinga i min forstand har følgende karakteristikk: *Varestrømmen* går mot sentra av høgre rang. Kompensasjonsstrømmen er ei kulturell misjonering som i alle fall fungerer slik at viktige deler av sentrums verdinormer innplanter i periferien og bidrar til å få periferien til å godta det "naturlige" i sentrums rangmessige overordning.

Seinmellomalderens kirkekunst kan være et godt eksempel. I de små gresstorvdekte trekirkene langs den nordnorske kysten kunne menighetens øyne løftes mot de glitrende og fargesprakende skulpturene og gjennom korrespondansen med prestens ord føres inn i den vidunderlige verden som lå langt borte, både i tid og rom. Alle visste imidlertid fra reisende menns fortellinger at "*der sør*" i Trondheim og Bergen, var kirkene større og flottere, bildene meir imponerende; kanskje var også frelsen nærmere? De store kirkene og de flotte bildene var ikke i uvesentlig grad bygd opp på kirkas inntekt av tørrfiskhandelen.

Poenget med skissene mine (fig. 5) er for det første at de baker inn i seg både *aktører, systemer og strukturer samtidig som vi også får ei antydning av interaksjonen*. Resultatet må nødvendigvis bli ei grov forenkling. Spesielt blir det umulig å framstille fleire systemer i ett bilde hvis systemene har ulike interaksjonsmønstre. Det veit vi f.eks.

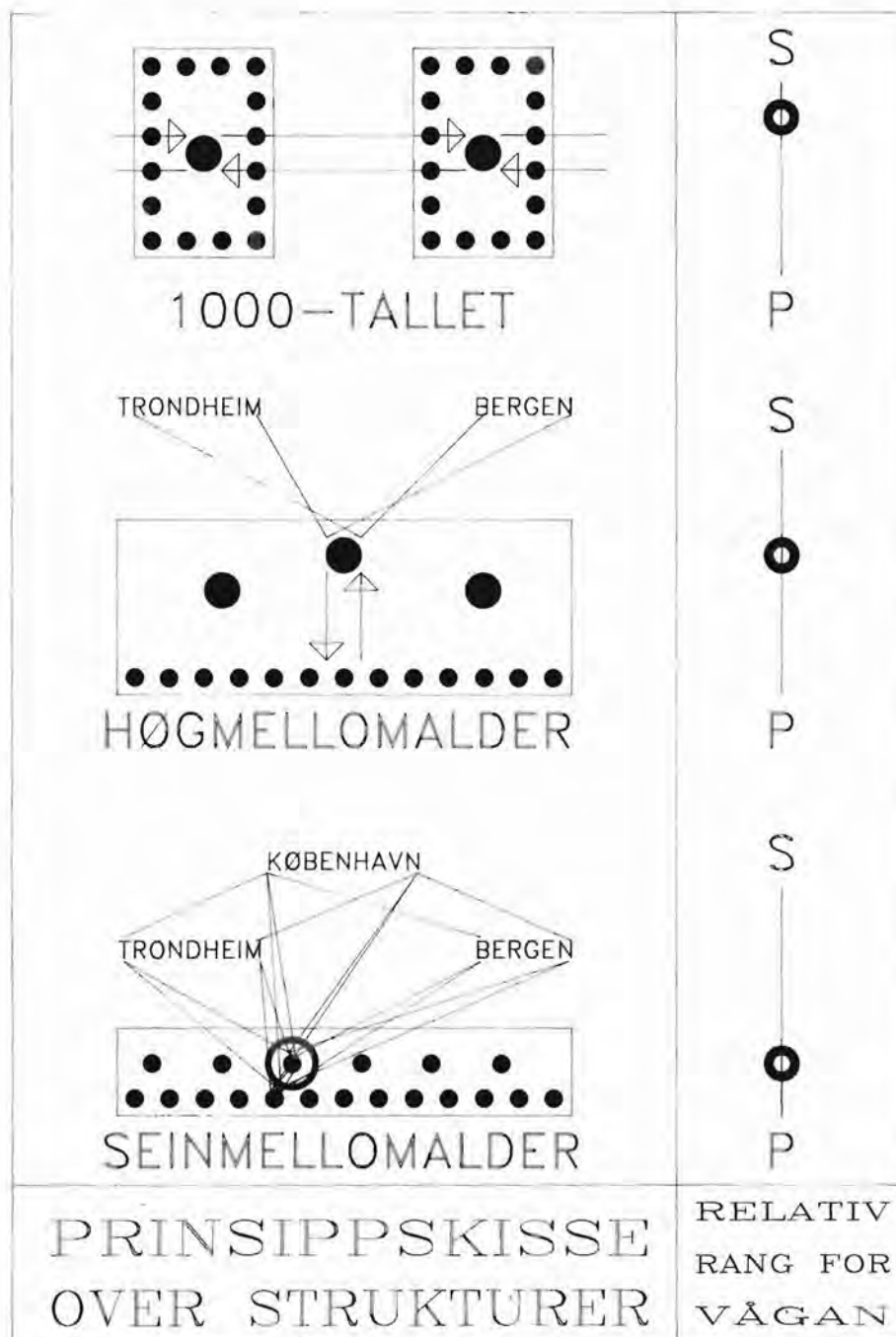

Fig. 5. Forenkla prinsippskisser for Vågans plassering i tettstedsnettverk i tre ulike epoker. Til høyre i diagrammet er det vist hvordan Vågans relative rang antas å endre seg fra sentral til mer perifer i løpet av det aktuelle tidsrommet.

at kirka og den verdslige staten har, men jeg får det ikke fram på skissene mine.

1000-tallet. Her har vi grovt sett ei sideordning mellom sentra som ikke skiller seg avgjørende i rang, da måtte vi i tilfelle være nokså nærsynte. Hvert sentrum har en egen periferi, og interaksjonen er begrensa til et øvre sosialt sjikt. Denne modellen ville ikke skille seg prinsipielt fra hva vi kunne sett tidligere i vikingtida.

Høgmellomalderen. Her er det etablert ei klar rangordning mellom Vågan og Trondheim/Bergen. Samtidig er Vågans rolle som sentrum i regionen Hålogaland blitt nokså klar i konturene, men der er også andre sentra med andre karakteristika, f.eks Trondenes med sin rolle som kirkelig brohode og med ei anna økonomisk profilering. Landsbygda er utvetydig i en periferirolle til Vågan, men utbyttingskanalene passerer i stor grad gjennom Vågan og andre regionale sentra. Periferirangen innebærer at mange av de økonomiske og kulturelle maktinstitusjoner er tatt ut av lokalsamfunnene.

Seinmellomalder/ny tid. En mindre del av utbyttingsrelasjonene går via Vågan. Den kulturelle underordninga i forhold til metropolene er udiskutabel og fast sementert. I sin rolle som senter av lav rangorden har Vågan til og med et stort antall konkurrenter, og metropolens utbyttingsrelasjoner går i en viss grad direkte til landsbygda. Da det på slutten av 1700-tallet skal utpeikes noen få steder i Nord-Norge som skal ha formelle kjøpstadsrettigheter, er ikke engang Vågan aktuell som kandidat: det blir Vadsø, Hammerfest og Tromsø. Metropolens rolle er overtatt av København, slik at vi har fått en mye meir differensiert struktur på samfunnet.

Fremdeles har Vågan en sentrumsrolle, fremdeles er der tradisjoner og band tilbake til den tida da den europeiske sivilisasjonen åpna muligheter for "framskrittsoverrettede" lofotværingar til å gå inn i et markedsøkonomisk nettverk med det de hadde å tilby, tørrfisk som fastemat for det katolske Europa. Vågan på slutten av 1700-tallet var kanskje et større samfunn som produserte meir i markedsøkonomisk forstand. Men, glansen var falt av fordi den relative posisjonen på rangstigen mellom sentrum og periferi var blitt endra fra nær toppen til et sted bare såvidt over botn.

Det er vanskelig å se at det ligger noen uunngåelig kulturell evolusjon bak denne endringa. Jeg antar at vi har vært vitne til ei kjede av endringer som heile tida har vært avhengig av hvor innsikten i sammenknyttinga mellom økonomi og kultur har vært plassert. Andre beslutninger kunne vært tatt av de som hadde makta som denne innsikten ga, da hadde vi sett endringer i andre retninger.

SLUTTORD

Jeg har brukt en del ord for å beskrive disse endringene, ord som kanskje inneholder ladninger som får leserne til å anta at de endringene vi har sett på bør beklages. Det er ikke nødvendigvis min hensikt. Mitt hovederend har vært å skissere en endringssekvens i sentrum-periferirelasjoner over 7-800 år som ikke utvetydig kan kalles framskritt. I det minste er framskrittsdiagnosen avhengig av den rangposisjonen betrakteren velger som sitt utkikkspunkt. Det vil være vanskelig å betrakte heile strukturen i et nøytralt perspektiv. Det er bare den som har sitt skrivebord i metropolen som kan være villig til å tro at det er mulig.

Den endringa vi har sett, bærer i seg et paradoks når det gjelder forholdet mellom sentrum og periferi. Med bedre kommunikasjoner og ei tettere strukturell sammenknytting ser det ut til at den relative kulturelle avstanden mellom sentrum og periferi er blitt større.

Et skritt videre i forståelsen av dette problemfeltet vil vi forhåpentlig kunne få ved å gå djupere inn i maktaspekter ved materiell kultur. Forholdet mellom sentrum og periferi i et eksempel som det vi har sett ovenfor, dreier seg utvilsomt om makt, ikke bare på makroplanet. Det gjelder utvilsomt også på et basalt felt som forholdet mellom kjønn og kjønnes ulike forhold til maktstrukturene som ble etablert i samfunnet. Lignende forhold kan vi regne med når det gjelder relasjonen mellom etniske grupper.

Spørsmålet om hvor stor overføringsverdi undersøkelsen av Vågan kan ha til andre deler av Norden i mellomalderen, er ikke lett å avgjøre uten videre. Noen av særtrekkene ved Vågan er nokså sikkert unike, men det er neppe grunn til å anta at den negative utviklinga av sentrumsrangen er eksklusiv for Vågan. En fordel ved analysen av Vågan er trolig den enkelheten som ligger i de store avstandene og den lave befolkningstettheten. I tettere befolka deler av Norden vil vi nok møte mindre oversiktlige forhold der det ikke alltid vil være lett å identifisere interaksjonsrelasjonene og kartlegge rangforskjellene i ulike systemer.

LITTERATUR

- Bertelsen, R. & P. Urbanczyk. 1989. Two Perspectives on Vågan in Lofoten. *Acta Borealia Vol 1/2 1988*: 98-110.
- Bertelsen, R. & R. Lamb. 1989. *Settlement mounds in the North Atlantic*. Paper to the Viking Congress 1989 (in print).
- Blom, G.A. 1977 (red.). *Urbaniseringsprosessen i Norden 1-3*. Oslo-Bergen-Tromsø.

- Engelstad, E.S. 1936. *Senmiddelalderens kunst i Norge ca. 1400-1535*. Oslo.
- Galtung, J. 1983. Sosial posisjon og sosial adferd. Sentrum-Periferi, begreper og teorier. I Langholm, S. og P. Maurseth (red.): *Periferi og sentrum i historien. Studier i historisk metode X*. Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø.
- Helle, K. 1982. *Bergen bys historie. Bind 1*. Bergen-Oslo-Tromsø.
- Langholm, S. & P. Maurseth. 1983 (red.): *Periferi og sentrum i historien. Studier i historisk metode X*. Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø.
- Rafto, T. 1959. Fiskehandel, Norge. *Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk medeltid*. Malmö.

CENTRALMAKT I MARGINALOMRÅDE - EN GENERELL MODELL FÖR SVENSKT RIKSENANDE

ÅKE HYENSTRAND

*Institutionen för arkeologi, Stockholms Universitet,
S-106 91 Stockholm*

ABSTRACT

Hyenstrand, Å. 1990. Centralized Power in marginal regions - a generalized Model of the Formation of states in Sweden. *Gunnaria 64*: 73-80.

This paper presents a general model for state formation in Sweden. The starting point is a discussion of centre-periphery in a theoretical perspective, and is governed by four hypotheses:

1. Organisational regularity increases with higher decision levels.
2. Organisational regularity governed by high level of power increases with the distance from the centre.
3. The need to demonstrate symbolic community with both power holders and subjects increases with the distance to the centre.
4. The use of symbols increases with the increased necessity to demonstrate power, belonging and acceptance.

In addition, consideration is given to the question of a powerful kingdom at the end of the tenth century. The author adopts a "central" position and emphasizes the key role of Denmark in the unification of the Nordic kingdoms.

AKTUELLA PERSPEKTIV UT IFRÅN SIGTUNA

Just nu (1989) pågår en av de mest betydelsefulla arkeologiska stadsundersökningarna i Sverige - den i Sigtuna. Nu yppar sig ett unikt tillfälle att följa stadslagens framväxt över tid och större yta. Av särskilt intresse är de numera möjliga observationerna kring stadsplan, funktionsförändringar och yttre kontakter. I preliminära rapporter från utgrävningsledarna Sten Tesch och Mats Roslund har framhållits, att stadsplanen i sin helhet utlagts i ett sammanhang, att den primära funktionen tydligen inte varit handelsmässig utan administrativ, samt att östkontakterna varit omfattande. Sambandet med eller den direkta och funktionella kontinuiteten från Birka blir därmed inte självklar, i varje fall inte enligt traditionell syn. Sigtuna ger intryck av att vara snarast en planerad och till centralmakt eller kung knuten företeelse (jfr. Andrén 1983).

Sigtuna är aktuell i ett annat avseende, nämligen vad beträffar funktionen som tidig myntort. I ett nordisk perspektiv är utmyntningen i staden synnerligen omfattande från 990-talet och något årtionde framåt, och förekommer även senare under 1000-talets första decennier. Ett centralt arbete av Brita Malmer (1989) kring Olof Skötkonungs mynt har just utkommit. Tillnamnet Skötkonung syftar av allt att döma på någon form av skatteindrivare. Huruvida kungen var självständigt mäktig eller mera var att betrakta som en vasall kan vi ännu inte säkert avgöra. Den aktuella Sigtunaforskningen kommer dock under alla omständigheter att belysa för riksenandet centrala frågor. Till detta kommer en planerad omfattande undersökning av Birka med Björn Ambrosiani som projektledare.

Det rör sig således kring Mälaren. Nya synsätt bryts mot gamla. Sigtunas roll som en etablering i ett större perspektiv har antytts. Detta står i viss kontrast till en äldre syn, där denna ort satts i samband med en processuell syn på ett "framväxande" av en riksbildning med själva Mälaronrådet som utgångspunkt. Flera yngre forskare har ifrågasatt denna syn. Även i äldre forskning har ifrågasättanden framförts. En av de som starkast tagit upp dessa förhållanden i Sverige just nu är Uppsalahistorikern Thomas Lindkvist (jfr. 1988). Beröringspunkter finns med de makrohistoriska perspektiv som framförts av Stein Rokkan, dvs det paradoxala i att det i Europas periferi uppstår "riken" under vikingatiden. Detta perspektiv håller alltmera på att konkretiseras av Klavs Randsborg.

Skandinavien är givetvis en marginal till Europa, och begreppsparat centrum-periferi kan anläggas. Man kan med en svepande generalisering hävda, att "riken" av de nordiska ländernas typ i sig är en perifer företeelse. På samma sätt kan detta perspektiv läggas på Norden, i varje fall som första modell. Där ges Danmark rangen av centrum, övriga delar kan i följande hypotetiska resonemang betecknas som periferier. Det är hela tiden en fråga om nivåer, *politiska, ekonomiska och ideologiska*, överförda i rums- och avståndsdimensioner.

HYPOTESER OM CENTRALMAKT OCH PERIFERI

Avsikten är här att antyda en diskussion kring centralmaktens agerande i periferier, och vilka möjligheter vi kan ha att observera detta. Sigtuna har nämnts. Det är en bra spegel. Om man inte ser Sigtuna som en etablering inom ett befintligt rike, dvs inte som ett internt centrum i de avseenden som nämnts, utan som ett brohuvud för en centralmakt på en mycket högre nivå och som befinner sig långt borta, blir Sigtuna utgångspunkten för en omvänd syn, något som antytts av Andrén (1983). Tanken är onekligen tilltalande.

Riksbildning har för Sveriges del givetvis behandlats utifrån olika källmaterial, men knappast alls utifrån konsekventa teoretiska modeller. Däremot har olika synsätt kommit att prägla tolkningarna, vare sig det gäller ett arkeologiskt, historiskt eller språkligt källmaterial. Man har därvid mer eller mindre medvetet fäst uppmärksamheten på *mängder*, t.ex. av fornlämningar och runstenar, samt av *regelbundenheter*, t.ex. vad gäller indelningsmönster, ortnamn och inte minst de tidiga städernas fördelning. Mängd och regelbundenhet upplevs måhända i ett lineärt och "spontanistiskt" synsätt som uttryck för "intern" centralitet på hög nivå. Detta är bakgrunden till ett framhävande av Mälardalslandskapets roll, men exempelvis även för synen på Gotland som ett centrum för Östersjöhandeln under vikingatiden. Det är möjligt att aktörerna under dessa känsliga skeden skulle ha betraktat det på ett helt annat sätt.

Vi kan konstatera regelbundenhet i Sigtunas och Visbys äldsta stadplaner på en högre nivå, likaså i territoriell indelning. Vi ser regelbundenhet i fördelning av ortnamn, inte minst de som markerar någon form av centralfunktion som ligger nära den världsiga eller ideologiska maktens centrum. Man skulle utifrån detta kunna utgå från två faktorer, organisation och manifestation, och ställa fyra hypoteser. Hypoteserna emanerar ur en måhända grumlig och allmängiltig diskussion, och är i stor utsträckning styrda av de källmässiga förhållanden som antydde ovan.

Organisation

1. *Den organisatoriska regelmässigheten tilltar med högre beslutsnivå.*
2. *Organisatorisk regelmässighet styrd av hög beslutsnivå tilltar med avståndet från centrum.*

Manifestation

3. *Behovet att markera symbolisk gemenskap, både hos makthavare och underlydande, ökar med avståndet från centrum.*
4. *Symbolanvändning tilltar med ökat behov att markera makt, tillhörighet och acceptans.*

EXEMPLER PÅ HYPOTESERNAS INNEBÖRD

Hypoteserna är komprimerade och kanske oklara, kanske inte ens begripliga, men kan förtjäna en kort kommentar. Nr. 1 innebär att en mycket regelbunden rumslig organisation t.ex. i form av en stadplan eller ett territoriellt indelningsmönster över ett stort område, knappast kan genomföras genom lokala beslut, utan kräver ett överordnat beslut. Nr. 2 innebär att denna regelmässighet rimligen blir tydligare och

tydligare ju längre från maktens centrum man kommer, helt enkelt därför att behoven av kontroll kan vara större, samtidigt som den lokala traditionen kan vara allt mera olikartad. Detta skulle i klartext kunna innebära, att ett område som Mälardalen med sin utomordentligt stora regelmässighet vad gäller t.ex. sockenindelning i ett totalt nordisk perspektiv kan betraktas som en periferi. Följden blir likartad om man utvecklar de andra båda hypoteserna. Nr. 3-4 innebär att symbolerna, t.ex. de ikonografiska och ideologiska, har central betydelse, särskilt i nära nog skriftlösa samhällen. I detta avseende får de större betydelse för sammanhållning desto längre bort från maktens verkliga centrum man befinner sig.

Detta skulle i perspektivet centrum-periferi bl.a. indirekt kunna förklara den stora inflationen av runstenar i Mälardalens län, även om den faktiska innebörden av skilda symboler ändrats något.

Följden skulle därmed bli, att en centralistisk syn, d.v.s. tanken på en stark kungamakt och Danmarks primära roll som brohuvud för nordisk riksenande vid medeltidens födelse, understöds. Sigtuna framstår allt mera som ett logisk brohuvud, kanske ett av flera, för strävandet från ett centrum att få kontrollen över en periferi.

Synsättet skulle i ännu högre grad markera Gotlands roll som en periferi i det nordiska perspektivet. Det måste dock understrykas, att den övergripande modellen givetvis kan tillämpas på alla nivåer.

CENTRUMFÖRSKJUTNING

Danmark var den nordiska stormakten under 900-talet. Vi kan som utgångspunkt beteckna Danmark som ett centrum i ett fortsatt resonemang, som kan kallas *centrumförskjutning*. Även i detta fall är gränsen mot den empiriska verkligheten i kombination med ett personligt synsätt måhända oklar. Den följande modellen är vidare allmängiltig, kanske banal mot bakgrund av vad som länge sagts i denna fråga, t.ex. inom ekonomisk historia, ekonomisk geografi, antropologi och andra ämnesområden. Modellen innebär att det vid samma tidpunkt finns två poler i relation till varandra; låt oss kalla dem centrum-periferi. Centrum kännetecknas av en fungerande samverkan mellan ideologiska, politiska och ekonomiska system och en stark kungamakt. Anslutningen till en ny ideologi har spelat en avgörande roll för sammanhållningen och har motverkat splittringstendenser. Samtidigt har centrum begränsade expansionsmöjligheter inom det egna territoriet. Hav och skogar kan utgöra gränser. I utkanten av centrum finns större behov att markera makten genom symboler och placering av lokala, lojala makthavare. I utkanten är det dessutom angeläget att etablera stödjepunkter.

Det perifera området kännetecknas av att de skilda systemen ej klart samverkar. Ideologin är mera splittrad och makten handhas av lokala stormän, ibland förenade i samfund eller sammanslutningar. Man kan efterbilda den politiska organisationen som finns i centrum i form av egna modeller, t.ex. på religiös grund. De yttre kontakterna är ganska omfattande, inte minst mot bakgrund av expansionsmöjligheter och stor tillgång på råvaror. En särskild organisation för dessa kontakter byggs upp.

Därmed kan spelet öppnas. I *stadium 1* sker viss ekonomisk samverkan mellan centrum och periferi. Kontakter förmedlas genom lokala centra i periferin men även genom en betydelsefull handelsstation, som ingår i ett system som är överordnat själva centralområdet och ingår i ett mycket storskaligt ekonomisk system (d.v.s. Birka).

I *nästa stadium 2* skapas förutsättningarna för en centrumsförskjutning. De begränsade expansionsmöjligheterna innebär att den inre sammanhållningen för sitt eget upprätthållande kräver expansion. Genom krig och överenskommelser infiltreras periferin från centrum. I centrum befintliga modeller för maktutövning och kontroll överförs till periferin. Dessa modeller, t.ex. avseende territoriell indelning, får där en extra stark prägel av regelmässighet, samtidigt som en viss anpassning till redan befintliga mönster sker. De lokala stormännens godsinnahav exproprieras, ett kungligt godsinnahav byggs upp. En maktkamp utbryter. I ett läge då centrum riskerar att förlora kontrollen, blir en ny ideologi ett viktigt maktinstrument. Alla förstår att det är kristnandet som här avses.

I *det tredje stadiet* fullföljs en centrumsförskjutning till periferin. Detta kan sammanhålla med tillkomsten av en ny ekonomisk konjunktur, som plötsligt visar sig kunna utnyttja de mönster för kontroll, som tidigare byggts upp. En maktkamp mellan de områden, som tidigare i relation till varandra fungerat som centrum och periferi fortsätter, men nu på andra villkor. Skillnaderna är utjämnade.

ILLUSTRATIONER TILL MODELLTÄNKANDET

I det längre historiska perspektivet kan dessa modellartade funderingar illustreras på olika sätt. Bakgrunden till den medeltida maktkampen mellan Danmark och Sverige skulle enligt det förda resonemanget ligga i en hastig centrumsförskjutning till Mälardalen. Under 1200-talet utvecklas i dess marginaler bergsbruket, vilket torde ha skapat en helt ny ekonomisk situation i Skandinavien. Detta är dock en annan historia. Låt oss för ett ögonblick se tillbaka hur det arkeologiska källmaterialet kan inpassas i modellen.

Runstenarna har redan nämnts. De skulle givetvis förtjäna ett särskilt kapitel och intar en nyckelställning, särskilt mot bakgrund av det stora behov av symboler de redovisar. Modellen förutsätter existensen av två faktorer i periferin, dels en stormannaklass, dels en viss inre organisation innan den verkliga infiltrationen inleds. Den förra finner vi måhända i storhögarna. En särskild på traditionell ideologi baserad organisation finner vi måhända i de teofora ortnamnen. En särskild iakttagelse kan där vara på sin plats att påpeka, nämligen den påfallande stora regelbundenheten i fråga om Fröja-namnen, inte i relation till en territoriell indelning utan i relation till av fornlämningsfrekvens markerade lokala bygder (Hyenstrand 1989: 103). Man frågar sig om denna egendomliga regelbundenhet kan tyda på existensen av en mera överordnad makt inom periferin, vilken föranstaltat en enkel indelning som efterliknar territoriell indelning i centrum.

Beläggen på organisation inom den konkreta periferi som här avses d.v.s. Mälardalen, finns givetvis främst i de historiska källornas vittnesbörd om svearna. Den centrala handelsstationen är lika självklart Birka, som ingår i ett överordnat system. Sigtuna representerar brottet, inbrytningen från centrum och samarbetet med missionssträvanden från skilda håll. Uppsala framstår enligt Adam av Bremen som svearnas religiösa centrum och står därmed i ideologisk och funktionellt motsatsförhållande till Sigtuna.

En expropriering av de lokala stormännens gods innehav och samtidigt en anpassning till det nya indelningsmönstret i hundaren markeras av Husbyarna, det kungliga gods innehavet. Detta skulle förklara varför så många Husbyar i Mälardalen ansluter till gamla lokala centra, markerade av storhögar och stora gravfält.

Resonemanget kan överföras på förhållanden i andra landsdelar. Husaby och biskopssätet Skara i Västergötland kan enligt modellen betraktas som interna stödjepunkter inom centrums marginal, d.v.s. Danmark yttersta provinser omkring år 1000. Danmarks sannolika och traditionella överhöghet över Västergötland har framhållits av både Peter Sawyer och Erik Lönnroth och understöds av olika förhållanden, inte minst vad gäller ortnamnen, arkeologiskt material, kyrkobyggandet, den territoriella indelningen och konsten. I sammanhanget kan även beläggen på *tegn* och *dreng* nämnas.

En intressant mellanställning intar Östergötland, vars rika västra jordbruksdistrikt ligger i en skärningspunkt. Detta områdes centrala historiska roll för riksenandet har särskilt framhållits av Thomas Lindkvist. Många arkeologiska och historiska förhållanden gör att denna skärningspunkt måste observeras särskilt.

Därmed har en teoretisk och måhända grumlig modell anpassats till synsätt och källmaterial. Mycket skulle kunna tillföras diskussionen,

dem langt tilbake, til 5.-8. århundre, andre regner med at byene ikke eksisterte før slutten av det 10.-begynnelsen av det 11. århundre. Vi er enige med Grekov i at samfunnsutviklingen langt fra gikk jevnt over det enorme området som østslaverne hadde tilegnet seg, og legger til at en betydelig del av dette territoriet, og navnlig nordlige og nordøstlige områder, ble bosatt av østslaverne sent, i det 10.-11. århundre, og enda senere.

B.D. Grekov understreket at byen, uansett hva slag boplass den oppstod av, alltid var et resultat av den samfunnsmessige deling av arbeidet, dvs. på det stadium i utviklingen da håndverket ble adskilt fra jordbruket. Det er alminnelig mening at den kraft som skilte ut byen og satte den i motsetning til landsbygda, var håndverket som var skilt fra jordbruket. Denne kraftens eksplosive styrke førte til at stamme-relasjonene ble ødelagt. Håndverk og varebytte, senere handel, var gjensidig avhengige av hverandre.

Grekov refererte til B.A. Rybakovs undersøkelse (Rybakov 1948) og påpekte at Rybakov oppsporde oppkomsten for det russiske håndverk i det 4. århundre. Hvordan Grekov forholdt seg til denne lite sannsynlige datering, vet vi ikke. Hjemmeproduksjon eksisterte hos slaverne fra det øyeblikk de dukket opp på den historiske arena, men for oss er ikke bare håndverket viktig, men det utskilte håndverk.

Grekov fulgte Ključevskij i at allerede de eldste byene ifølge krønike-opplysningene var sentra for store territorier, og forsterket denne tanken ved å påpeke at kronikøren forestilte seg en styringsorganisasjon nettopp gjennom bysentrene, men han forklarte ikke det konkrete innhold i forbindelsen mellom by og land. Det er svært viktig at Grekov påviste den ledende rolle jordbruket hadde i økonomien i det gamle Rus'-riket. S.V. Juškov var mer interessert i forbindelsen mellom byen og de omkringliggende jordbruksområdene. Juškov skrev for eksempel, at i byene fantes de forråd av produkter som kom fra fyrstehusholdningen. Det var i hovedsak jordbruksprodukter. Juškov pekte på byenes betydning som administrative sentra, og også på noen andre byfunksjoner som Grekov senere skrev om.

TIKHOMIROV: BYOPPKOMST, ØKONOMISK UTVIKLING OG FEUDALISERING

Det klassiske arbeid om vårt tema er fortsatt M.N. Tikhomirovs bok om gammelrussiske byer (Tikhomirov 1956). På grunnlag av et stort antall skrevne kilder gikk han gjennom problemet med oppkomsten til de gammelrussiske byene, deres betydning i staten, og han påviste deres indre struktur og studerte borgernes kamp for sine privilegier. Mest kjent er Tikhomirovs oppfatning om at "den virkelige kraften som fremkalte oppkomsten av de russiske byene, var utviklingen av jordbruk og håndverk innen økonomi, av feudalismen når det gjelder samfunnsforhold (Tikhomirov 1956: 64). Bokens forfatter forklarer og underbygger omhyggelig de mange retninger som er omfattet i den definisjonen. Moderne

inte minst vad gäller tolkningen av bebyggelsenamnen och namngivningens bakgrund. Där finns en ganska tydlig skiljelinje i synsätten.

Modellen förutsätter att relationerna mellan centrum och periferi genomgår en dramatisk förändring omkring eller strax före år 1000. Detta gör åren omkring år 990 särskilt intressanta, d.v.s. den period närmast omkring och efter Harald Blåtands bortgång då så mycket tycks hända. Jellingstenen som symbolisk manifestation, de danska trelleborgarnas tillkomst, silvermyntströmmarnas ändring, städernas tillkomst i periferierna, kyrkornas byggande etc. Till detta kommer de näringsmässiga och bebyggelsemässiga förändringar som man kan se, både i centrum och periferi, d.v.s. en intensifiering av jordbruket och stabilisering av bosättningsmönstren. I detta ligger dessutom en förändring i en annan centrum-periferirelation, nämligen kust-inland. Inlandet blir intressantare.

MODELL, HYPOTESER OCH KOMPLEXITET

Utgångspunkten för den generella modellen för riksbyggnad i Sverige, som här framförts, ligger i de hypoteser som nämndes inledningsvis, och som innebär att den tolkning som många forskare gjort kan vändas i sin motsats. Modellen om centrumförskjutning är dock fortfarande grumlig och inte utan komplikationer. Dessutom är den i sig givetvis inte förklarande ehuru vissa antydningar har gjorts, t.ex. beträffande centrums behov att för sin egen fortlevnad expandera utanför de naturgivna ramarna, jordbruksekonominns betydelse etc.

Modellen saknar i de verkliga förhållandena inte heller komplikationer. För Mälardalslandskapets och Gotlands del måste man på allvar räkna med relationer till ytterligare centra, nämligen i öster. Relationerna till det ryska riket, även till Polen, kommer genom Sigtunaundersökningen och på annat sätt att bli granskade och kanske omprövade. Den traditionella synen på en svensk expansion österut kan komma att vändas i sin motsats. Tecken på detta saknas inte.

Detta kan givetvis inte bli annat än antydningar. Självklart är slutsatsen att hela det förenklade händelseförlopp som här skisserats i verkligheten måste vara betydligt mera komplext och sammansatt. Bakom källmaterialet och de historiska källorna finns hela tiden aktörer, makthavare såväl som underlydande. I de svarta hål vi har i kunskapen finns deras beslut och agerande som en avgörande komplikation, vars räckvidd vi knappast kan fånga.

LITTERATUR

- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt - en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia*.
- Hyenstrand, Å. 1989. Sverige 989. Makt och herravälde I. *SAR. Stockholm Archaeological Reports, 24*.
- Malmer, B. 1989. The Sigtuna Coinage c 995-1005. *Commentations de Nummis Saeculorum IX-XI. KVHAA*.
- Lindkvist, Th. 1988. Plundring, skatter och den feudala statens framväxt. *Opuscula Historica Upsaliensia i. Uppsala*.

DE GAMMELRUSSISKE BYERS OPPKOMST: HISTORIOGRAFI

DANIIL A. AVDUSIN

Universitetet i Moskva (Lomonosov-universitetet), Historisk fakultet, 119899 GSP, SU-Moskva

ABSTRACT

Avdusin, D.A. 1990. The Origin of old Russia Cities: Historiography. *Gunneria* 64: 81-98.

The paper is a summary of Soviet research on the origin of towns in Kievan Russia. The pre-revolutionary historian, V.O. Ključevskij was the first to study the problem, and stressed the Oriental-Slavic trade. B.D. Grekov, the founder of Soviet Marxist historiography, pointed out that the rise of a town is the result of a social separation of crafts from agriculture, i.e. the evolution of a class society. M.N. Tikhomirov published a comprehensive study of old Russian towns in 1956, and stressed the importance also of agriculture. The excavations in Novgorod opened the perspectives for the archaeological study of towns. Among recent scholars, the archaeologists A.V. Kuza and B.A. Timoščuk have made important contributions to methods for classifying different types of town, and by attempting to identify historical terms for towns with archaeological remains. Kuza emphasized the importance of additional agricultural produce in supporting a concentrated population, e.g. with material for trade and crafts. Timoščuk based his studies on collective Slavic settlements, and defined types of towns to try to recognize the different elements in archaeological finds. The author points out that the 9th century layers in 9th century towns are not preserved, as they are thin and easily disturbed. He rejects a theory by I.Ja. Frojanov that old Russian towns represent a development parallel to classical *polis*, as well as the application of H. Jankuhn's *vicus* theory. He stresses that Gnězdovo was a border trade post alien to the local ethnoses. Finally, he points out that the early towns were an integrated part of the developing state and crafts, and that they originated from centers where taxes were redistributed.

INNLEDNING

De eldste russiske byers oppkomst har forholdsvis nylig tiltrukket seg forskernes oppmerksomhet, men denne retning i historisk forskning gjennomlever nå et stort oppsving som begynte med M.N. Tikhomirovs arbeid og de fine resultatene fra utgravningene i Novgorod. Kildematerialet er betydelig utvidet og omfatter nå ikke bare materialet fra Novgorod men også funn fra utgravningene i mange andre russiske byer. Det er lagt et solid grunnlag for utforskningen av deres

historie, kultur, dagligliv og andre sider av livet. Man kan si at de arkeologiske kildene nå har inntatt hovedplassen, særlig i studiet av de gammelrussiske byenes oppkomst.

KLJUČEVSKIJ: TEORIEN OM HANDELSBYENE

En av de første historikere som viet sin oppmerksomhet til dette viktige fenomenet i russisk historie, var V.O. Ključevskij (død 1911). Før ham var det på dette felt knapt noen forsker som hadde benyttet kildene så grundig.

Ključevskij anså byenes oppkomst som et resultat av fremgangen i slavernes orientalske handel som hadde begynt i det 8. århundre. Han antok at "disse store handelsbyenes oppkomst var fullføringen av den kompliserte økonomiske prosess som oppstod hos slaverne på deres nye bosetninger" (Ključevskij tenker på slavernes vandringer). Byene oppstod ifølge Ključevskij der handelen samlet seg, steder der produkter ble omsatt, og som fikk navnet "pogost", et ord som er i slekt med "gost'be", dvs. handel. På Ključevskijs tid regnet man det ikke som mulig at slavernes økonomi var en jordbruksøkonomi, og derfor regnet han med at det kom fangstfolk og birøktene til "pogosty". Med tiden utviklet disse produksjonssentraene seg til befestede steder, bevæpnede tilfluktssteder. Ključevskij fremhevet at hele omland var avhengige av sine hovedbyer. Byen styrte omlandet, og denne virksomheten førte ifølge Ključevskij til at det ble dannet fyrstedømmer som fikk navn etter sine sentra.

Denne logiske rekkefølgen handel-pogost-by-fyrstedømme kalles nå teorien om handelsbyene. Den vant gjenklang i arbeidene til en rekke senere historikere, hvorav M.N. Pokrovskij (død 1932) må nevnes. Uten å legge vekt på spørsmålet om byenes oppkomst hevdet han at "byene langs "den store vannveien" fra Olegs og Igors tid ganske enkelt var stoppesteder for kjøpmenn/røvere og mye nærmere knyttet til de utenlandske markedene dit disse kjøpmennene brakte sine varer, enn til omlandet i forhold til hvilket bybefolkningen var en typisk parasitt".

GREKOV: BYENES Plass I SAMFUNNSUTVIKLINGEN

B.D. Grekov var grunnleggeren av sovjetisk marxistisk historieforskning (død 1953). Han viste til Pokrovskijs utsagn, og skrev at han fant det nødvendig å komme med bestemte innvendinger mot det, men det kom aldri noen slike innvendinger. Å dømme etter Grekovs bok "Kievskaja Rus" (Grekov 1953: 95-110) regnet han byenes rolle som meget viktigere og viktigere, at deres betydning for den progressive utvikling av den unge staten var enorm, og at Pokrovskijs karakteristikk av byene var feilaktig.

Det er verd å merke seg at Pokrovskijs karakteristikk har vunnet gjenklang i enkelte nymotens teorier om byenes herkomst, men mer om det nedenfor.

B.D. Grekov påpekte at spørsmålet om den gammelrussiske byens oppkomst i sovjetisk litteratur for første gang ble stilt av S.V. Juškov (død 1952). Grekov gikk nøye gjennom Juškovs viktigste oppfatninger og fremhevet at Juškov "påpekte forbindelsen mellom byene og de omliggende jordbruksområder, og tok nøye for seg bysentrenes militære, finansiell-administrative og juridiske betydning". Samtidig skrev han at "Juškovs stammebyer vekker tvil hos meg: hvis det i en stamme hadde oppstått byer, så betyr det at stammen som sådan ikke lenger eksisterer. Altså ser det vel heller ikke ut til å kunne være tale om "stammebyer" som en egen type byer".

I Grekovs velkjente arbeid "Kievskaja Rus", som hevet sovjetisk vitenskap opp på et nytt nivå i den vitenskapelige vurdering av denne statens historie, ble det skissert løsninger på de viktigste spørsmål i dette store problemet, og det ble foreslått et program for den videre utforskning.

B.D. Grekov forstår byen som "et bosatt punkt, hvor det er en produksjons- og handels-befolkning, som i en eller annen grad er løsrevet fra jordbruket" (Grekov 1953: 98). Denne formuleringen var i noen tid utgangspunkt for den videre forskningen, - dens arbeidsinstrument. Den ble senere kritisert, utfylt og utvidet. Forskningen gikk i retning av å konkretisere krønike-omtalen av byen, fordi krønikene brukte denne termen i ulike betydninger. Det er neppe galt å si at på det stadium i forskningen med begrenset arkeologisk materiale (på grunn av utilstrekkelig omfattende feltarbeid), var det neppe mulig å gi noen nøyaktigere definisjon av en by.

Denne forskeren var den første som påpekte de viktigste trekk i en by som et administrativt, håndverksmessig, handelsmessig og militært sentrum. Her er ennå ikke byens funksjoner som et kultisk og kulturelt sentrum behandlet, det er ennå ikke ofret nok oppmerksomhet på befolkningkonsentrasjon som et nødvendig kjennetegn på en by. Senere ble disse bydannende kjennetegn kombinert av B.A. Rybakov. Alle disse funksjonene er nødvendige for en by, men de oppstår også på boplasser som ikke hadde bykarakter, selv om det ofte ikke var i fullt sett. Et ukomplett sett for en by er umulig, kjennetegnene er gjensidig avhengige for såvel den tidlige som den sene by. Termen by-"embryo" er gått inn i vitenskapen, men den er erstattet av ordet "protoby", som hadde bare to-tre byfunksjoner. Men, hvis det er en by, opptrer dens funksjoner uunngåelig i fullt sett.

De gammelrussiske byene ble dannet på ulike måter. En av de aller tidligste var at bonde-fellesskapsentra forandret seg til tidlig-urbane sentra. Men lagene i de eldste russiske byene gir ikke mulighet for å danne seg noe riktig bilde av deres sosiale struktur. Ikke bare Grekov, men også Ključevskij benektet muligheten for stamme-byer. Begge påpekte at byene ble dannet i en langvarig prosess: byene oppstod ikke plutselig. Grekov regnet klassesamfunnet som en betingelse for at byene skulle bli til, - uten det kunne ikke byen eksistere. Dette fører logisk til den slutning som er bekreftet av kildeanalysene, at prosessene for dannelsen av den gammelrussiske stat og de eldste byene gikk samtidig. Men det er betydelig uenighet om tiden for disse prosessene. Noen historikere fører

dem langt tilbake, til 5.-8. århundre, andre regner med at byene ikke eksisterte før slutten av det 10.-begynnelsen av det 11. århundre. Vi er enige med Grekov i at samfunnsutviklingen langt fra gikk jevnt over det enorme området som østslaverne hadde tilegnet seg, og legger til at en betydelig del av dette territoriet, og navnlig nordlige og nordøstlige områder, ble bosatt av østslaverne sent, i det 10.-11. århundre, og enda senere.

B.D. Grekov understreket at byen, uansett hva slag boplass den oppstod av, alltid var et resultat av den samfunnsmessige deling av arbeidet, dvs. på det stadium i utviklingen da håndverket ble adskilt fra jordbruket. Det er alminnelig mening at den kraft som skilte ut byen og satte den i motsetning til landsbygda, var håndverket som var skilt fra jordbruket. Denne kraftens eksplosive styrke førte til at stamme-relasjonene ble ødelagt. Håndverk og varebytte, senere handel, var gjensidig avhengige av hverandre.

Grekov refererte til B.A. Rybakovs undersøkelse (Rybakov 1948) og påpekte at Rybakov oppsporde oppkomsten for det russiske håndverk i det 4. århundre. Hvordan Grekov forholdt seg til denne lite sannsynlige datering, vet vi ikke. Hjemmeproduksjon eksisterte hos slaverne fra det øyeblikk de dukket opp på den historiske arena, men for oss er ikke bare håndverket viktig, men det utskilte håndverk.

Grekov fulgte Ključevskij i at allerede de eldste byene ifølge krønike-opplysningene var sentra for store territorier, og forsterket denne tanken ved å påpeke at kronikøren forestilte seg en styringsorganisasjon nettopp gjennom bysentrene, men han forklarte ikke det konkrete innhold i forbindelsen mellom by og land. Det er svært viktig at Grekov påviste den ledende rolle jordbruket hadde i økonomien i det gamle Rus'-riket. S.V. Juškov var mer interessert i forbindelsen mellom byen og de omkringliggende jordbruksområdene. Juškov skrev for eksempel, at i byene fantes de forråd av produkter som kom fra fyrstehusholdningen. Det var i hovedsak jordbruksprodukter. Juškov pekte på byenes betydning som administrative sentra, og også på noen andre byfunksjoner som Grekov senere skrev om.

TIKHOMIROV: BYOPPKOMST, ØKONOMISK UTVIKLING OG FEUDALISERING

Det klassiske arbeid om vårt tema er fortsatt M.N. Tikhomirovs bok om gammelrussiske byer (Tikhomirov 1956). På grunnlag av et stort antall skrevne kilder gikk han gjennom problemet med oppkomsten til de gammelrussiske byene, deres betydning i staten, og han påviste deres indre struktur og studerte borgernes kamp for sine privilegier. Mest kjent er Tikhomirovs oppfatning om at "den virkelige kraften som fremkalte oppkomsten av de russiske byene, var utviklingen av jordbruk og håndverk innen økonomi, av feudalismen når det gjelder samfunnsforhold (Tikhomirov 1956: 64). Bokens forfatter forklarer og underbygger omhyggelig de mange retninger som er omfattet i den definisjonen. Moderne

historikere som bygger på Tikhomirows antagelser, finner og undersøker stadig nye perspektiver i denne presise konklusjonen. Men vanligvis peker de fremfor alt på utviklingen av håndverket som årsaken til at byene oppstod. Den andre økonomiske betingelsen - utviklingen av jordbruket, er adskillig mindre undersøkt, særlig når det gjelder det gjensidige forholdet mellom by og jordbruksomland.

RYBAKOV: POGOSTY OG VEITSLER

B.A. Rybakov (1979) gjorde oppmerksom på studiet av de veiene "poljud'e" fulgte. "Poljud'e" er den måte Kiev-fyrstene samlet skatt på (tilsvarer veitsle. O.a.). Han utvikler Ključevskijs tanke og kommer til den konklusjon at ruten for "poljud'e" ikke var tilfeldig, men fastlagt på forhånd og mer eller mindre fast. Langs reiseruten spilte "pogosty" en viktig rolle. Dit brakte den stedlige befolkning de jordbruksproduktene som utgjorde skatten. Mange av disse små borgene utviklet seg, etter Rybakovs oppfatning, senere til byer, hvorav noen er omtalt i krønikene. En slik byutvikling er mulig, men den er bare et enkelttilfelle i denne mangslunne prosessen.

NOVGORODS BETYDNING OG GRENSENE FOR ARKEOLOGIENS MULIGHETER

Etter M.N. Tikhomirows bok er det kommet ut nye, verdifulle studier, hvoriblant bøker av M.K. Karger, M.G. Rabinovič, V.V. Mavrodin, T.N. Nikol'skaja, A.M. Sakharov, A.V. Kuza og mange andre, som direkte eller indirekte undersøker problemene med den gammelrussiske by. Verkene utgitt av den arkeologiske ekspedisjon i Novgorod har spilt en særlig rolle siden de gir et eksempel på et vidtfavnende og dyptgående studium av byproblematikken, deriblant av perioden da de første byene oppstod i Rus'-riket.

Alle historiske funksjoner som en by har, gjenspeiles i det arkeologiske materialet. Selv om det i de færreste gammelrussiske byer er funnet lag fra det 9. århundre, er det ingen tvil om at de ti 800-tallsbyene som er nevnt i krøniken, eksisterte i det århundret. Som vi senere skal se, var det mange flere. Flaten i de opprinnelige bosetningene var sannsynligvis svært liten, og siden den var det sted som var best egnet for bosetning (ellers ville den ligget et annet sted), så ble det nedbygget gjennom århundrene. Det eldste kulturlaget ble på den måten omgravet slik at det er vanskelig å finne spor etter det.

Novgorod er bedre arkeologisk undersøkt enn andre byer, og den er under fortsatt utgravning. Novgorods rolle i russisk historie er enorm. Den ble ikke plyndret av mongol-tatarene, og den har bevart krønikene sine. Alt dette gjør det mulig å kombinere skrevne og arkeologiske kilder. Som et resultat er Novgorods økonomiske og politiske liv mer fullstendig kartlagt enn i mange andre russiske byer. Men man må huske at Novgorod var en bojar-republikk, og at dens republikanske styresett satte sitt preg på byens og statens liv. I sør derimot, i Kiev, oppstod

det et monarkisk styresett, og derfor kan mange slutninger om Novgorod ikke overføres dit.

Men hverken Novgorod eller Kiev eller andre gammelrussiske levende byer kan imidlertid gi materiale om sin oppkomsthistorie som bosetninger av bytype fordi disse byene mangler lag fra det 9. århundre. Den første perioden i bydannelsen er foreløpig utilgjengelig for arkeologens spade, og de historiske oppfatninger av den er ofte spekulative og hypotetiske. Lag fra det 10. århundre er derimot godt kjent i Novgorod og en rekke andre byer, og de gir gjenstander og bygninger som allerede er karakteristiske for bosetninger av bytype. Med svært lav likhetsgrad har man prøvd å sammenligne disse gjenstandene med funn fra gravhauger, men heller ikke byggingen av midtrussiske gravhauger kan dateres tidligere enn det 10. århundre.

Derfor har vi praktisk talt ikke materiale fra de første 800-talls bosetningene som kunne ha vært nevnt i krønikene. Bare byer som oppstod i nord på innfødte boplasser, gir et lag som til en viss grad er slavisk, samt gjenstander fra det 9. århundre, men disse byene utviklet seg på en annen måte enn de "rent" slaviske. Således gjenstår det å undersøke lovmessighetene i tilblivelsen av de gammelrussiske byene på grunnlag av de navnløse boplassene: befestede og åpne boplasser*.

KARLOV: PROTOBYENES PROBLEMATIKK

En artikkel av V.V. Karlov er interessant idet den beveger seg på flere plan og drøfter spørsmålet om hvordan den gammelrussiske byen oppstod. Vi skal bare trekke frem noen oppfatninger om de såkalte bydannende faktorer. Om "protobyene" skriver Karlov: "Til forskjell fra den allerede dannede by hadde den tidligurbane boplass bare enkelte bydannende kjennetegn. I den tidligfeudale periode i historien må man blant disse kjennetegnene inkludere først og fremst to, som skiller byene, "embrya", fra andre slags boplasser: det er befestningsanlegg rundt boplassen og et handels- og håndverks-lag i befolkningen" (Karlov 1976: 37). Denne formuleringen reiser tvil. For det første har Karlov påpekt ikke to, men tre funksjoner, fordi håndverk og handel er to ulike funksjoner. For det andre forutsetter eksistensen av en militær funksjon at det fantes en hærfører, og til en viss grad, en administrator. Man kan også gå ut fra at en boplass av bytypen hadde et eller annet kultsted, om enn primitivt, og at det var kultsentret for den stedlige befolkning i den nærmeste omegn. De kulturelle funksjoner på enhver boplass stod i nærmeste forbindelse og avhengighet av størrelsen på kollektivet. En bosetning av bytypen som hadde en adskillig større befolkning enn en vanlig landsens boplass, må ha hatt merkbare kulturelle funksjoner, siden det allerede var et kulturelt sentrum. Det betyr at en "protoby" hadde alle bydannende kjennetegn, og at den ikke skilte seg fra den "utviklede" by fordi settet var fullstendig eller ufullstendig.

V.V. Karlov støtter med rette de forskere som peker på mangfoldet i krønikenes terminologi når de omtaler bosetninger. I krønikene er det både byer, steder,

borger, hus og andre termer, som man må tro betegnet egne slags bosetninger**.

Mot dette differensierte mangfold står den tilsynelatende ensartethet i de arkeologiske restene av boplassene. Her oppstår det enda en vanske: man må bestemme hvilket kollektiv som bodde på denne eller hin lokalitet: slekt, "verv", mir, dym" etc. Oppgaven virker uløselig.

Uten en vitenskapelig sosial typologi over de befestede boplassene er en slik identifikasjon umulig. Det er flere ganger gjort forsøk på slik klassifisering, men prinsippene som er lagt til grunn, har vært uheldig valgt, og det kom ikke frem noen identifikasjon av minnesmerkene med termene i krøniken. Erfaringene av et slikt arbeid har imidlertid hatt en viss nytte og har vært tatt i betraktning ved senere forsøk.

I begynnelsen av 1980-årene fikk forskerne seg forelagt to klassifikasjoner hvor data fra skrevne og arkeologiske kilder er sammenstilt. A. V. Kuza hadde undersøkt de bydannende kjennetegn etter de periodene da de gammelrussiske byene eksisterte. Periodene var fastlagt på grunnlag av et komplekst studium av kildene. Det var følgende perioder: 9.-primo 11. århundre; 11.-primo 12. århundre; medio 12.-medio 13. århundre.

Den følgende analysen av omfanget på de befestede boplassene, størrelsen på befestet område, kronologi og typologiske data gjorde det mulig å skille ut grupper av like fornminner. Størrelsen på det område som var beskyttet av forsvarsverker, viste seg å være den viktigste indikator på likhet, men for levende byer er det vanskelig å bestemme dette (Kuza 1983: 24).

Videre er det funnet arkeologiske karakteristika for hver av de nevnte periodene. Eksempelvis: Handel: funn av import, vektdele, vektlodder, mynter og myntbiter; Militærvesen: funn av angrepsvåpen, rustninger, utstyr for hest og rytter; Indre topografi: oppkomst av adelsgårder, differensiering av boliger i ulike områder, etter størrelser og innretning.

Og så videre. Kuza har åtte slike rubrikker. Det kom frem tre kategorier av fornminner etter størrelsen på det befestede arealet: under 1 hektar, 1-2,5 hektar, over 2,5 hektar.

Ved å sammenstille disse teoretiske oppdelingene med data fra konkrete arkeologiske fornminner, fastslo A. V. Kuza at foruten de byene som krøniken nevner, har i det minste 143 befestede boplasser fra det 10.-13. århundre kjennetegn på en by. Navnene på disse stedene rakk ikke å komme inn i krønikene før mongolene ødela dem. Det er særdeles symptomatisk at det er funnet steinkirker bare på lokaliteter med et befestet område som er over 2,5 hektar, og at det bare her er funnet herregårdsbygninger som er typiske for en by. Den betydelige størrelsen på det befestede området vitner også om en tett befolkning, hvilket er et viktig kjennetegn på en by.

I 1989 kom det posthumt ut en bok av A.V. Kuza (1989). Der anvendte han sin metode til å studere de små gammelrussiske byene.

For fullstendighetens skyld må det nevnes enda et viktig moment i karakteristikken av denne forskerens arbeid, som han selv gjorde oppmerksom på, nemlig definisjonen av den gammelrussiske by. Til grunn for formuleringen la Kuza O.G. Bol'sakovs definisjon, der denne skrev at en by er et bosatt punkt hvor merproduktet konsentreres og fordeles. Etter Bol'sakovs mening ble skatter og jordrente konsentrert i byen, og der foregikk redistribusjonen av disse midlene ved utbetaling av lønn, i monumentalbyggeri og ytre handel (utenrikshandel).

A.V. Kuza anså med rette denne formelen for utilstrekkelig og utfylte den med noen tilføyelser slik at den fikk følgende form: en gammelrussisk by er et fast bosatt punkt hvor en mengde merprodukt fra et vidstrakt område ble konsentrert, bearbeidet og redistribuert.

Meningen med disse tilleggene er følgende: For det første er byen som en fast bosetning et motstykke til midlertidige bosetninger hvor det ble samlet skatt. For det andre, skatteinnsamling fra vidstrakte områder viser at byen hadde forbindelse med en stor "volost" (område) og ikke bare med det nærmeste jordbruksomland. Riktignok begikk Kuza en unøyaktighet da han skrev at han fastsetter forskjellen mellom en by og et feudalt gods, - en borg. Saken er nemlig den at i Rus'-riket oppstod ikke borgene (stamgodsene) før slutten av det 11.-begynnelsen av det 12. århundre. Dette forbeholdet er, som vi senere skal se, svært vesentlig. For det tredje, ved å innføre produktbearbeidelse i formelen understreket Kuza byens håndverkskarakter. Her er det nok på sin plass å si at de tidlige byene ennå ikke var i stand til å bearbeide hele merproduktet, og dette gikk til det ytre marked (Kuza 1983: 12).

Siden byen er et sosial-økonomisk fenomen, kan ikke adskilte kjennetegn være indikator for eksistensen av en gammelrussisk by, selv om de spilte en vesentlig rolle i livet på en slik bosetning. Karakteristikken av en by uttømmes ikke, hverken av et utviklet jordbruksomland eller eksistensen av dreid keramikk (selv om det vitner om at håndverket var skilt ut fra jordbruket) eller av befestninger eller andre trekk, tatt hver for seg. Alle jordbruksbosetningene, fellesskapsbosetningene, befant seg jo under omtrent samme forhold. For eksempel finner man rundt de fleste av dem spor etter befestninger av en eller annen konstruksjon, og i sin tid kommer dreieskiven over alt. Men langt fra alle ble byer. Her må man ha for øye at håndverket i mangt bestemmer de karakteristiske trekk ved byen. Som Kuza skrev, er ikke en by et automatisk resultat av selvutviklingen av håndverket. Som man nå antar (Kuza 1983: 11) oppstår byen som et resultat av en komplisert utvikling av et klassesamfunn, hvor det måtte samle seg opp tilstrekkelig mengde merprodukt som var samlet fra jordbruksbefolkningen i form av skatter og avgifter. Dette produktet står bak byen, står bak den korporative eller personlige feudale administrasjon som utviklet seg i den. Økningen av antall byer, deres utvikling, størrelsen på hver enkelt, står i direkte avhengighet av det merprodukt som var skaffet til veie fra jordbruket.

Byen samler ikke bare merproduktet for å konsentrere det, men også for å realisere det. Etter å ha sikret seg en viss mengde av jordbruksproduktene som var innsamlet som avgifter, bøter, legale avgifter, toll osv., gav representantene for den gryende feudalklasse en del av dem til hirden, til håndverkerne for bearbeiding, eller de brukte dem som varer i handelen med andre folk.

I begynnelsen av 1980-årene kom det ut en rekke arbeider av B.A. Timoščuk om kollektivboplassene hos øst-slaverne, som han sammenfattet i sin doktoravhandling fra 1989.

Allerede for lenge siden har sovjetisk arkeologi hevdet at grunnlaget for byene var de primitive kollektive bosetningene, men det har vist seg å være en svært vanskelig sak å knytte dette synspunktet til en konkret form for arkeologiske lokaliteter. I tillegg til de ovenfor nevnte manglene i de gamle klassifikasjonene må legges at når det gjelder typologier av boplasser, har arkeologene fulgt etnografene som deler dem i klynge-, ring- eller linje-plan. Denne metoden har gitt arkeologien lite. Ensartede befestede og åpne boplasser fikk ulik vurdering. Således kaller enkelte arkeologer de slaviske befestede boplassene fra det 8.-9. århundre (sørslaviske, det fantes på den tid ikke slaver i nord) for rester av kollektivsentra/fellesskapssentra, andre kaller dem rester av feudalborger, mens atter andre kaller dem rester av ætte-boplasser. Uenigheten om når slaverne kom til de ulike områder i Øst-Europa, har ennå betydning for løsningen av spørsmålet. Timoščuks arbeid er et forsøk på en typologi av førklasse- og classesamfunnet, slik at det kan bli mulig å nå frem til en vitenskapelig bestemmelse av forbindelsene mellom boplasser av førurbane og urbane typer.

I svært generelle trekk er Timoščuks metodikk slik: På befestede og åpne boplasser kan man finne groper som tolkes som spor etter bolighus, som også er bekreftet av utgravninger. Det ble observert at gropene alltid danner samlinger og ligger i en bestemt orden. Ærkjennelsen av at gropene, dvs. husene, lå i en regelmessig orden, gjorde det mulig å konstruere en komplisert boplass-klassifikasjon. For å få til det, måtte man datere boligene, hvilket var mulig på grunnlag av keramikken og stratigrafien. Som et andre klassifikasjons-kjennetegn tok man befestnings-systemet: plan og konstruksjon. Et tredje kjennetegn var boplassens beliggenhet i den aktuelle samling boplasser.

Som et resultat delte Timoščuk de åpne boplassene etter størrelsen på boplassarealet i fire grupper, etter planløsningen også i fire grupper, og etter form og konstruksjon på befestningene i flere grupper. Underveis måtte enkelte vansker overvinnes. For eksempel eksisterte enkelte befestede boplasser lenge og over flere kronologiske perioder, og underveis forandret alle indikatorer seg. Det ringe antall totalgravde boplasser er en vesentlig vanske. Etterpå ble disse kjennetegnene korrelert. Det ble definert fire grupper boplasser.

De sosiale definisjonene var de vanskeligste. Her er et skjematisk eksempel: De tidlige boplassene av korčak-typen var små, befestet bare av naturen. Boligene var kvadratiske, halvveis nedgravde og med steinovn i sentrum. På hver boplass

var det opptil 10 slike. De småfamiliene som bodde i dem førte felleshusholdning, hvis en dømmer etter at økonomi-bygningene (kornlagre, kjellere, skur) er konsentrert i egne komplekser ved siden av boligene. Fra det 8. århundre begynte befolkningen i disse områdene å vokse raskt, hvilket forklares av oppsvinget i slavernes økonomiske utvikling, noe som fremfor alt sees i stigningen i jordbruket. Arkeologisk sees det i at arden fikk jernskjær, noe som viser overgangen fra svedjebruk til pløyebruk. Jorden blir bedre bearbeidet, avlingen øker. Økningen i arbeidsproduktiviteten frigjør en viss mengde arbeidskraft fra jordbruket, og dette sammen med utviklingen av hjemmeproduksjonen skaper de økonomiske og tekniske forutsetninger for oppkomsten av håndverket og fører til at dreieskiven kommer. Boplassene blir større, de har ikke lenger felles økonomi-områder. Det viser seg tegn på at produksjonen individualiseres. Dette oppsvinget er forbundet med de sosiale prosessene som foregikk i det slaviske samfunn. Man antar at det gjenspeiler dannelsen av territorial-kollektivet/territorial-fellesskapet.

Der er en interessant gruppe med store åpne boplasser der boligene ligger omkring store plasser, - gårder. Der er også en annen gruppe, der det ikke er slike store gårder, men hvor det skiller seg ut individuelle gårder. Disse åpne boplassene er ikke samtidige og danner er rekke fra dem med 10-15 gårder, - som åpenbart tilsvarer et kollektiv/et fellesskap, til boplasser der det bodde en liten familie med felles husholdning.

På grunnlag av grupperingen av gårdene på de åpne boplassene i en gruppe deler Timoščuk dem opp i familiefellesskap på ulike utviklingsstadier.

Denne sosiale klassifikasjon av de befestede boplassene bygger på stabile kjenne-tegn, dvs. stadig gjentagne. De må være sammenlignbare, dvs. befinne seg på samme klassifikasjonsnivå.

Følgende av de typene befestede boplasser som Timoščuk skilte ut, er av interesse for oss: tilfluktsborger, administrative sentra og feudale sentra. Tilfluktsborger er kjent hos østslaverne fra det 7. århundre e.Kr. Eksempler: den befestede boplassen Zimnoe i Volynia; Khotomel' i Belorussia.

Langs innsiden av murene på tilfluktsborgene ligger det en stor bygning, et langt hus. B.A. Rybakov, B.A. Timoščuk, Ju.V. Kukharenko og andre forskere regner dem som en "kontine", som er beskrevet i de tyske krønikene. "Her foregikk borgernes rådslagninger og møter; her samlet de seg på bestemte dager for å drikke, spille og diskutere sine saker", skriver kronikøren. Det vanlige inventaret i "kontinene" var krakker og bord. Andre tjente som oppbevaringssteder for ættens kostbarheter og felles forråd. Man antar at "kontinene" og de befestede borgene der de var bygget, var sentra for befolkningens samfunnsliv.

Ved siden av tilfluktsborgene ligger det åpne boplasser. Der levde etter inventaret å dømme hirdmennene/jordbrukerne som dyrket jorden og når det trengtes, sloss. De vaktet sannsynligvis på fellesskapssettret og stammens kostbarheter.

Hovedfunksjonen var forsvar: til tilfluktsborgen kom befolkningen i tilfelle krigsfare. Eksempel: borgen Revnoe i Černovicy-området i Ukraina. Man antar at "grada", byene, hvor drevljanene ble sluttet inne under Ol'gas beleiring, var tilfluktsborger. Ol'ga beleiret dem lenge og greide å ta dem bare med list. Det betyr at de var godt befestet.

De befestede boplassene som var administrative-økonomiske sentra, fantes over alt, men de er best utgravd ved Dnestr. Som kartleggingen har vist, ligger de i grupper. Et eksempel er en gruppe boplasser ved Černovka, Černovicy-området i Ukraina. Det ligger åtte boplasser ved siden av et gravhaugfelt som ser ut til å ha vært for innbyggerne på alle boplassene. Stedet er omgitt av høye, skogdekte høydedrag som danner de naturlige grensene for området. På boplassen Černovka-2 er det gravet ut 150 halvnedgravde boliger, foruten verksteder og 17 ovner for anrikningsbrenning av jernmalm. På andre boplasser i den samme boplassgruppen er det ikke spor etter verksteder, noe som gir grunnlag for å tro at Černovka-2 var det økonomiske sentrum i dette territoriale ætte-forbundet og forsynte hele befolkningen i denne boplassgruppen med håndverksprodukter. På boplassen Černovka-2 bodde også adelen. Kanskje forklarer dette den perfekte befestningen av boplassen.

Det er funnet verksteder i to andre boplassgrupper, noe som viser en viss - begynnende - spesialisering av håndverket, da håndverkerne sluttet å være universalhåndverkere som laget alle slags gjenstander. Nivået i utviklingen av håndverket var nokså høyt. Kollektive håndverksbosetninger var noe helt nytt som oppstod i østslavernes sørlige områder ved overgangen mellom to kulturer: korčak og luka-vrubleveckaja, dvs. i 7.-8. århundre. Ved overgangen mellom 8. og 9. århundre oppstår myntsirkulasjonen hos østslaverne.

STATSDANNELSE OG BYOPPKOMST

De sosial-økonomiske endringene vi har fulgt, viser at ættesamfunnet hadde gått over i en avgjørende etappe i sin utvikling, eller mer presist, i sin eksistens. Ættesamfunnets epoke var slutt og staten oppstod hos østslaverne, og dermed begynte, som allerede sagt, byene å bli til. Før det 8.-9. århundre var det hos disse stammene ikke forutsetninger for at de skulle oppstå. Tidligere kunne ikke en eneste russisk by oppstå, heller ikke Kiev, hvis tilbakedatering til det 5. århundre er uvitenskapelig. Dens oppkomst er underlagt de generelle lover i oppkomsten av de østslaviske byer og kan ikke føres lengre tilbake enn til slutten av det 8. århundre. Denne dateringen er heller ikke fullstendig bevist, fordi den støtter seg på dateringen av romny-keramikken, og romny-kulturen oppstod sannsynligvis ikke før begynnelsen av det 9. århundre. Kiev kunne ikke være en oase i en ødemark.

I nordlige og nordøstlige deler av Øst-Europa er der ingen grunn til å anta at det var slaver før det 9. århundre. Derom taler hverken skrevne eller arkeologiske

kilder. Det er bare en misforståelse å regne kulturen bak Pskov-langhaugene og sopka-haugene som slaviske.

For de sørlige områdene støtter B.A. Timoščuk seg på funn fra Bukovina og skriver: Ved siden av kollektiv-sentrene på områdene for de sørlige østslaviske kulturer er det funnet fyrstelige, dvs. statlige festninger. De skiller seg ut ved sitt kompliserte fortifikasjonssystem: jordvollene i festningsverkene er forsterket med innvendige konstruksjoner av tre eller stein, og på kronen var det et bolverk av tømmer. Langs utkanten av den befestede boplassen var det i adskilte rader plassert tømmerboliger og økonomibygninger. En betydelig del av området var fritt for bygninger. Ved slike fyrsteborger ligger det alltid samtidige, åpne boplasser, og der bodde den befolkning som skaffet feudaladelen i borgen alt som trengtes. De eldste fornminner av denne typen dateres til annen halvdel av det 9. århundre. Det er gravet ut fyrsteborger i Revno, Korostovataja, Lomačincy og andre steder. I det store og hele tilhører de 10.-13. århundre og var altså ingen kortvarig episode, men et langvarig fenomen. Slike boplasser har ennå ikke bydannende trekk. Det er sannsynlig at de eldste østslaviske byene i sør - Kiev, Černigov, Ljubeč, i det 9. århundre var slike fyrsteborger. Disse boplassene ville for øvrig trolig bli regnet til byene dersom man opp mot Timoscuks påstand satte A.V. Kuzas metodikk. Saken er imidlertid den at i Kiev, som i de fleste gammelrussiske byer er det til denne dag ikke funnet lag fra det 9. århundre.

FYRSTEBORGER OG FEUDALUTVIKLING

Oppkomsten av fyrsteborgene i slutten av det 9. århundre faller utvetydig sammen med at mange fellesskapssentra gikk opp i flammer. Det var slike tilfluktsborger hos drevljanerne som ble stukket i brann av Ol'ga. Det er spor etter branner på mange befestede boplasser. Slik Timoščuk tenker seg det, var det en prosess som tilintetgjorde de fellesskapssentraene som stod imot den nye fyrstemakten som hadde erobret alle de områder østslaverne på den tid hadde bosatt, selv om den ikke foregikk på samme tid på ulike områder. Det var en underkastelse av landene under sin fyrste. Derved ble fellesskapets overklasse tilintetgjort og fangene gjort om til en avhengig befolkning, slik enkelte steder i krøniken viser. Likvideringen av fellesskapssentrene betydde også tilintetjørelsen av stammehelligdommen, hvor man utførte de ritualer som var viktige for hver boplassgruppe. Der de brente fellesskapssentrene lå, ble fyrsteborgene bygget. B.A. Timoščuk slutter seg til de forskere som knytter oppkomsten av den sosiale gruppen av avhengige bønder ("smerdy") til at jorden gikk over i statseie. Fyrsteborgene, som bygget på jord som var tatt fra fellesskapet, var de første forpostene for den gryende feudalisme.

SPØRSMÅL OMKRING BYENES ELDESTE KULTURLAG

I de fleste av de byene som er omtalt i krønikene under det 9. århundre og som etter vår mening oppstod da, er det ikke kulturlag som tilhører det århundret. De er funnet bare i de enkeltstående byer hvor de slaviske lagene ligger på lag som skriver seg fra den stedlige ikke-slaviske befolkning, dvs. i områder som slaverne tilegnet seg sent, i det 9. århundre og senere. Den stedlige innfødte boplass var ennå ikke noen by.

Mangelen på lag fra det 9. århundre i slaviske byer som er bygget på ubebodde steder, forklares etter vår mening ved at den opprinnelige by dekket et svært lite område der kulturlaget er blitt endevendt av senere byggeaktivitet. I byene i nord, på den annen side, hvor de slaviske byene lå på et underlag av stedlige lag, foregikk omrotingen og omgravningen mindre intensivt. Slike underliggende lag finner man i de nordlige byene hvor slaverne var innvandrere, mens de sørlige byene er grunnlagt på ubebodde steder.

De nordlige boplassene ble byer allerede i slavisk tid, da samfunnet hadde oppnådd det nødvendige stadium i sin sosiale utvikling. Men ikke alle nordlige byer oppstod på innfødte boplasser. Hovedstaden i nord, Novgorod, har ikke slike lag, dens første innbyggere var ifølge krøniken slaver. Det må i forbifarten bemerkes at hypotesen om at den oppstod på tre boplasser av ulik etnisitet hadde kort levetid og er nå påvist å være uholdbar (Nosov 1984). Men i en rekke andre nordlige byer nevner ikke krønikene slaverne som de første bosetterne. I Beloozero var det vepsere, i Murom muroma-stammen, i Rostov merja-stammen. Alle disse er ikke-slaviske stammer.

FROJANOV: RUSSISKE BYSTATER SOM ANTIKKE POLIS

For seg selv står I.Ja. Frojanovs teori om at de russiske by-statene var av typen antikke polis (Frojanov 1980). Forskeren skriver at by-stater finner man over alt og nevner som eksempler by-stater hos sumererne, de homeriske grekere, sørvestslaverne, afrikanske jurubaer (Frojanov 1980: 223).

Teoriens opphavsmann peker på at allerede i krønikens omtale av Kievs grunnleggelse, knytter kronikøren den til begynnelsen på fyrstestyret. Av de to krønike-tekstene om fordrivelsen av varjagene foretrekker Frojanov versjonen i den eldste Novgorod-krøniken. Der står det at "by reiste seg mot by", mens det i Nestorkrøniken ("Beretningen om de farne år") står "slekt mot slekt". Ifølge Frojanov opptrer byene ikke bare som midtpunkt for selvstyrte stammer, men også som synonyme for disse stammene. Han minner om at Oleg tok skatt av grekerne "by for by".

"Man kan nå regne det faktum som bevist," skriver Frojanov, "at de gammelrussiske byene er resultatet av et landsens element. De er organisk forbundet med landsbyen, de står ikke i motsetning til den, men tvert imot var de på en måte et stadium

i utviklingen av landsbyinstitusjonene. Nettopp av den grunn skiller de eldste byene, som oppstod rundt sentrale hedenske templer og tingsteder, seg ikke på noen måte fra boplasser av landsbytypen" (Frojanov 1980: 227).

Frojanovs arbeider om dette spørsmålet har fått skarp kritikk fra V.T. Pašuto, og senere N.F. Kotljar, M.B. Sverdlov og andre. Pašuto bebreidet Frojanov for ikke å forstå kildene og det spesifikke i utviklingen av det gammelrussiske samfunnet. Hypotesen om by-stater ble kjølig mottatt blant historikere (Karlo 1976: 34, Kuza 1983: 14).

JANKUHNS INNFLYTELSE: VICUS-BEGREPET

H. Jankuhns typologi over handelssentra har hatt innflytelse på enkelte Lenin-gradarkeologers oppfatninger. Disse arkeologene forstod at "vici" var handelsbaser ved Østersjøen og ikke alt for like de russiske byene. De tok i betraktning den kontinentale beliggenhet og kalte enkelte boplasser i Øst-Europa for "åpne handels- og håndverksboplasser", som de utstyrte med en karakteristikk som er nær "vici". Disse "boplassene av den nye type" tjente etter deres mening "til å realisere nye samfunnsfunksjoner". "Blant disse boplassene er Ladoga, Rjurikovo gorodišče utenfor Novgorod, og fremfor alt Gnězdovo" (Bulkin & Lebedev 1974: 12). Hva angår "vici", så kommer den karakteristikk som Pokrovskij gav våre byer nærmest (sitert ovenfor).

TILFELLET GNĚZDOVO

Jeg skal ikke her gi meg til å påvise uholdbarheten i sammenligningen mellom Gnězdovo og "vici", - det har jeg gjort for ti år siden (Avdusin 1980). For vårt tema er det ikke så mye grunnene for at den oppstod som er viktige, som grunnene til at den gikk til grunne. Vi kan nå besvare det spørsmålet annerledes ved å bruke A.V. Kuzas definisjon av en by. Var Gnězdovo en by? Man skriver vanligvis at den hadde gryende bytrekk, dvs. slik man ennå sier, den var en "protoby". Vi forstår under denne termen en boplass som ikke hadde fått alle bykvaliteter, og vi skal se på hvilke faktorer den manglet. Ifølge Kuza redistribuerte en by/et sentrum skatt, og han understreket at denne skatten måtte komme fra store områder og ikke bare fra den nærmeste omegn. Men Gnězdovo er i Smolensk-området ved Dnepr et fornminne fra en fremmed kultur. Den har ingen forbindelser med selv de nærmeste fornminnene. Man kan ikke på noen måte snakke om et omland som var avhengig av den. I beste fall er det den nærliggende dyrkamarken som var nødvendig for å skaffe mat til innbyggere og gjester. Det at "volost", de underlagte territoriene, var begrenset, var da også grunnen til at Gnězdovo ikke ble noen by, selv om den var på vei til denne forandringen. Den led nederlag i den økonomiske kampen mot Smolensk som hadde et stort og rikt omland. Den var et fyrstedømme, hvis størrelse er gitt i Rostislavs "Ustavnaia gramota", hvor det er skilt ut tidlige lag som antageligvis skriver seg fra det 10. århundre, dvs. nettopp Gnězdovos tid. Gnězdovo var ikke noen by, men en grenseby i handelen,

som etter forskernes mening kontrollerte drageidene mellom Dvina og Dnepr på vegne av Kiev-fyrstene.

Man kan med forsiktighet anta at et like begrenset omland var karakteristisk også for andre analoge boplasser, så som Timerëvo og Šestovica. Ladoga derimot, hadde et stort omland og ble en by.

SPØRSMÅL OMKRING PROTOBYER OG POSADY

Noen ord til om "protobyen". Mange forskere trekker grensen mellom den og en "virkelig by" på grunnlag av tegn på at det oppstod by-"posady", som tradisjonelt regnes som handels- og håndverksdelen av byen. Derfor daterer enkelte forskere de russiske byenes oppkomst tilbake og setter den til den tid "posady" oppstod.

B.D. Grekov regner med at kronikøren med "mesto" hadde en "posad" for øye. Han påpeker at ordet "mesto" på en rekke slaviske språk betyr by. Han gav ikke uttrykk for sin oppfatning av detaljene i hvordan "posady" oppstod, men henviste leseren til Tikhomirows arbeid.

M.N. Tikhomirov skrev at "by-*posady* var et nytt fenomen i de russiske byenes historie, som vi støter på første gang ikke tidligere enn slutten av det 10. århundre". Men videre motsier han seg selv: "Podol" i Kiev oppstod som stedet for håndverk og handel, etter arkeologiske funn å dømme, i det 9. århundre, muligens i slutten av det århundret" (Tikhomirov 1956: 45, 47). I den anledning må det sies at for det første så har vi ikke arkeologiske beviser på at det i Kiev fantes noen "posad", og for det andre, må man på peke at Tikhomirows resonnement om Kiev-posad er tåkete. Han antok at posad oppstod som en bosetning under murene til fyrsteborgen i Kiev, og rommet både handelsmenn og håndverkere (Tikhomirov 1956: 45, 51). Forskeren stilte på tradisjonelt vis mot hverandre de sosiale karakteristika for en borg og en posad: "det oppstod to by-verdener: fyrstens og den frie (handel og håndverk)" (Tikhomirov 1956: 45). Vi skal videre se i hvilke grad denne verden var fri. På et tredje sted skriver Tikhomirov at i det 10. århundre hadde Kiev ennå ikke noe kvartal ved elvebredden, Podol. Slik gir Tikhomirov tre dateringer for at posad i Kiev oppstod. Jeg minner om at etter V.L. Janins berettigede mening oppstod de feudale borger som et resultat av at fyrstene eller bojarene tilegnet seg fellesskapets jord, og dette foregikk ikke før slutten av det 11.-begynnelsen av det 12. århundre.

Tikhomirows tåkete resonnement om posad forklares av at på den tid han skrev sin bok, hadde det ennå ikke vært omfattende arkeologiske utgravninger av by-*posady*, og de som var utført, var ikke publisert. Det var funnet få neverbrev som har gitt viktige nye opplysninger om *posady*, og den brede debatt om spørsmål innen by-tematikken var ennå ikke begynt. Men man må huske på at nettopp i Tikhomirows bok ble det utviklet et program om historisk utforskning av byen og dens deler, deriblant *posady*.

A.V. Kuza skrev at "blant forskerne har det for lenge siden festet seg en mening om den sosial-topografiske struktur som var typisk for den gammelrussiske by: en aristokratisk borg og en handels- og håndverks-"posad". Men andre ord hadde byen som minimum to befestede områder" (Kuza 1983: 18). Han skrev også at en tredjedel av fornminnene ved siden av en borg også hadde store åpne posady (på opptil 50 haa). En passant kan det nevnes at håndverk ikke alltid er kjennetegn på en posad. For det første utviklet håndverket seg allerede på de ledsagende

åpne boplassene, som vi har sett. For det andre må det for den periode da håndverket skilte seg ut, ha vært et utviklet håndverk.

Etter B.A. Timoščuks mening "er posad et by-fellesskap. Posad-fellesskapet skiller fremfor alt den gammelrussiske byen fra andre feudale sentra: fyrsteborger, feodalborger, forsvarsborger. Man kan snakke om en virkelig by først fra den tid da det hadde oppstått en slik selvstyrt enhet som posad-fellesskapet".

A.V. Kuza innvender mot denne tesen: "Selve dette problemet trenger grundigere undersøkelse og foreløpig er det ikke grunnlag for å inkludere eksistensen av et posad-fellesskap i summen av trekk som skiller ut den gammelrussiske by" (Kuza 1983: 14). Vi tillater oss å slutte oss til denne oppfatning.

DATA FRA NOVGOROD

For å avslutte oversikten over oppfatninger om by-posadenes rolle, må det fremheves at utgravningene i Novgorod har stilt spørsmålet om posad i et nytt lys. Det har vist seg at i selve sentrum av posad i Novgorod fantes det fra århundre til århundre gårder som tilhørte aristokratene i Novgorod. I så fall kan man oppfatte det enten som en benektelse av at det var en posad i Novgorod, eller slik at vår oppfatning av den sosiologiske motsetning mellom en posad og borgen er foreldet. Når vi husker på at også i andre byer, eksempelvis Smolensk, ser det ut til å ha vært bojargårder i posad, så virker det annet standpunkt mest sannsynlig. Men for en avgjørende vurdering er det foreløpig ikke nok materiale.

Undersøkelsene av posad i Novgorod har vist at herregårdspreget bebyggelse er typisk for denne byen: byen bestod av omtrent 300 gårder med feudalherrens hus, boliger for tjenere, boliger for avhengige personer (håndverkere og endog en prest) og økonomibygninger. Størrelsen på de store gårdene var opptil 1500 kvadratmeter, samtidig som det var mer beskjedne gårder på 400-500 kvadratmeter.

Herregårdspreget bebyggelse har vist seg å være typisk for de fleste gammelrussiske boplasser av bytypen.

BYHÅNDVERKETS UTVIKLING

Byhåndverket på byens begynnende utviklingsstadium tilfredsstilte borgernes hverdagsbehov, hovedsakelig for de borgerne som håndverkerne selv var avhengige av. Blant håndverkerne var det skomakere, skreddere, bakere osv. Men på feudalherrens gårder bodde også juvelerer som produserte etter oppdrag. Et analogt bilde kan man på samme tid se også i Vest-Europa. Til å begynne med forsynte håndverket feudalherren og hans hird. I 1120-1130-årene endrer forholdet seg, og håndverkeren begynner å produsere for salg. Den viktigste inntekten fra håndverket gikk til feudalherren som forsynte håndverkeren med råstoff. I den tidlige periode var det jordbruksprodukter, en del av den inndrevne skatten, og senere ble det metaller og annet produksjonsråstoff, av og til importert. Konsumentene kunne også være tilfeldige personer som kjøpte en gjenstand på markedet.

Markedet, som også håndverket, er et resultat av den samfunnsmessige deling av arbeidet, og håndverkets overgang til et høyere stadium førte til at markedet ble utvidet. Trellbindingen av landsbyene ble fullført, noe som fører til vekst i feudalherrens inntekter. Veksten i bybefolkningen fører til at omfanget på markedet blir større. Feudalherren er via de håndverkere som er avhengige av ham, interessert i at handelen og produksjonen øker.

SAMMENFATTENDE OVERSIKT

Til sammenfatning kan man si at de gammelrussiske byene var en organisk del av den ennå gryende russiske stat og utviklet seg sammen med den. Betingelsene for oppkomsten av dem ble dannet mot slutten av det 8. århundre. De oppstod av det russiske samfunnet og ble byer da det ble mulig og nødvendig å redistribuere skatt som kom inn fra store områder. De første opplysningene om skatteinnsamling, "poljud'e", skriver seg fra midten av det 10. århundre. Sannsynligvis bør man føre denne dateringen tilbake til det 9. århundre, kanskje til midten av århundret.

I det 10. århundre oppstod det grenseposter for handelen langs de viktigste delene av veiene. De er ikke på noen måte forbundet med omlandet, de er fremmede for det, av en annen kultur. Man antar at disse grensepostene er dannet for at Kiev-fyrsten skulle samle avgifter gjennom sine hirdmenn. Det er Gnëzdovo, Timerëvo, Šestovica, som eksisterte samtidig til hele veien med vidt omland var fast underkastet den gammelrussiske staten. Ladoga må også nevnes. De som utforsker den, har forlatt som ubeviste sine forgjengeres tanker om at Ladoga oppstod som en boplass for en av de finske stammene. Enkelte mener at Ladoga helt fra begynnelsen (midten av det 8. århundre) var en varjager-bosetning, andre - de er i mindretall - at den er slavisk. Den første oppfatningen er den mest sannsynlige (Nosov 1984). Ladogas forbindelse med omlandet var sterkere enn tilfellet var for Gnëzdovo, Šestovica og Timerëvo. Dens påvirkning i form av fåtallige skandinaviske funn og komplekser er merkbar i et betydelig område. Det må bemerkes at slike funn er sjeldne.

Lovmessighetene i oppkomsten til byene i slavisk og ikke-slavisk miljø er, etter vår mening, i hovedtrekk like. Den tid da Ladoga fikk bydannende trekk, er nær midten av det 9. århundre, den tid da varjagene ble fordrevet hinsides havet (859), og derfor er det vanskelig å si hvilken befolkning som på den tid var herskende der: slavisk eller skandinavisk. Vi vet lite om varjagenes rolle i Ladoga. Resultatene av de arkeologiske undersøkelsene er nå publisert (Sedov 1985).

Man kan videre peke på utgravningene i Izborsk. I denne byen styrte ifølge krøniken Truvor, bror til legendens varjag-høvding Rjurik. Forventningen om å finne varjagiske funn i Izborsk har vist seg å være fåfengt: de mangler der.

Og endelig til slutt: Av det som er sagt er det åpenbart at alle antagelser om at skandinavernes spilte en viktig rolle i dannelsen av de russiske byene ikke er blitt bekreftet, hverken av skrevne eller arkeologiske kilder.

* Befestede boplasser, "gorodišče", kan oversettes med borg, men det kan lett virke misvisende, siden en "gorodišče" ikke bare var en militær borg, men en befestet boplass, liten by, handelsplass e.l.l.

** "goroda, mesta, tverdi, khoromy".

LITTERATUR

- Avdusin, D.A. 1980. Proiskhozdenie drevnerusskikh gorodov. *Voprosy istorii nr. 12.*
- Bulkin, V.A. & G.S. Lebedev. 1974. Gnëzdovo i Birka. K probleme stanovlenija goroda. *Kul'tura srednevekovej Rusi.* Leningrad.
- Frojanov, I.Ja. 1980. *Kievskaja Rus'.* Leningrad.
- Grekov, B.D. 1953. *Kievskaja Rus'.* Moskva.
- Karger, M.K. 1958. *Drevnij Kiev*, t.1. Moskva-Leningrad.
- Karlov, V.V. 1976. O faktorakh ekonomičeskogo i političeskogo razvitija russkogo goroda v epokhu srednevekov'ja. *Russkij gorod.* Moskva.
- Ključevskij, V.O. 1987. *Kurs russkoj istorii. Del 1.* Moskva.
- Kuza, A.V. 1983. Social'no-ekonomičeskaja tipologija drevnerusskikh gorodov X-XIII vv. *Russkij gorod*, vyp. 6. Moskva.
- 1989. *Malye goroda Drevnej Rusi.* Moskva.
- Nosov, E.N. 1984. Novgorod i Novgorodskaja okruga IX-X vv. v svete novëjšikh arkheologičeskikh dannyx. *Novgorodskij istoričeskij sbornik*, vyp.2(12). Leningrad.
- Rybakov, B.A. 1948. *Remeslo Drevnej Rusi.* Moskva.
- 1979. *Smerdy. Istorija SSSR*, no.1. Moskva.
- Sedov, V.V. (red.) 1985. *Srednevekovaja Ladoga.* Leningrad.
- Tikhomirov, M.N. 1956. *Drevnerusskije goroda.* 2.utg. Moskva
- Timoščuk, B.A. 1989 (in print). *Obščinnyj stroj vostočnyh slavjan VI-X vv.* Doktorskaja dissertacija. Moskva.

FØRSTE SESJON: FORHOLDET MELLOM PERIFERI OG SENTRA

Sentral eller perifer kan man være på mange måter. Den nærmestliggende måten tar utgangspunkt i den fysiske avstand mellom mennesker: Et sentrum finnes der mange mennesker lever tett sammen. En periferi finnes der det lever markert færre mennesker pr. arealenheter. Forholdet mellom periferi og sentrum i denne dimensjonen blir derfor forholdet mellom mennesker som lever tett sammen og mennesker som lever markert mer spredt.

Men perifere/sentrale kan mennesker også være f.eks. økonomisk: Noen mennesker har markert større økonomiske ressurser under sin kontroll, enn det andre mennesker har. Forholdet periferi-sentrum i denne dimensjonen er derfor forholdet mellom mennesker med stor og med liten økonomisk makt.

Tilsvarende sentrum/periferi-forhold finnes f.eks. i dimensjonene religion og informasjon.

Arkeologer har oftest regnet med at det er et selvsagt sammenfall mellom disse dimensjonene, slik at et geografisk område med liten fysisk avstand mellom individene også var sentrum i de økonomiske, religiøse og informasjonsmessige dimensjoner. Men trolig er det meget interessant å ha som hypotese at det ikke behøver å være slik. Det bør dessuten være spesielt interessant å studere hvilket "stoff" det eventuelt er som skaper avhengighet mellom de ulike sentrum/periferi-dimensjoner.

Forholdet mellom periferi og sentrum er nesten aldri det samme gjennom lengre tid. - Et sentrum som har hatt både religiøst og politisk fundament, kan f.eks. bli politisk perifert, men forsterke seg som religiøst sentrum. Hvilke regelmessigheter kan det finnes i slike svingninger? Eller er endringer i forholdet periferi-sentrum engangsendringer og slett ikke svingninger?

**FLYTTNINGSMÖNSTER OCH CENTRUMBEROENDE.
FÅNGSTSAMHÄLLENS SOCIALA OCH EKONOMISKA
BEHOV AV CENTRA I NORRLANDS INLAND**

LARS GÖRAN SPÅNG

Umeå universitet, Arkeologiska institutionen, S-901 87 Umeå

ABSTRACT

Spång, L.G. 1990. Migration Patterns and Dependence on central places. Hunters' social and economic Needs in central areas of Åsele Lappland. *Gunnaria* 64: 101-116.

Several levels of central places are described in relation to terms such as local band, regional band and tribe. Various levels of social and economic structure have a corresponding central place - the winter village or ritual places for bands and tribes. Local centres like winter villages support subsistence redistribution and possess various resources. Centres between bands or tribes are rich in resources during a limited time and help to exploit marginal resources. From an ecological point of view one can predict where optimal central places are located when economic structure and land use patterns are known. Rivers and escers, as means of communication, are important determinants. Watershed areas, as means of conceptualising land areas, can be used to estimate boreal forest hunters land division in household units, similar to the historically known forest saami household land use unit (lappskatteländ). In Åsele Lappmark, several clusters of settlements have been recorded mainly indicating central winter places or base camps. Through the period from 6000 BP to 2000 BP, different migration models have been applied to the cluster pattern revealing how the pattern has evolved.

OLIKA NIVÅER AV CENTRA. VARIATIONER AV KONTAKTER

Centrumfunktioner brukar analyseras främst vad gäller samhällen som har en hög stratifieringsgrad - eller enkelt uttryckt - är centraliserade. Det har denna kongress tydligt demonstrerat genom att samtliga inlägg rört centraliserade samhällen. Finns det då någon anledning att analysera centrumfunktioner i decentraliserade samhällen, eller segmentära, egalitära band? Jag vill hävda att problemet är lika intressant för att förstå fångst samhällen som för att förstå handelsimperier. Överhuvudtaget innebär alla former av strukturer att ett eller flera centra föreligger, och strukturlösa samhällen finns inte. Centra kan sägas utgöra kontakter som håller ihop ett system eller en struktur. De kan finnas på en eller flera nivåer.

Vilka centra man kan urskilja i ett samhälle beror till stor grad vad man har för teoretisk utgångspunkt för att analysera strukturer. Jag har velat belysa de ekonomiska och sociala orsakerna till att centra upprättas.

Ekonomiskt kan centrubildningar förklaras utifrån distributionsbehov. Det ekonomiska behovet växer i takt med specialisering och utnyttjande av marginalområden. Det sociala behovet är särskilt märkbart i glesbefolkade områden med extensiv ekonomi, där ett kontaktnät som omspannar flera hundra personer inte kan upprätthållas om inte överenskomna mötesplatser finns.

För subsistensekonomin kan basboplatsen, det lokala bandet, vara ett tillräckligt centralt stöd. Här fördelas resurserna inom ett hushåll och mellan ett par hushåll för den vardagliga överlevnaden. En basboplatz har det gemensamma draget att den ligger i skärningspunkten för ett par hushålls nyttjandeområden. Kontakten inom gruppen finns till vardags.

På ett högre plan finns ett behov av centrum för att hålla ihop ett band bestående av 10-20 hushåll, ett regionalt band. Sådana kontaktpunkter skulle kunna organiseras genom ritualer vid vissa årtider och bestämda platser. Teoretiskt är det även möjligt att hålla ihop ett band med informella kontakter. Behovet av ett nätverk inom ett regionalt band är motiverat framförallt för att fördela resurser av mer specialiserad art, hantverksprodukter, sällsynta råvaror, mm. När vissa resurser endast finns i marginalområden, som exempelvis s.k. brecciekvarts och asbest, vilket tycks vara mest förekommande i fjällkedjan, uppstår en symbios mellan centrum och periferi. Ur social aspekt kan omfördelning av grupperna genom att medlemmar flyttar, liksom äktenskap, naturligtvis ske även då det primära syftet med centret är distributionen av sällsynta råvaror och produkter.

Ett gemensamt centrum för en stam på ca 500 personer skulle ställa betydligt större krav på att det finns resurser för att försörja en sådan stor grupp, men även att det finns en organisationsform som klarar av fördelningen av resurserna. Naturliga förutsättningar som t.ex. laxhopp eller andra tillfälliga men rika resurser, kan befrämja lokaliseringen av ett centrum för en hel stam. Behovet av ett centrum för en hel stam kan knappast sökas inom subsistens-sfären eller ens för att fördela mer specialiserade varor, utan mest för att rituellt och socialt manifesteras en sammanhållning främst i kontakten med andra stammar. Ett särdrag för sådana centra bör följdaktligen vara att de ligger i skärningspunkten mellan stamområden. Ekonomiska motiv till detta i Åsele lappmark skulle exempelvis kunna vara handel med järn och brons.

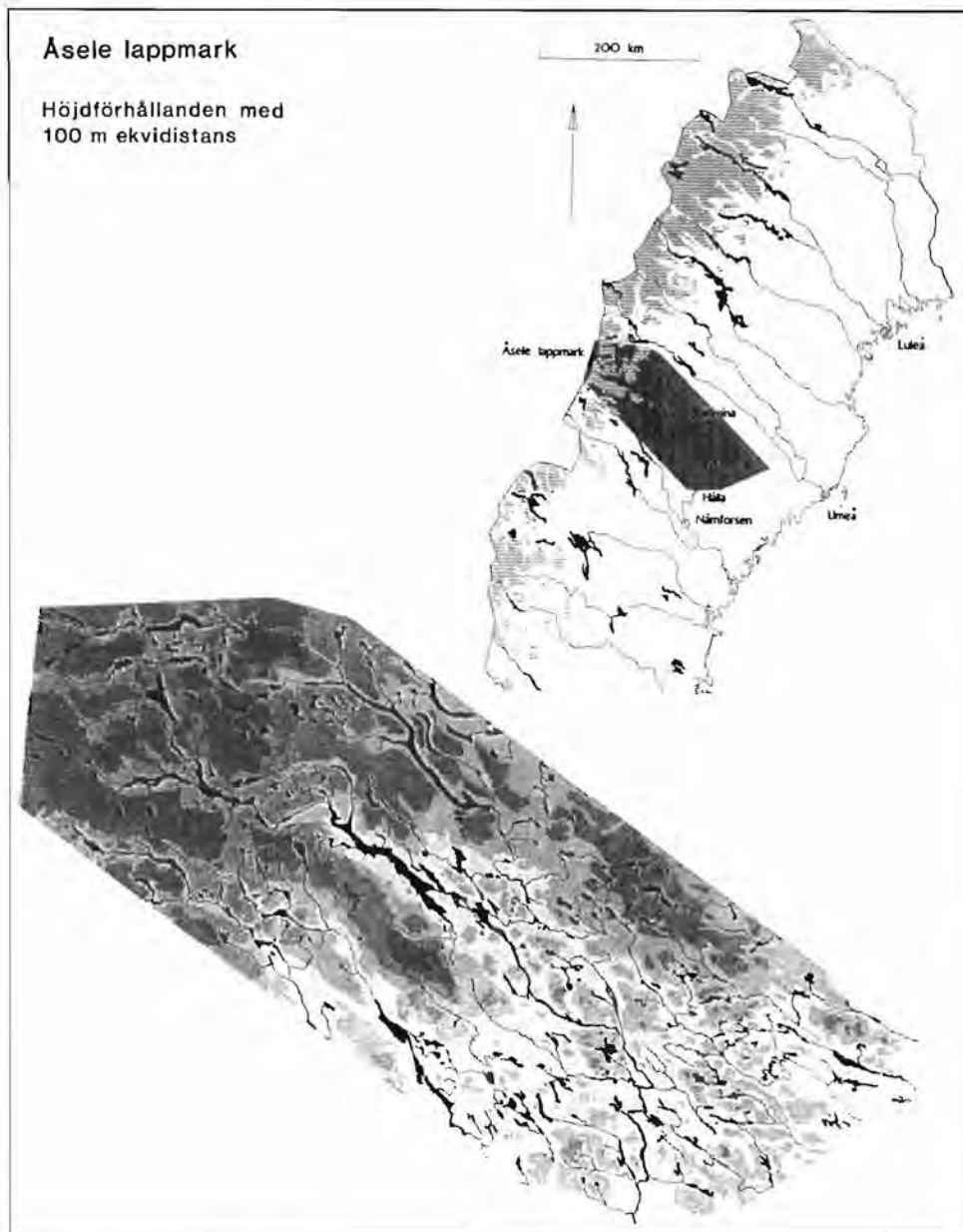
ETNOGRAFISKA ANALYSREDSKAP. ORGANISATIONSFORMER I BOREALA FÅNGSTSAMHÄLLEN OCH KONTAKTNÄT

Etnografiska jämförelser är naturligtvis viktiga för att göra oss en föreställning om vilka sätt som områden disponeras och hur kommunikation sker mellan hushåll och grupper. Sådana studier har gjorts förr, men inte primärt för att se vilka centra som utvecklats. Studierna har mer berört befolkningsfördelning och marknyttjande (Lundberg 1985 m.fl.) och vilka typer av boplatzmönster man kan utläsa av ett arkeologisk material (Forsberg 1985 m.fl.). Nordamerikanska exempel har spelat en stor roll i dessa analyser (Price 1973, Damas 1969, m.fl.). Helmer Tegengren har också använt Nordamerikanska exempel för att belysa frågor om marknyttjande i Kemi lappmark (Tegengren 1952: 16) och Örnulv Vorren samma källa vad gäller analyser av marknyttjande, generellt bland samer (Vorren 1980). Atholl Andersons jämförelse mellan pälshandeln i Kanada och norrländsk fångstkultur, är också ett viktigt bidrag (Anderson 1981).

Det västliga materialet verkar vara mer tilltalande att bearbeta än det östliga tyvärr, vilket naturligtvis har med språkbarriärer att göra. Ett annat olyckligt förhållande är att etnografiska jämförelser oftast har studerat enskilda slutna system, inte system i interaktion. För att få en belysning av frågan om vilken roll centra spelar i fångst-samhällen måste vi ta upp de etnografiska samhällena igen och se hur de fungerar sinsemellan. De resultat som nu kan tillämpas gör det möjligt att uppskatta hur stora arealer ett fångsthushåll behöver samt hur en grupp hushåll samlas i ett centrum - siida - by - vinterboplatz eller vad det kan heta. Under vissa förhållanden kanske systemen varit slutna, men den utveckling som onekligen varit under förhistorien kan inte ha skett isolerat utan förutsatt att systemen på något sätt haft kontakt med varandra. Några har varit inne på detta spår (Shea 1981, Madden 1983) vilka kan kompletteras genom analys av centrumfunktionen i dessa kontakter. Jag tänkte analysera detta problem med Åsele lappmark i focus, ett område som efter Norrländska mått är arkeologiskt intensivt undersökt, samt geografiskt och historiskt ett konsekvent avgränsat område.

GEOGRAFISKA ANALYSREDSKAP. EKOLOGISKA FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR ATT OMRÅDEN SKA FUNGERA SOM CENTRUM

Kännetecknande för vintercentra under neolitisk tid, där de s.k. skärvstensvallarna är lokaliserade, är att det finns närbeläget strömmande vatten och att marken är lättdränerad. Tillgång till vilt visas genom att fångstgropar är koncentrerade till samma områden (Lundberg 1986: 82). Lokaliseringen till ett sammanflöde är påfallande. Dels har vi kommunikationen som förklaring, men det finns också näringsmässiga fördelar. Älvar som förgrenar sig bildar en tratt som fångar upp viltstråk

till förgreningen. De egenskaper som kännetecknar skärvstensvallslokaler är gemensamma för många andra typer av samlingsplatser för band. Särskilt förhållandet att vattendrag strålar samman. Etnografiskt nämns också att omgivningen ska kunna försörja ett band samt att fisket är en bra reserv i det avseendet. Andra kanske mindre självklara kriterier är att platsen ska ge bra uppsikt över ett område, vanligtvis en sjö, samt att det finns en höjd i närheten - utsiktspunkt och skydd mot vind (Jeness 1977: 86).

En faktor som har uppmärksammats mindre är att orienteringsmekanismerna i ett samhälle avgör var en mötesplats bildas i den lilla skalan liksom i den stora. Det är mera självklart bland kulturgeografer att resonera i sådana banor och hänvisa till vatten- och landvägars betingelser för centrumbildningar. Liknande villkor gäller även fångst-samhället.

Orienteringsmedlet avgör hur vägar och stigar hamnar. I Norrland - och i det boreala skogsområdets inland generellt - är vattendragen självklara riktmärken för att kunna orientera sig. Grusåsar har, i synnerhet i Åsele lappmark, liknande kvaliteer. En fördelning av fångstmarkerna mellan hushåll och band måste naturligtvis utgå från det begreppsmässiga territoriet som det kan uttryckas inom kulturen i fråga. Med vattendrag som orienteringsmedel blir följdaktligen sjösystemen den enhet som anges som territorium. Örnulv Vorren har sammanfattat några punkter som är avgörande för arealfördelning mellan siida grupper där älvar och vattendelarna är komponenterna som avgör gränsdragningen (Vorren 1981: 237). Utgångspunkten för resonemanget är Tegengrens jämförelse mellan Yukon-flodens arealfördelning och Kemi lappmark (Tegengren 1952: 16f). Territoriet måste på något sätt abstraheras för att förmedlas, och det sätt varpå man orienterar sig används som abstraktion. Härefter ligger säkerligen förklaringen (bland andra naturligtvis) till att älvsammanflöden bilder kluster av boplatser. Boplatserna kommer från skilda epoker men mönstret är det samma. Ekonomiska förändringar har inte ändrat på det faktum att väggkorsningarna förblir den naturligaste platsen att sammanstråla.

ETNO-HISTORISKA ANALYSREDSAKP. LAPPSKATTELAND OCH AVRINNINGSSOMRÅDEN

De äldsta källorna om Åsele lappmark (då Ångermanna lappmark) är från 1550. Uppteckningar från denna tid gällde uppbörden av lappfogden. Det intressanta här är att hushållens belägenhet anges som träsk eller sjö. Några exempel: Pähr Jonasson Skum från Avaträsk, Jöran Nilsson från Allsilla, m m. Skatteuppbörden skedde under vintern och hushållen bör ha varit samlade vid basboplatser, eller vinterbyar, vid sammanflöden. Under 1500-talet kunde uppbörden vara förenad med fest som lappfogden bekostade (Gustavsson 1979: 135). Ett sätt att införliva staten i en redan befintlig lokal traditionen kan man misstänka.

Det förefaller ganska märkligt att just sjöarna anges som vistelseort och inte de områden där vi har de största ansamlingarna av boplatser, dvs vid sammanflöden. En förklaring som skulle kunna anföras är att lapparna under denna tid hade fiske och rennäring som huvudsaklig näringsfång vilket leder till helt andra lokaliseringar än sten- och bronsålderns fångstekonomi. Skogslapparnas subsistens var vad vi kan

utläsa av skattlängderna annorlunda naturligtvis, främst ur två aspekter. Dels var älgen stundom i det närmaste utrotad (Boëthius m.fl. 1975: 21) och dels var lapparnas renskötsel trots den lilla skalan en viktig subsistensfaktor. Tidiga uppteckningar (1602) uppger att varje hushåll hade mellan 11 och 28 renar. Länsmannen Nils Tomasson hade 40 renar och brukade ett område 15 mil från Junsele socken (dvs. i Hällas omgivning vad jag förstår), samt hade två fisketräsk och 2 mil skog runt om (Gustavsson 1979: 140).

Fixeringen till sjöarna hade förmodligen inte med sjön i sig att göra utan var bara ett sätt att uttrycka ett landområde. Lapparnas hemvist var i själva verket inte bara sjön utan hela avrinningsområdet till sjön. Det framgår av vissa namn som följs av tillägget "landet", som exempelvis "Simsiö Landet", "Volmsiö Landet" m.fl. Det område vars bäckar rann ut i Avaträsk tillhörde Pähr Jonasson Skum, med andra ord. Som tidigare nämnts är detta uttryck för att vattendelarna i själva verket är territoriegränser.

På fig. 1 har Åsele lappmark indelats i avrinningsområden vars areal håller sig kring 5-600 km². Arealen överensstämmer ungefärligt med

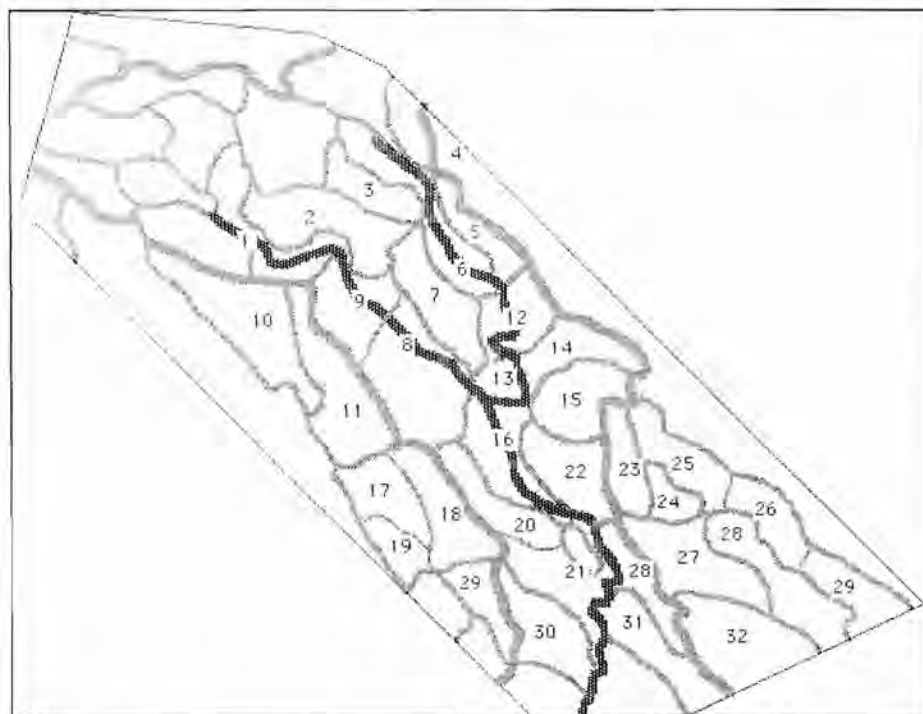

Fig. 1. Delområden motsvarande ett hushålls nyttjandeområde uppdelat utifrån vattendelare mellan olika sjösystem. Siffrorna hänvisar till sjösystem som nämns i lappskattelängderna från 1695 med vissa kompletteringar av senare tillkomna lappskatteland.

boreala fångsthushålls jaktrevir och med de uppgifter om lappskatteländ som finns för Åsele lappmark. Lappskatteländ är ett kameralt begrepp som hör ihop med beskattningen av lapphushållen, men landsindelningen har rötter sedan urminnes tider (Hultblad 1968: 81f, Arell 1977: 66f) Hultblads noggranna rekonstruktion av lappskatteländ i Jockmocks socken (f.ö. områdena kring Voullerim) visar att arealerna i verkligheten kan variera mellan 100 till 700 km² (Hultblad 1968:120f). Christer Westerdahl har gjort en summarisk rekonstruktion av lappskatteländ i Åsele lappmark (Westerdahl 1986: 42f) som delvis har legat till grund för identifieringen av lappskatteländens belägenhet på fig. 1. Indelningen ska inte ses som ett försök att rekonstruera lappskatteländ utan som en generell geografisk indelning som kan användas som ett redskap i spatiaala analyser av fångstekonomier. 36 avrinningsområden erhålls på detta sätt vilket relativt väl sammanfaller med uppgiften i lappskatteländens 1695 om 45 skattehushåll (Gustavsson 1979: 174). Det ska tilläggas att en del lappskatteländ hamnar utanför kartan.

ARKEOLOGISKA PROJEKT I ÅSELE LAPPMARK

Kartan på fig. 2 är ett försök att spatiaalt kvantifiera den arkeologiska verksamheten. Tanken är inte att få fram en representativitetskvot utan bara ge en bild av var och hur mycket som området har varit föremål för arkeologisk verksamhet. Alla projekten är naturligtvis inte likvärdiga varken kvantitativt eller kvalitativt. Vad man trots allt kan utläsa är att inventeringarna är relativt heltäckande. Några större överraskningar borde inte ytterligare inventering bidra till. En intensifierad inventering ger onekligen större utfall. Särskilt intressant är t.ex. Avatåsk som inventerades av Västerbottens museum med sond och spade efter sedvanlig inventering utan grävredskap. Antalet lokaler med boplatlämningar ökade från 1 till 60. Motsvarande erfarenhet från Maksjön är att antalet kända lokaler efter en vattenreglering ökade till det femdubbla efter att stränderna hade eroderat (Meschke 1979: 224).

Kvalitativt innebär skillnaderna mellan de olika projekten att 40-talets inventeringar hade drag av pionjärarbete. Mycket gjordes frivilligt och en hel del företeelser var okända som exempelvis kopplingen mellan skärvstensförekomst och boplat. Uppmärksamheten på skärvstenen kom genom Riksantikvarieämbetets inventering på 50-talet (Hvarfner 1957: 98f), som emellertid enbart var inriktad på sjöar som planerades att regleras. Mankers undersökningar var inriktad på tomningar, fångstgropar, offerplatser och gravar (Manker 1960 m.fl). Riksantikvarieämbetets inventering för kartutgivningen var relativt heltäckande i sin ambition. En av de större felkällorna är att inventeringen stundtals utfördes under högvatten, då det var svårare att upptäcka boplatser. Inventeringar, som utfördes vid lågvatten i erosionszonen av Väster-

bottens museum, gav å andra sidan kvantitativt mycket material och var också kopplad till en insamlingsverksamhet.

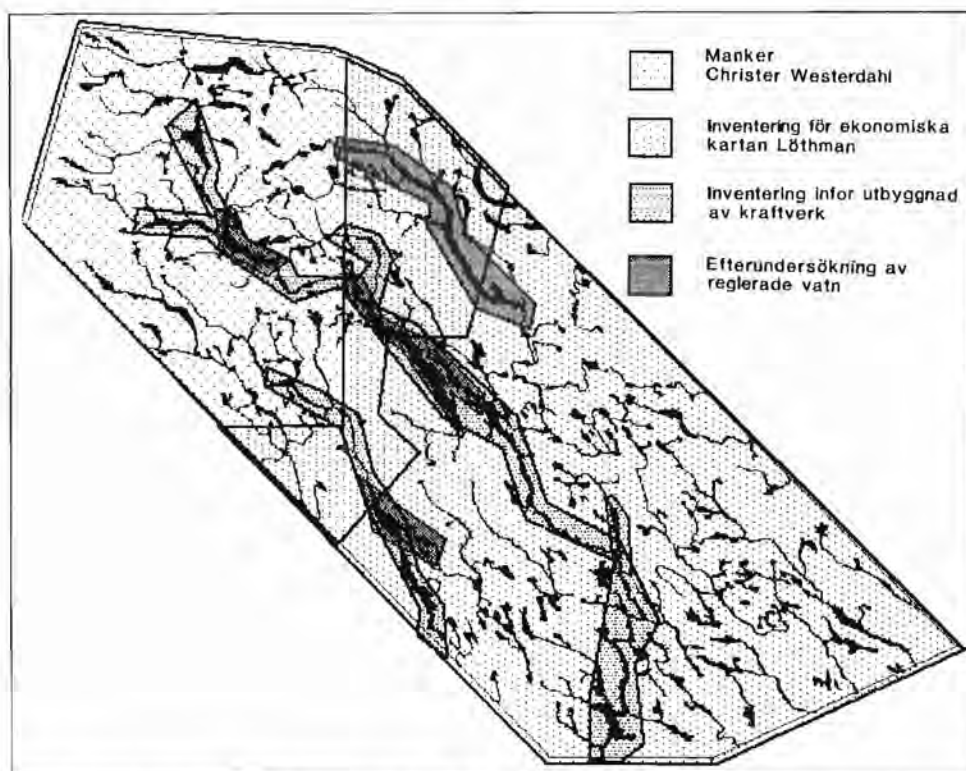

Fig. 2. Arkeologiska projekt som varit verksamma i området.

BOPLATSKLUSTER, SPATIALA ANALYSREDSKAP

Ofta presenteras antalet lokaler som en parameter på bosättningsintensiteten (exempelvis Zachrisson 1976: 12). På så vis erhålls kluster som egentligen inte representerar ett stort samlat fyndmaterial utan endast ett stort antal registrerade lokaler. Jag har valt att utgå från mer subjektiva bedömningar av var de verkliga bosättningskoncentrationerna har varit förlagda. Bl.a. har Löthmans fornlämningsanalys varit en utgångspunkt (Löthman 1986: 39). Klustren representerar härvid en subjektiv bild av var det kvantitativt sett har varit flest bosättningar under forntiden.

Det kan uppstå relativt dramatiska källkritiska problem i ett sådant här område. Inte bara inventeringsmetod utan även vattenregleringarna inverkar på representativiteten. Klusterbilden måste naturligtvis värderas utifrån vilka omständigheter som ligger bakom att boplatserna har blivit kända. Det innebär en exercis i källkritik eftersom arkeologin i Åsele lappmark sedan 40-talet varit relativt intensiv men också olikartad.

De kluster av boplatser som vi ser i inventeringsmaterialet ligger där både vattendämlar och avrinningsområden möts. Vissa undantag kan emellertid noteras. Almsele har inga större tillflöden från avrinningsområden. Det hade varit mer konsekvent att Torvsjön hade en större ansamling av boplatser. Torvsjön utmärker sig genom att vara centralt ur flera synpunkter. Förutom att vattendämlarna möts vid utloppet till Ångermanälven finns en "åsförbindele" med klustret vid Dalasjö.

ARKEOLOGISKA ANALYSREDSKAP

I fig. 3 visas översiktligt de viktigaste elementen av de arkeologiska grävningensresultaten som används i en analys av hur marknyttjande och centra utformats under förhistorien. Målsättningen är att kunna knyta elementen till tre kronologiska perioder som valts för en grovindelning, och dels till årtidsaktiviteter. Det klassifikationsschema som här visas är närmast ett utkast för att illustrera metoden och möjligheten.

De äldsta dateringarna från området, 8-6000 BP, härrör från kokgropar (Sundlin 1986) och fyndsammanhangen är otydliga. Jag har undantagit dem i tabellen p.g.a. den dåliga representativiteten i jämförelse med övrigt material.

Daterande element som kan hänföras till följande period, dvs. 6000 till 4000 BP är framförallt skärvstensvallarna. Likaså visar sig mindre kokgropar förekomma under denna tid. Daterande fynd är vissa skifferredskap (Lundberg 1985: 300) och dominans av kvartsredskap relaterat till kvartsitredskap (Baudou 1978: 12f). Kvartsverkstadsplatser har hänförts till denna period med reservation för viss osäkerhet.

Perioden därefter fram till ca. 2000 BP kännetecknas framförallt av mångfalden av kvartsitpetsar och verkstadsplatser (Baudou 1978: 16). Klubbor med skafträna kan också med viss säkerhet dateras till perioden. De kan förvisso förekomma i vitt skilda sammanhang (Indreko 1956 i Jansson 1984: 11), men antas här ha använts under bronsåldern. Asbestkeramiken tillhör med säkerhet den senare delen av perioden. Äldre dateringar på asbestkeramik har erhållits från Tärna socken (Laisan) och Norge, vilket teoretiskt skulle kunna appliceras på detta område också.

Flertalet dateringar som nu finns tillgängliga i Åsele lappmark pekar dock mot ett yngre skede (Jørgensen & Olsen 1988: 62f). Vissa härdtyper och kokgropstyper kan hänföras till denna tid (Spång 1983). Skraporna tenderar att ha högre retuscher än föregående period (Spång 1986: 79). Hyddlämningar är dåligt företrädade men skulle eventuellt kunna påvisas genom närmare analys av avfallspridning på boplatser (Forsberg 1988: 79f).

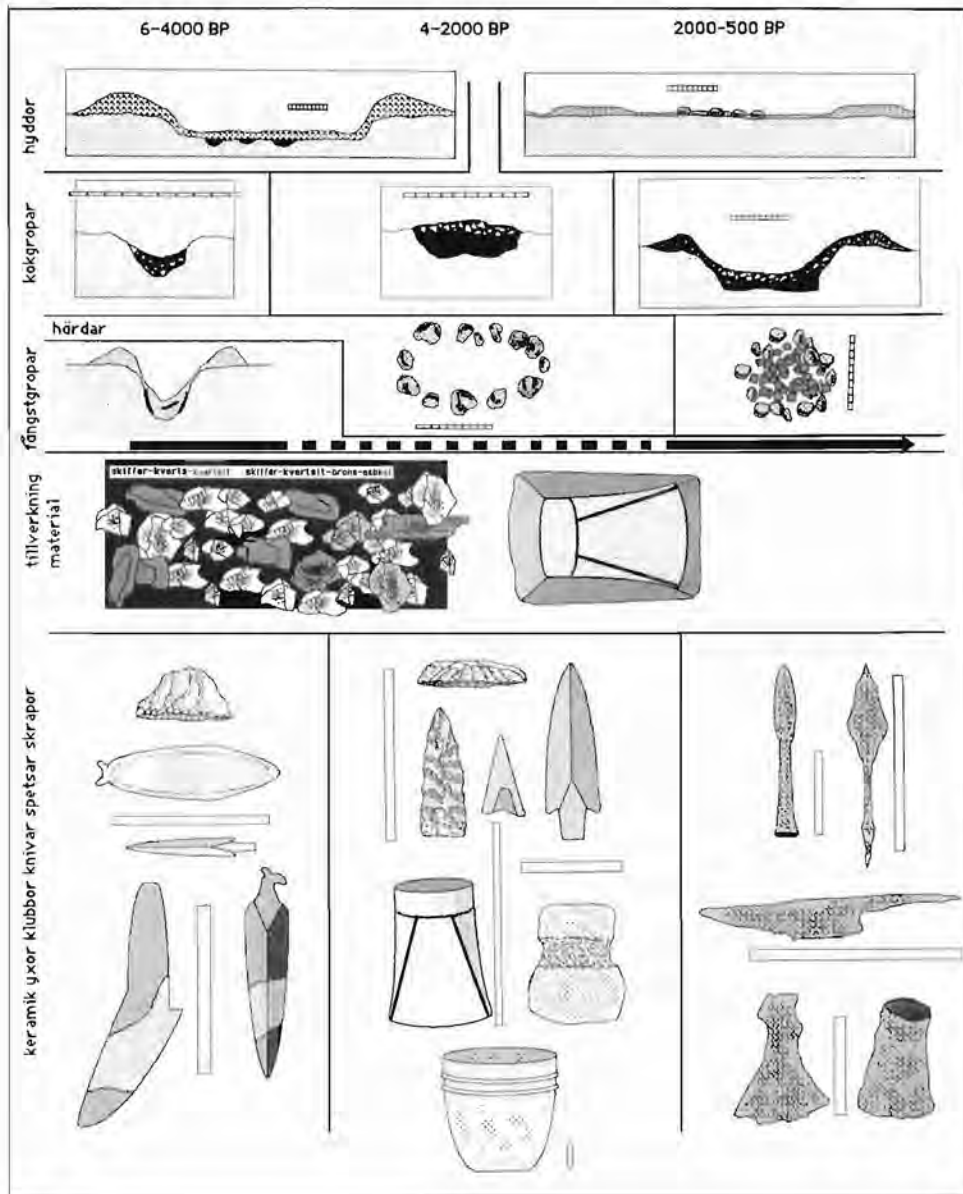

Fig. 3.

Perioden efter 2000 BP representeras av annan typ av material. Uppföljning av funktioner är inte lika lätt som de tidigare perioderna. Spetsar och knivar finns inte representerade i samma utsträckning. Skrapor går inte att identifiera till just denna period. De spår som går att isolera till perioden är mindre härdar, jordugnar, vissa järnföremål, och fynd från exempelvis offerplatser som stilistiskt går att hänföra till perioden. De hyddgrunder som finns är stalotomterna vilka är begränsade till fjällområdet (Kjellström 1983). De lämningar som

går att isolera till perioden representerar andra funktioner och förmodligen har vi en mer komplicerad bild vad gäller bytessystem och rörelsemönster än tidigare. Järn spelar naturligtvis en roll i sammanhanget. Järnproduktion finns inte i området men järnföremål har använts, vilket naturligtvis måste innebära någon form av bytesrelation och överskottsproduktion. Jordugnarna kan vara svar på detta genom att de varit avsedda för storskalig produktion av rökt kött eller möjligen skinn (Melander 1986).

VARIATION I CENTRUMFUNKTIONER OCH RELATION TILL KLUSTER

Om man applicerar klassifikationsschemat på klusterbilden, framgår att klustren har använts i olika kontext. Några av kriterierna har markerats på kartan fig. 4. Den kvantitativa fördelningen är, som tidigare nämnts till stor del beroende av typer av arkeologiska undersökningar, som har utförts och det återstår att göra en källkritisk bedömning. Några översiktliga tendenser kan emellertid noteras. Varris och Kultsjön saknar skärvtensvallar och Gråtanån visar inte upp den mångfald av kvartsitverkstadspplatser som de två förstnämnda. Asbestkeramik har inte påträffats i Stalon, men väl uppströms i Kultsjön och nerströms i Varesen. Större fångstgropssystem finns i Gråtanån, Dalasjö, Hälla och Åsele men är påfallande mindre till antalet i de övriga områdena. Jordugnarna har i flera fall direkt anknytning till fångstgoparna men är inte direkt knutna till fångstgropsrika kluster. Detta var bara några exempel. Att driva frågan ytterligare innebär att en värdering av representativiten i materialet måste göras.

I grova drag kan man uppskatta några möjligheter till förändringar vad gäller centrumfunktioner i olika vandringssystem. Forsbergs modeller har applicerats på den klusterbild som erhållits för att få en teoretisk utgångspunkt (Forsberg 1988: 97).

Perioden 8-6000 BP. I kronologiskt perspektiv verkar klustren ha ungefär samma betydelse som samlingspunkt redan från de första bosättningarna. De äldsta dateringarna finns representerade i de flesta typer av klusterområden. Dateringar till denna period är emellertid ovanliga och frågan är om de räcker för att ens teoretiskt anta ett kontaktnät.

Perioden 6-4000 BP. Kännetecknande är den regelbundna fördelningen av grupper av skärvtensvallar. Lundberg har tolkat detta mönster som ett tecken på reviruppdelning av bandgrupper. Grupperna nyttjar ett område med diameter på 35 km, dvs. ca. 1000 km². Varris utgör ett område som gemensamt utnyttjas av banden under sommarhalvåret, vilket skifferredskap bl.a. antyder (Lundberg 1985: 293). Populationen i ett sådant band skulle uppskattningsvis vara 75 personer fördelat på 15 hushåll. Det är ett relativt lågt befolkningstal för en självför-

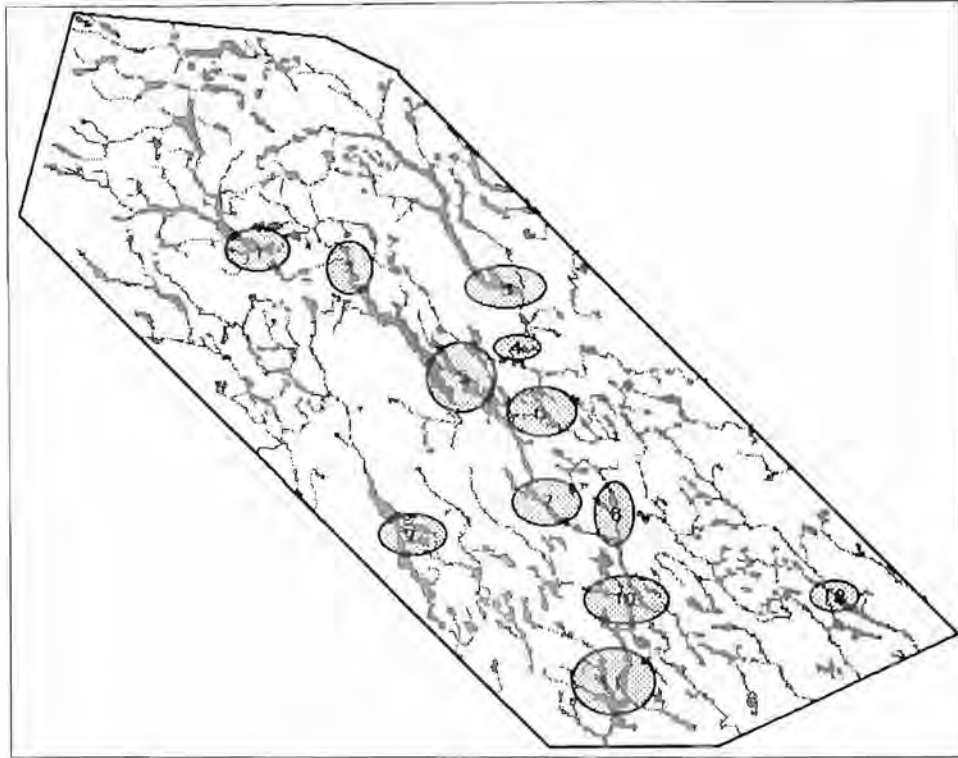

Fig. 4. Klusterområden som huvudsakligen representerar samlingsplatser. 1. Kultsjön. Boplatser med asbetkeramik och spetsar samt klubbor och nätsänken. En större undersökning utfördes 1957 i samband med kraftutbyggnad. 2. Stalon. Boplatser med 11 skärvstensvallar, några fångstgropar, en jordugn, flera verkstadsplatser och kvartsitbrott. Flera större undersökningar har bedrivits här 1978-80 som efterundersökning av VM. 3. Gråtanån. 30-talet boplatser varav 5 skärvstensvallar och 50 fångstgropar. Flera större undersökningar har bedrivits här på 70-talet av VM framförallt på skärvstensvallar men lämningar finns kontinuerligt från 8000 BP til historisk tid. 4. Volgsele. Boplatser varav en skärvstensvall och fångstgropar. Ej undersökt. 5. Maksjön-Varris. 100-tals boplatser, verkstadsplatser och kvartsitbrott, men proportionellt få skärvstensvallar och fångstgropar. Stora undersökningar bedrevs framförallt under 50-talet av Raä men även efterundersökningar 1972-81 av VM. Dateringarna finns kontinuerligt från ca. 7000 BP. 6. Dalasjö. 10-talet boplatser varav ett par skärvstensvallar. 90 fångstgropar varav enstaka har undersökts, annars inga undersökningar. 7. Almsele-Råsele. Ca. 70 boplatser varav 4 undersökts och närmare 30 provundersökts inför kraftutbyggnad under 70-talet. Några fångstgropar finns också. 8. Torvsjön. Närmare 60 boplatser

runt sjön endast undersökta i erosionszonen. I Torvsjöns utlopp i Ångermanälven finns 3 skärvstensvallar varav en undersökts i samband med kraftutbyggnad. Datering av kokgrop ca. 8000 BP med kvartsavslag runt om. 9. Ormsjön. 70-talet boplatser varav enstaka undersökningar gjordes inför kraftverksutbyggnaden på 50-talet. Två större efterundersökningar gjordes av VM. Huvuddelen av materialet synes vara från bronsålder med mycket kvartsitspetsar och keramik, men området måste ses som del av ett större komplex med Hoting i centrum där därmare 200 boplatser är kända. 10. Åsele. Ca. 60 boplatser och 255 fångstgropar. Två boplatser undersöktes i samband med kraftutbyggnad på 70-talet. 11. Hälla. 65 boplatser och över 30 fångstgropar. Undersökningar har bedrivits av olika institutioner 1958, -59, -66, -69, -77, bl.a. NTB. Flera dateringar av både boplatser och fångstgropar, dock ej äldre än ca. 4000 BP. 12. Boplatser och fångstgropar. Ej undersökt. (Uppgifter ur Beiwert m.fl. 1981 samt Janson & Hvarfner 1960: 103 ff. Förkortningar: Raä - Riksantikvarieämbetet, VM - Västerbottens museum, NTB - forskningsprojektet Norrlands tidiga bebyggelse.)

sörjande grupp och man får anta att det även finns kontakter med andra band. Almsele-Råsele skulle kunna vara ett motsvarande mötesplats som Varris, men med skillnaden att här knyts kontakter nerströms Ångermanälven, så att en större befolkning hålls samman. Ett sådant system innebär att man har olika centra, samlingsplatser, som alternerar årsvis eller säsongvis. Fyndmaterialet från Råsele-Almsele pekar emellertid på att det huvudsakligen rör sig om boplatser från en yngre period.

Perioden 4-2000 BP. Forsberg menar att boplatser med asbestkeramik och skrapor är kännetecknande för skogsområdets basläger medan kombinationen spetsar och keramik kännetecknar förfjällens basläger. (Forsberg 1988: 88). Även transitoboplatser har keramik. För denna period gäller att en hel del boplatser faller utanför klustren. Det rör sig t.ex. om Hansbo som är en boplatser närmast jämförbar med transitoboplatser. Kultsjöns boplatser är också från denna period och jämförbara med Forsbergs basläger i förfjällsområdet. Skogsområdets basläger finns i Varris bl.a. För dessa kan tilläggas att klubbor är ett tydligt inslag liksom förekomst av täljstensgjutformar. Som samlingsplats för systemen i Lule och Umeälven föreslår Forsberg Norrfors i Umeälvens mynning och 1233 vid Lilla Luleälven. Karaktäristiskt för platserna är den rika tillgången på lax under högsommaren. Motsvarande samlingsplats för Ångermanälvens olika grupper skulle kunna vara Nämforsen (Forsberg 1988: 95-98). Ett centrum mellan systemen som rör sig i riktning mot fjällen och i riktning mot kusten respektive, måste ha funnits för att hålla ihop en större befolkning. Hällmålningen vid Sämsjön är intressant i detta perspektiv. Platsen ligger intill vatten

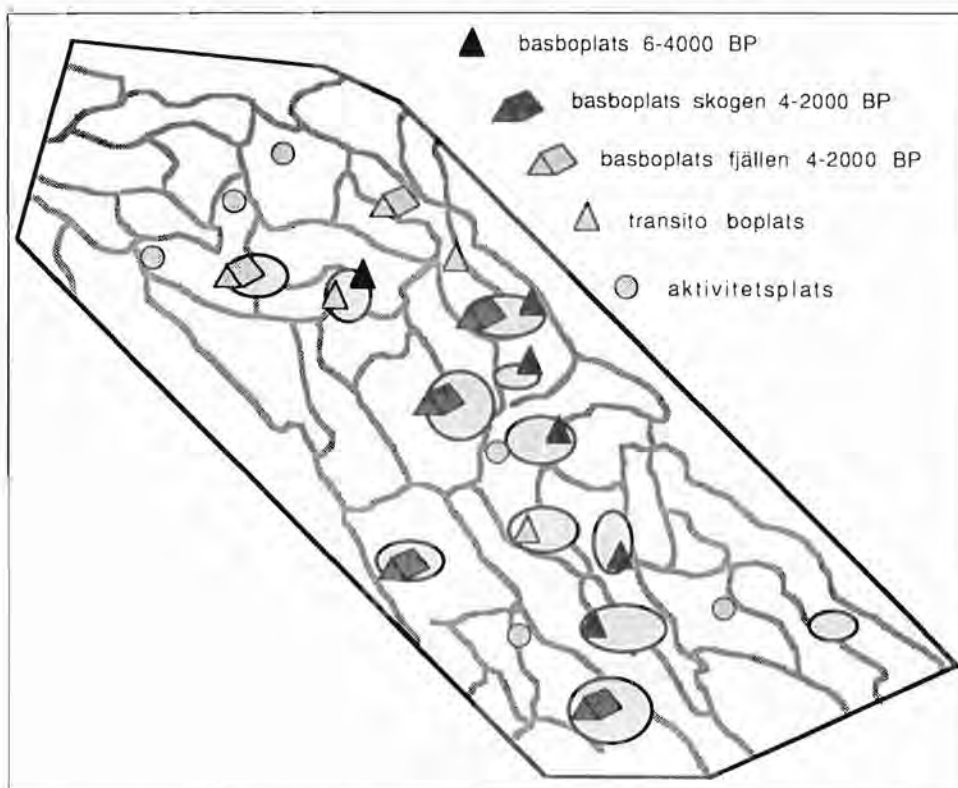

Fig. 5. Klustrens relation till rörelsesmönster och centrumbehov utifrån Forsbergs modeller.

delaren mellan Ormsjön och Ängermanälven och skulle kunna vara mötesplats för att knyta ihop hushållen mellan dalgångarna.

Nästa följande period, 2000-500 BP, har inte behandlats utförligt. De lämningar som kan tillskrivas perioden är samlade vid klustren vilket till stor del är en konsekvens av undersökningsverksamheten där. Jordugnar, fångstgropar, och småhårdar går inte att datera i inventeringen utan endast en undersökning ger besked. Hårdar har dessutom inte stått i fokus vid inventeringar till förfång för järnålders- och medeltidsbosättningar som kännetecknas av förekomst avårdar (Bergman 1988: 140). Inger Zachrisson pekar på andra faktorer som leder till underrepresentation av just samiska boplatser från denna period (Zachrisson 1987: 26). Jordugnarna kan vara mer säsongindikerande än de mindre kokgroparna. Läget intill fångstgropssystem föreslår att verksamheten är knuten till vinterfångst. Eventuellt kan man här tänka sig en återgång från ett mobilare system under bronsålder till ett mer stationärt med hushållsgrupper bundna till sjösystem, vilket möjliggörs i och med att tamrenhushållningen tar form. Kontaktnät upp-

rätthålls som de är beskrivna i historiska källor genom årsvisa samlingar av 10-15 hushåll under festligheter. De platser som är aktuella är de som senare blir centra, dvs. Åsele och Vilhelmina kyrkbyar samt Gulsele som ligger en mil söder om Hälla och var marknadsplats före 1605 (Bergling 1964: 145ff).

Med denna uppsats är jag skyldig tack för goda råd till framförallt Evert Baudou, min handledare, och Center för arktisk kulturforskning, särskilt Roger Kvist för hjälp med historiska källor.

LITTERATUR

- Anderson, A. 1981. Economic change and the Prehistoric Fur Trade in Northern Sweden: The relevance of a Canadian Model. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 14 no 7 1981: 1-15.
- Arell, N. 1977. Rennomadismen i Torne lappmark. *Kungliga skytteanska samfundets handlingar* 17.
- Baudou, E. 1978. Kronologi och kulturutveckling i Mellersta Norrland under stenåldern och bronsåldern. *Studier i Norrländsk forntid*. 8-18. *Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria* 1.
- Bergling, R. 1964. Kyrkstaden i övre Norrland. *Skytteanska samfundets handlingar* 3.
- Bergman, I. 1988. Det samiska boplatsskomplexet vid Rackträsk, Arjeplog. *Arkeologi i norr* 1:129-143.
- Damas, D. (ed.). 1969. Contributions to Anthropology: Band Societies. *Bulletin of the National Museum of Canada* 228.
- Forsberg, L. 1985. Site variability and settlement patterns. *Archaeology and Environment* 5.
- 1988. Bosättningsmönster vid Lule och Ume älv under bronsålder och förromersk järnålder. *Arkeologi i norr* 1/1988: 51-102.
- Gustavsson, G. 1979. Ångermanlands lappmark. *Ångermanland* 14/1979: 104-212.
- Hultblad, F. 1968. Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. *Nordiska museet: Acta lapponica* XIV.
- Hvarfner, H. 1957. Endast före eller även under järnåldern. Om det norrländska inlandets stenålderskultur. *Västerbotten* 1957: 70-155.
- Indreko, R. 1956. Steingeräte mit Rille. *KVHAA:s handlingar, antikvariska serien* 4.
- Jansson, S. & H. Hvarfner. 1960. *Från Norrlandsälvar och fjällsjöar*.
- Jennes, D. 1932. Indians of Canada. Ursprungligen i *Bulletin* 65, *Anthropological series no. 15, of the National Museum of Canada*. Nytryck Ottawa 1984.
- Jørgensen, R. & B. Olsen. 1988. Asbestkeramiske grupper i Nord-Norge 2100 f.Kr.-100 e. Kr. *Tromsø, Kulturhistoria* nr. 13.

- Kjellström, R. 1983. Staloproblemet i samisk historia. *Folk og resurser i nord. Foredrag fra Trondheims-symposiet om midt- og nordskandinavisk kultur 1982*: 213-235.
- Löthman, L. 1986. Skärvtensanläggningar i södra Lappland. Studier i Norrländsk forntid II: 37-46. *Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 8*.
- Madden, M. 1983. Social network systems amongst hunter-gatherers considered within southern Norway. Hunter-gatherer economy in prehistory. A European perspective. Pp. 191-200 in Bailey, G. (ed.): *New directions in archaeology*.
- Manker, E. 1960. Fångstgropar och stalotomter. Kulturlämningar efter lappsk forntid. *Acta Lapponica XV*.
- Melander, J. 1986. Torkugnar. Studier i Norrländsk forntid II: 119-125. *Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 8*.
- Meschke, C. (ed.). 1979. Kulturlandskap i älvdalar III. Underlagsmaterial för bostadsdepartementets utredning om överledning för vattenkraftändamål av vatten från Piteälven och Vindelälven. *Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport 1979: 2*.
- Shea, J. 1981. Coping with scarcity: Exchange and social storage. Economic archaeology. Towards an integration of ecological and social approaches. Pp. 167-186 in Sheridan A. & Bailey G (ed.): *BAR international series 96*.
- Price, T.D. 1973. A proposed model for procurement systems in the mesolithic of Northwestern Europe. In Koslowski, E. (ed.): *Papers read at the International symposium on the Mesolithic in Europe 1972*.
- Spång, L.G. 1983. Egen härd... *Västerbotten 2/1983*: 66-74.
- 1986. Stenåldersbostaden. Studier i Norrländsk forntid II. *Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 8*: 47-80.
- Sundlin, H. 1986. Gammal datering från Åsele. Studier i Norrländsk forntid II. *Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 8*: 132-136.
- Tegengren, H. 1952. En utdöd lappkultur i Kemi lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria. *Acta Academia Aboensis Humaniora XIX*.
- Vorren, Ø. 1980. Samisk bosättning på nordkalotten, arealdisponering og ressursutnyttning i historisk-økologisk belysning. Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. *Acta Universitatis Umensis*.
- Westerdahl, C. 1986. *Samer nolaskogs. En historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark*. Örnsköldsvik.
- Zachrisson, I 1976. Lapps and Scandinavians. Archaeological finds from northern Sweden. *Early Norrland 10*.
- 1987. Arkeologi och etnicitet. Samisk kultur i mellersta Sverige ca. 1-1500 e.Kr. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 14*: 24-41.

**KUST/INLANDS-PROBLEMATIKEN UNDER MELLAN-
NEOLITISK TID I SÖDERMANLAND, ÖSTERGÖTLAND OCH PÅ
GOTLAND - EN FRÅGA OM PERIFERI OCH CENTRUM?**

ANDERS CARLSSON

*Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet,
S-106 91 Stockholm*

ABSTRACT

Carlsson, A. 1990. Coast versus Inland during the Middle Neolithic Period in the Provinces of Södermanland, Östergötland and Gotland - a question of Periphery and Centre? *Gunnaria* 64: 117-123.

This article deals with problems concerning neolithic cultures in the provinces of Södermanland, Östergötland and Gotland, Sweden. The traditional view that the interior was abandoned in the early part of the Middle Neolithic Period and that people moved to the coastal areas, is refuted. Instead, it is suggested that settlement continued in the inland areas. Among other things, the location of stray finds provides substantial evidence for this argument. The settlement we should look for will probably represent "ordinary" Pitted Ware Culture sites, as demonstrated by the extraordinary Alvastra Pile Dwelling site. This is true also of the latter part of the Middle Neolithic Period where the "mysterious" settlements of the Battle Axe Culture will probably turn out to be Pitted Ware Culture sites. The differences between the cultures are due to different aspects of one and the same people, mainly in the areas of death cult, various rituals and "ordinary" settlements.

INLEDNING OM PROBLEMATIKEN

Den tidigneolitiska trattbägarkulturen (Vrå-kulturen) i östra Mellansverige har omväxlande uppfattats som invandrad eller framvuxen ur den lokala mesolitiska befolkningen. Det agrarekonomiska inslaget inom kulturen har bedömts vara stort eller litet. Vad man däremot tycks vara överens om är att trattbägarkulturen vid övergången till mellanneolitikum tvangs överge sina boplatser och sin agrara ekonomi. Människorna flyttade bort från inlandsområdena och ut till kusterna, där vi återfinner dem som den gropkeramiska kulturen. Vid övergången till yngre mellanneolitikum återkoloniserades inlandsområdena, nu av stridsyxekulturen. Detta kan vara följden av en invandring eller möjligen, när det gäller Gotland, av att gropkeramikerna åter intresserar sig

för inlandet och en agrar ekonomi (i detta fall vid övergången till senneolitikum).

De väsentligaste bidragen i modern tid till diskussionen när det gäller Södermanland har gjorts av Sten Florin (1958 och 1961) och Stig Welinder (bl.a. 1975-76, 1977, 1977-78, 1981, 1982, 1983 och 1987) samt när det gäller Gotland Gunborg O. Janzon (1974) och Inger Österholm (1989). Grundläggande är naturligtvis också arbetena av Lithberg (1914) och Nihlén (1927). Östergötland har knappast diskuterats efter de riktlinjer som skisserats ovan. Modern forskning har istället än så länge främst koncentrerats till fornlämningen Alvastra påbyggnad (bl.a. Mats P. Malmer 1978 och 1983 samt Hans Browall 1986).

Jag ska huvudsakligen beröra frågan om den totala bebyggelsebilden i området under mellaneneolitikum. Det gäller främst huruvida ett kontinuitetsbrott verkligen föreligger mellan de tidigneolitiska boplatserna och den senare inom samma områden uppträdande stridsyxekulturen/senneolitiska kulturen. Vilken roll spelar de ofta geografiskt skilda gropkeramiska boplatserna i detta sammanhang? Den tidigneolitiska trattbägarkulturen är främst känd genom sina boplatser och stridsyxekulturen (från yngre mellaneneolitikum) genom sina gravar. Vi kan inte med framgång arkeologiskt belägga den förstnämnda kulturens gravar och inte den senares boplatser, trots att bägge naturligtvis finns i området. Av detta följer med logisk nödvändighet att risken är stor att vi i nuvarande forskningsläge inte kan identifiera vare sig boplatser eller gravar från den mellanliggande tiden (äldre mellaneneolitikum), även om de finns där. Istället koncentrerar forskningen sig till de lättidentifierade gropkeramiska boplatserna (och gravarna) i kustmiljö.

SÖDERMANLAND: SVÅRTOLKAT KÄLLMATERIAL

Ser vi till Södermanland framgår situationen klart genom de kartor Florin publicerade 1961 (även i Carlsson 1987). Under tidigneolitisk tid inträffar trattbägarkulturens jordbruksexpansion i den mesolitiska miljön. Vi har ett skärgårdslandskap med keramikboplatser, boplatser utan keramik samt lösfynd, främst tunnackiga yxor. Under äldre mellaneneolitikum redovisas inga fynd från detta område, som nu p.g.a. strandförskjutningen kommit att fjärma sig något från havet. Istället återfinns vi de gropkeramiska boplatserna vid kusten. Yngre mellaneneolitikum representeras, förutom av gropkeramiska kustboplatser, av stridsyxegravar samt lösfynd i inlandet. Lösfynden utgörs främst av båtyxor och tjockackiga yxor. Inga keramikboplatser finns.

Jag vill nu alltså hävda att området är kontinuerligt befolkat, oavsett vad fyndmaterialet låter oss ana. Detta innebär att boplatserna blivit svåråtkomliga, sannolikt p.g.a. att keramiken "flyttats" till kustboplatserna.

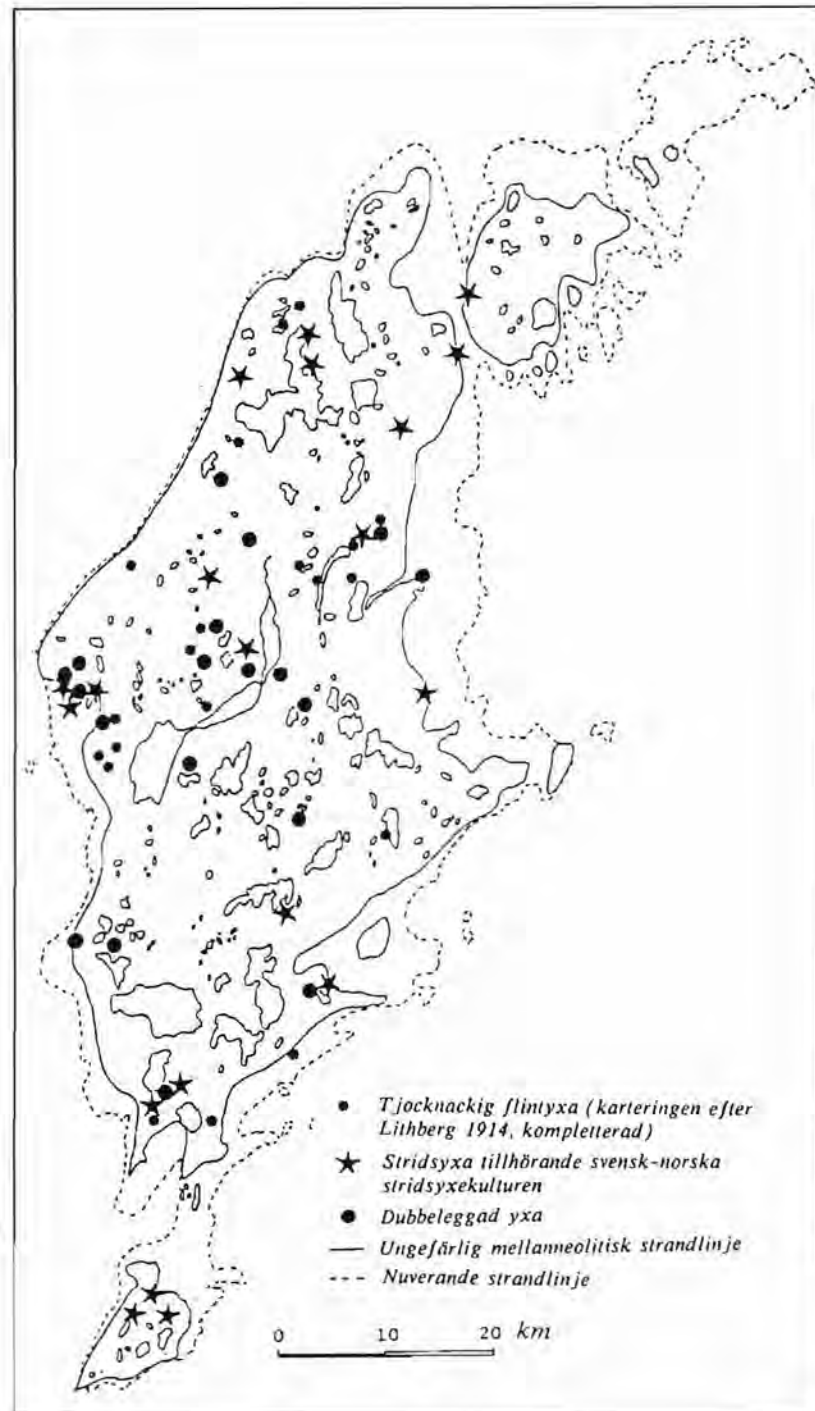

Fig. 1. Gotland under mellan-neolitisk tid. Läggs särskilt märke till de dubbeleggade stridsyxornas spridning i inlandet och vid kusten. (Efter Österholm 1989: 69).

erna och/eller eroderat bort i samband med flyttningar till jordar som sedan lagts under plogen. Några för arkeologer lättidentifierbara gravar har heller ännu inte anlagts, såsom senare blev fallet med stridsyxekulturens gravar. Lösfynden kan inte ringas in med sådan precision att tomrummet kan fyllas. Ska tunnackiga yxor flyttas framåt eller tjockackiga bakåt i tid? De annars så viktiga dubbeleggade stridsyxorna är dessutom tyvärr för få i Södermanland för att vara riktigt intressanta.

GOTLAND: INLANDETS BETYDELSE

Situationen är emellertid bättre på Gotland. Österholm (1989) har visserligen tolkat bosättningsmönstret på ett sådant sätt att man flyttat från inlandet och ut till kusterna under äldre mellaneneolitikum, för att sedan flytta tillbaka till inlandet igen under senneolitikum. Det kartmaterial hon använder talat dock för mitt ovan anförda alternativa synsätt (fig. 1). Med all önskvärd tydlighet framgår här att inlandet spelat en lika central roll som kusten under äldre mellaneneolitikum. De dubbeleggade stridsyxorna är det bästa exemplet på detta. Den tidigneolitiska trattbågarkulturen har alltså fortsatt kontinuerligt i inlandet även under äldre mellaneneolitikum (och även framöver, men då givetvis under annat namn). Vid kusten har i vanlig ordning keramikerika gropkeramiska boplatser uppstått, sannolikt som del i ett säsongsutnyttjande, där både kusten och inlandet är inbegripna. Vill man peka ut permanenta boplatser ska man kanske söka dessa i inlandet. Hela diskussionen om flyttningar från inland till kust och sedan tillbaka till inlandet igen blir därmed tämligen ogrundad. En närmare undersökning av fyndplatserna för dubbeleggade stridsyxor skulle sannolikt ge klargörande resultat.

ÖSTERGÖTLAND: ALVASTRAS VITNESBÖRD

Östergötland har också viktiga bidrag att lämna till diskussionen. En blick på de kartor över artefakter som publicerades av Birger Nerman (1911) säger oss bl.a. att slättområdena i väster varit befolkade under tidigneolitisk tid (mångkantyxor) och yngre mellaneneolitisk tid (båtyxor), alltså samma bild som vi hade i Södermanland. Äldre mellaneneolitikum är sämre företräd, då dubbeleggade stridsyxor är fåtaliga. Även detta känner vi igen från Södermanland.

Samtidigt som Nerman skrev sin artikel, gjordes emellertid ett sensationellt fynd i västra Östergötland. 1908 påträffades vad som senare skulle komma att kallas Alvastra pålbyggnad. Här har vi en lokal från den kritiska perioden äldre mellaneneolitikum. I stort sett kan den anses tillhöra den gropkeramiska kulturen (fig. 2). Betecknande är också att vi i ett slag erhöll en stor mängd dubbeleggade stridsyxor.

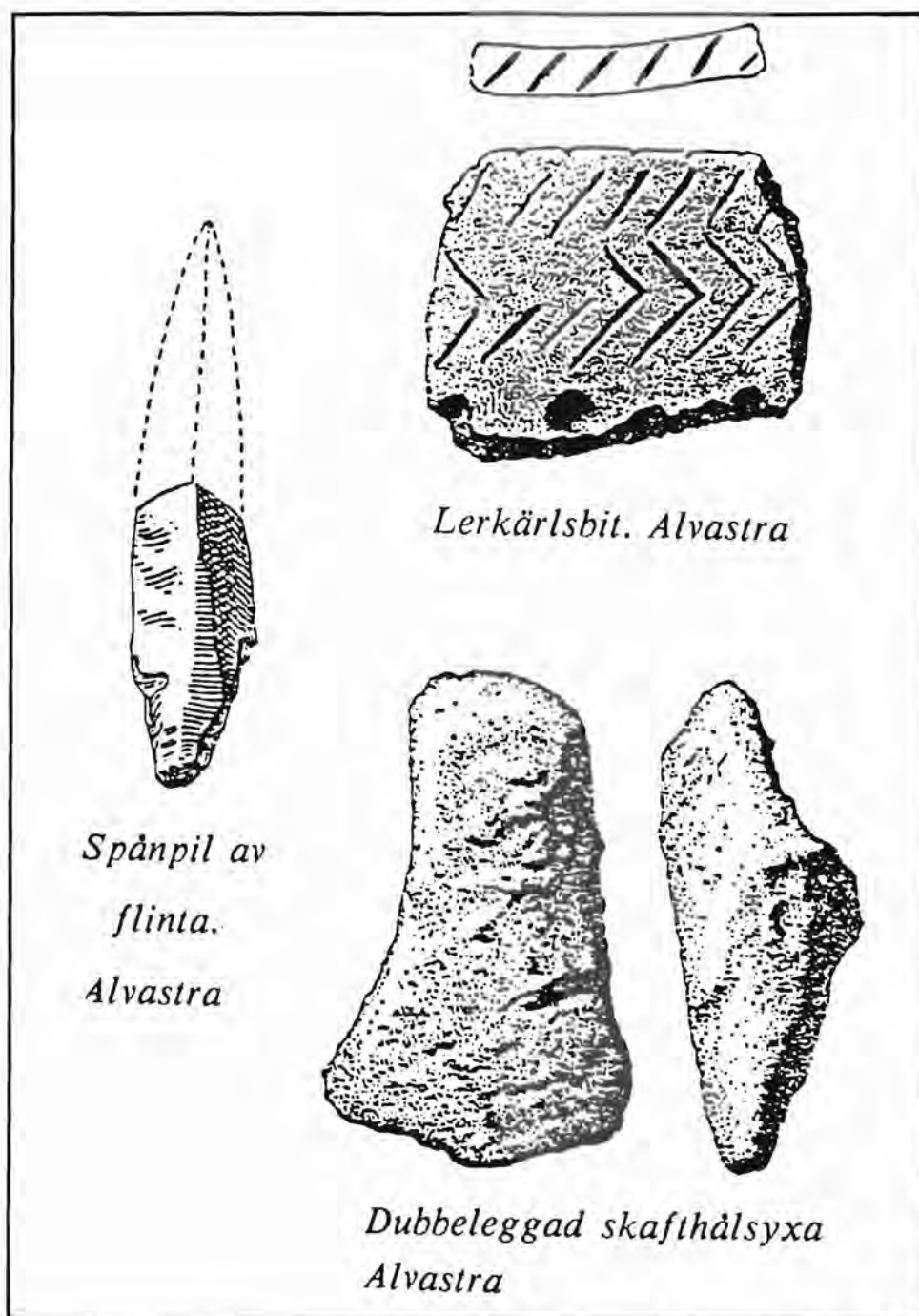

Fig. 2. Fynd från Alvastra påbyggnad, Östergötland, antydande vad vi ska leta efter i de "fyndtomma" inlandsområdena. (Efter Frödin 1910: 72).

Trots att vi befinner oss i ett område med en till synes utvecklad agrar ekonomi och stenkammargrav(ar) med trattbägarkeramik (Janzon 1984) blir "boplatsen" alltså gropkeramisk.

KONKLUSION

Slutsatsen blir att uppfattningen om det "fyndtomma" och avfolkade inlandet i Södermanland, Östergötland och på Gotland under äldre mellaneneolitikum inte längre går att upprätthålla. Exemplet Östergötland visar även att begrepp som trattbägarkultur och gropkeramisk kultur är två sidor (här grav- respektive boplatsaspekten) av samma grupp människor. De boplatser vi ska leta efter i inlandsområdena är i konsekvensens namn "gropkeramiska" boplatser. Att vi har så få av dem är helt enkelt en forskningslucka. Vi bör komma ihåg att det inte var så länge sedan som trattbägarkulturen "inte fanns" i östra Mellansverige (och under 1800-talet fanns inte ens stenåldern i detta område). Detsamma gäller yngre mellaneneolitikum. Gravaspekten företräds av vad vi kommit att kalla stridsyxekulturen, men boplatsaspekten torde även här företrädas av såkallade gropkeramiska boplatser (med eller utan keramik). Några andra "stridsyxeboplatser" kommer vi inte att hitta - de har helt enkelt aldrig funnits.

Den i titeln ställda frågan om kust och inland som periferi och centrum går med anledning av det ovan sagda ej att svara entydigt på. Fyndbilden hjälper oss inte mycket. Boplatser, depåfynd, megalitgravar samt andra gravar kan ligga både vid kusten och i inlandet, vilket gör att begreppen periferi och centrum blir mindre meningsfulla i detta sammanhang. Tror man att inlandet var avfolkat blir naturligtvis kusten det centrala. I föreliggande uppsats har ett annat synsätt fått råda, men det innebär inte att inlandet görs om till centrum. Vad som är periferi för vissa människor kan givetvis vara centrum för andra och tvärtom. Kust/inlands-problematiken under mellaneneolitisk tid är sannolikt inte en fråga om periferi och centrum utan om något helt annat.

LITTERATUR

- Browall, H. 1986. *Alvastra påbyggnad. Social och ekonomisk bas*. Stockholm.
- Carlsson, A. 1987. Three Stone Age Cultures in the Province of Södermanland, Eastern Central Sweden - Fact or Fiction? In *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement and Society. Studies in honour of Mats P. Malmer*. BAR Int Series 366, Oxford.
- Florin, S. 1958. *Vråkulturen. Stenåldersboplatserna vid Mogetorp, Östra Vrå och Brokvarn*. Stockholm.

- Florin, S. 1961. *Djupvik, eine ostschwedische Fischersiedlung vom Ende der Steinzeit*. Uppsala.
- Frödin, O. 1910. En svensk påbyggnad från stenåldern. *Fornvännen*. Stockholm.
- Janzon, G.O. 1974. *Gotlands mellan-neolitiska gravar*. Stockholm.
- 1984. A Megalithic grave at Alvastra in Östergötland, Sweden. In Burenhult, G.: *The Archaeology of Carrowmore*. Stockholm.
- Lithberg, N. 1914. *Gotlands stenålder*. Stockholm.
- Malmer, M.P. 1978. Forskningsprojektet Alvastra påbyggnad. *Fornvännen*. Stockholm.
- 1983. Alvastra påbyggnad. *Skalk*. Højbjerg.
- Nerman, B. 1911. Östergötlands stenålder. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening*. Linköping.
- Nihlén, J. 1927. *Gotlands stenåldersboplatser*. Stockholm.
- Welinder, S. 1975-76. The economy of the Pitted Ware Culture in Eastern Sweden. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*. Lund.
- 1977. *The Mesolithic Stone Age of Eastern Middle Sweden*. Stockholm.
 - 1977-78. The Acculturation of the Pitted Ware Culture in Eastern Sweden. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*. Lund.
 - 1982. The hunting-gathering component of the Central Swedish Neolithic Funnel-Beaker Culture (TRB) economy. *Fornvännen*. Stockholm.
 - 1983. Ecosystems change at the Neolithic transition. *Norwegian Archaeological Review*. Oslo.
 - 1987. Keramikstilar på Fågelbacken för 5000 år sedan. *Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands museum Årsskrift*. Västerås.
- Welinder, S. & B. Hulthén. 1981. *A Stone Age Economy*. Stockholm.
- Österholm, I. 1989. *Bosättningsmönstret på Gotland under stenåldern*. Stockholm.

**NORD-NORGE: DEN YTTERSTE UTKANT?
OM SUBJEKTIVITET OG OBJEKTIVITET I ARKEOLOGISK
FORSKNING**

ERICKA ENGELSTAD

Tromsø Museum, Universitetet i Tromsø, N-9000 Tromsø

ABSTRACT

Engelstad, E. 1990. Arctic Norway: The ultimate Periphery. An Illustration of the Problem of Objectivity and Subjectivity in archaeological Research. *Gunnaria* 64: 125-132.

Centre-periphery theories often have different definitions of the concepts "centre" and "periphery" dependent upon the context and the scale of the archaeological research problem. However, the *relationship* between a centre and its periphery is always one of domination, with the periphery regarded as the less important partner. In Scandinavian archaeology, the northern, arctic areas are regarded as peripheral no matter which research problem or which time period is under consideration. This paper discusses the socio-political and theoretical aspects of the relationship between centre and periphery. Archaeological material and research problems from Arctic Norway are used as an example of how this supposedly objective relationship is actually based on highly subjective, theoretical analysis. The centre-periphery perspective, because of the importance placed on "centres" and "central processes", hinders a better understanding of the prehistory (and history) of the periphery,

"... it is important to understand where our ideas come from, and why we want to reconstruct the past in a particular way" (Hodder 1986: 169).

INNLEDNING

Sentrum-periferi problematikken har stått sentralt i arkeologisk forskning. Problemstillinger relatert til kulturendring og utvikling, kontakt mellom kulturer, diffusjon, og migrasjon dreier seg ofte om forhold mellom et område som er definert som "sentralt" og et ofte nærliggende område definert som "perifert". Sentrum-periferi er sjelden definert klarere enn dette. I praksis er det klart at definisjonen er delvis avhengig av problemstillingen/situasjonen som undersøkes og delvis avhengig av omfanget av undersøkelsen. Imidlertid, uansett hvordan et bestemt sentrum og en bestemt periferi blir definert, er det alltid

visse aspekter av forholdet mellom disse to som er ansett til å være "sanne" eller universale.

For det første, sentrum-periferi prosesser er vanligvis diskutert med utgangspunkt i sentret. Modeller som har med kulturkontakt, diffusjon og migrasjon å gjøre, er brukt til å undersøke effekten som sentrum har på periferien. Sentret er kilden for nye produkter og prosesser-innovasjoner - som er sendt ut til og tatt opp av mere "primitive" grupper i de nærliggende perifere områder. Sentret er oftest betraktet som representativt for en mer kompleks kultur/samfunn. I det minste er sentret, det komplekse samfunnet, antatt å være hierarkisk eller lagdelt. I periferien må det, per definisjon, være mindre komplekse, ofte egalitære samfunn. Disse er da plassert i et rammeverk av motsetninger som stat vs ikke-stat, industrielle vs jordbruksamfunn, jordbruks- vs veidesamfunn, stratifiserte vs egalitære samfunn, høvdingedømmer vs "band" samfunn osv, osv. Som vi kan se fra disse eksemplene, er det generelle rammeverket evolusjonistisk, med de mest utviklete, de som er høyst oppe på den evolusjonistiske stigen, i sentret. I terminologien sentrum-periferi er det pr. definisjon alltid de mindre avanserte gruppene som befinner seg i periferien.

I dette foredraget vil jeg ta en nærmere titt på begrepsapparatet sentrum-periferi og særlig se på forholdet mellom sentrum og periferi, og hvordan våre synspunkter på dette forholdet i forhistorien er påvirket av våre holdninger i nåtiden. Jeg vil se litt nærmere på hvordan sentrum og periferi er definert, hvem det er som kontrollerer disse definisjoner, hva begrepene impliserer, og hvordan de begrenser vår forståelse av forhold mellom forskjellige samfunn i forhistorien. Jeg vil påstå at disse begrepene har mer å gjøre med dagens geo-politiske situasjon i de nordiske landene enn de har å gjøre med såkalte sentrum-periferi forhold i fortiden. Som et konkret arkeologisk eksempel vil jeg bruke diverse arkeologiske tolkninger av forskjellige aspekter av Nord-Norges forhistorie - fordi alle er enige i at Nord-Norge ligger i periferien.

SOSIOPOLITISKE ASPEKTER VED SENTRUM-PERIFERI FORHOLD

Kulturene i periferien blir ofte presentert i arkeologiske arbeider i en "objektiv" beskrivelse. I realiteten er dette simpelthen å presentere disse kulturene som objekter. Som Friedman (1986) har skrevet: "Det som karakteriserer de menneskene der ute i periferien blir definert ut fra avstanden til oss her i sentrum. Med andre ord kulturene i periferien er definert og beskrevet kun på grunnlag av kriterier tatt fra kulturene i sentret. I dette tilfellet blir da den såkalte objektiviteten et produkt av en politisk relasjon" (Friedman 1986: 16-17). Det er lett å se hvordan denne politiske relasjonen påvirker, til og med dominerer, vår forståelse av visse aspekter av forhistorien. For eksempel

kan dette sees i beskrivelsen av forhistorien i de tidligere vestlige kolonier i Afrika eller generelt i den såkalte "tredje" verden. I en norsk kontekst kan dette politiske forholdet sees i det faktum at hva som er regnet for å være sentralt og perifert i dagens Norge, simpelthen er forskjøvet bakover i tiden. Dette forsterker følgelig dette forholdet og beslektede holdninger i dagens samfunn. På denne måten blir arkeologisk forskning brukt til å undersøke diverse aspekter av "introduksjonen" av sentrale, det vil si sørnorske, sosio-økonomiske, politiske, og teknologiske systemer i periferien. Med andre ord det er regnet som viktig å undersøke hvordan de aspekter som er karakteristiske for sentret - hvordan sentralt definerte begreper - har påvirket periferien.

Å definere hva som er riktig eller uriktig å studere, er følgelig en måte å utøve kontroll over hvordan en undersøker forhistorien (Wobst & Keene 1983). Ved skriving av forhistorien blir slik kontroll mest eksplisitt utøvet som forsøk både på å finne det første/tidligste eksemplar av noe, det opprinnelige, og i konstruksjon av regionale typologier. Begge tema er av direkte relevans for problematikken om forholdet mellom sentrum og periferi og for hvordan de blir brukt i beskrivelsen av periferiens forhistorie. I det første tilfellet, letingen etter det opprinnelige, kontrollerer en tidsdybde og relasjoner i rom. I det andre tilfellet, konstruksjon av regionale typologier, kontrollerer en variasjonen i forhistoriske kulturer, - at variasjon må tilpasses det etablerte regionale skjema. Effekten av dette er å redusere forskjeller i de arkeologiske data. Arkeologen leter etter likheter og ignorerer eksistensen og signifikansen av forskjeller i periferien.

I en artikkel om sosiopolitiske aspekter ved arkeologisk forskning, diskuterer Wylie (1983: 120-121) disse aspektene i forhold til arkeologens leting etter det opprinnelige og konstruksjon av regionale typologier og skriver: "... certain paradigmas maintain a stranglehold on the discipline because they are conducive to structural competition for positions of power and control in the discipline. The persistence of an interest in origins research is attributed to the fact that this type of enterprise provides an opportunity, structurally, for individuals to control "scientific capital" by laying claim to the "original" form from which all others under investigation follow. Similarly, individuals will characterize a range of discrete databases as components of a regional typology, and thereby gain control over spatially dispersed "scientific capital"."

MODELLER FOR FORHOLDET SENTRUM-PERIFERI

I arkeologi er forholdet sentrum-periferi ofte undersøkt i forskjellige utvekslingsmodeller. I disse er det sentret som produserer et overskudd mens periferien produserer råvarene som blir utnyttet av sentret.

Mens sentret dominerer, er innovative og sender ut diverse impulser, er periferien sett på som en passiv mottaker av disse impulsene (Champion 1989: 13-16). Fra kjerneområdet sprer impulsene seg i bølger ut over i tid og rom og når eventuelt utkantstrøket. Periferien blir konsumenten av nye produkter og prosesser (e.g. Paynter 1982), en passiv mottaker av ideer og ting. I arkeologisk litteratur er dette forholdet ofte undersøkt i en mindre regional kontekst, men "world-system" modeller (Wallerstein 1974) er også brukt blant annet på tidlige høykulturer (Friedman & Rowlands 1977), tidlige kapitalistiske samfunn (Paynter 1982) og den europeiske koloniseringen av "the people without history" (Wolf 1982). En bør være oppmerksom at den siste tolkningen av for eksempel det europeisk-indianske grenseområde er blitt kritisert av Trigger (1985), som legger vekt på den selvstendige rollen indianske samfunn (eller periferien) spilte i dette forholdet.

En kan sammenligne arkeologens periferi med amerikanske historikers "frontier". Som i begrepet periferi, er "frontier" definert geografisk som et område utenfor kjerneområdet. "Frontier" er grenselandet til en innflyttende populasjon, og historikerne legger vekt på særegne kulturendringer i dette området. De virker mer villige til å se samfunnet i dette grenselandet til en kulturell enhet i seg selv istedenfor som kun den fjerneste delen av sentret.

Som med det amerikanske "frontier" begrepet (Hudson 1977) kan periferien defineres som utkanten i forhold til et sentrum. I de fleste tilfeller blir definisjonen både av sentrum og periferi situasjonsbestemt, og både størrelsen og omfanget er avhengige variabler. Periferien er sett på som et geografisk definert område som er påvirket av prosesser som begynner i det sentrale området. I dette tilfellet representerer sentret en forskjellig, mere kompleks sosio-kulturell enhet. Alternativt kan en se på "frontier"/periferien som den ekspanderende grensen for kjerneområdet og derfor, som et utslag av hvordan sentrumsmennesker reagerer på en endret situasjon i grenselandet. Hverken periferien eller "frontier" er statiske enheter i rom og tid. De er avhengig ("contingent") av en relasjon basert på forskjeller og motsetninger. Teoretisk sett endres denne relasjonen både i tid og rom.

FORHOLDET SENTRUM-PERIFERI: EKSEMPEL NORD-NORGE

Selv om forholdet sentrum-periferi er situasjonsbestemt både i tid og rom, synes det å være noen områder som i en europeisk sammenheng bestandig blir definert som perifere (Savage & Thompson 1979). I de nordiske landene er det de nordlige deler av Fennoskandia som blir betraktet som den ytterste utkant - både i dag såvel som i forhistorisk og historisk tid - det er i hvert fall slik forhistorie og historie blir skrevet. (Dette blir følgelig forsterket i oversiktsverker om europeisk eller verdens forhistorie, for eksempel Phillips (1980).) Fra diverse

sentra i den sørlige delen av Fennoskandia og andre områder enda lenger sør og sørøst kommer diverse nye artefakttyper, handelsvarer, økonomiske systemer, hustyper, innvandringer, innflyttinger osv. Det ser ut til at det alltid er antatt at den nordlige delen av Fennoskandia ligger etter den utviklingen som fant sted i de sørlige mer sentrale deler av Skandinavia, Finland, Russland; og det er kun senere at nordområdet er blitt influert av utviklingen. Vi kan se eksempler på dette i den nåværende oppfattelsen ("dominant discourse") av nordnorsk forhistorie: antagelsen av at opprinnelsen for noe ligger i et annet område i sør, sørøst, eller øst (dette gjelder både diverse gjenstandstyper, teknologi, økonomiske systemer, osv); en tendens til å fortsette med sør-skandinaviske kronologiske systemer og typologier; og et ønske om å finne det som tilsvarer sørlige (sentrale) økonomiske og politiske systemer, som for eksempel høvdingedømmer. Den eien-dommelige variasjonen som forekommer i nord, blir tvunget inn i disse systemer, forskjellen mellom nord og sør viskes ut; det nordlige området blir en svak avspeiling av sentrumbildet.

En kan særlig se dette når det gjelder vårt nordligste fylke, Finnmark. Hvorfor, for eksempel, fortsette å sette skille mellom eldre steinalder og yngre steinalder, eller mellom mesolitikum og neolitikum, når en jordbruksøkonomi (det som definerer dette skillet sørpå) ikke spiller noen viktig rolle i økonomien før senere i forhistorien. For den seneste delen av steinalderen i Finnmark, hvorfor bruke termer som bronsealder og jernalder - eller unngå disse og bruke en tilsynelatende mer akseptabel terminologi og kalle perioden for metalltid - når viktigheten av metaller i økonomien, teknologien, kanskje også symbolisme, ikke er bevist. Det virker simpelthen som om det nordlige, fjerne Finnmark også må få sin metalltid for å være like viktig og like utviklet som sørlige deler av Skandinavia. Dette er et tydelig forsøk på å gjøre samfunnene i denne perioden like verdifulle som samtidige metallbrukende samfunn i andre områder. En kan spørre hvorfor det er nødvendig å tvinge sør-skandinaviske kronologier og begreper over på en nordnorsk forhistorie.

Siden Finnmark er den geografiske nordgrensen for hele det europeiske kontinentet, blir dette området sett på som den konstante, evige periferien også i forhistorien - ikke bare til ett sentrum men til alle sentra i sør. Og siden dette er den evige, ytterste periferien blir samtlige nærliggende og fjerntliggende områder per definisjon sentra. Tankegangen er klart sirkulær. På denne måten ble utviklingen i kulturhistorien i Finnmark datert eller post-datert i forhold til sørlige skandinaviske, finske, og russiske kronologier. Eksempler på dette kan hentes fra alle tidsperioder i dette området. Men nyere undersøkelser (siste 10-15 år) har vist at mange aspekter ved nordnorsk forhistorie faktisk er samtidig med de tilsvarende funn i sør.

Men slike tolkninger - "nå er det like tidlig der (her) ute" - er kun resultat av at en blir nødt til å motsi eksisterende argumenter om sentrum som opprinnelsessted for alt, å motsi argumenter som kontrollerer det opprinnelige, å motsi argumenter som kontrollerer periferiens forhistorie. Den politiske relasjonen mellom en passiv periferi og et kontrollerende sentrum blir opprettholdt selv om det finnes noen unntak fra regelen. Dette fordi relasjonen er bestemt på forhånd, den er innebygd i begrepet sentrum-periferi.

Men denne politiske relasjonen er også gjeldende i dagens forskningspolitikk og kan best sees i debatten om norsk arkeologis muligheter til å utforske etniske grupper eller etnisitet i forhistorien. I Skandinavia synes etnisk heterogenitet å eksistere kun i periferien. Her er en pent nødt til å ta hensyn til forhold mellom forskjellige etniske grupper. I Norge ble det nådd et høydepunkt i etnisitets-debatten i 1970-årene, men den fortsetter i dag i form av en debatt om arkeologi og politikk hvor problemer relatert til studier av etniske grupper, det vil si de etniske gruppene som eksisterer i periferien, er sett på som farlig politikk som "objektiv" arkeologi må stille seg utenfor (Hagen 1986). Her har vi igjen et eksempel på hvordan sentret - eller sentralt plasserte arkeologer fra et område med liten eller ingen etnisk variasjon - definerer sentrale aspekter ved periferiens forhistorie som ikke relevante, ikke riktige, til og med farlige for arkeologisk forskning. (Se en tidligere diskusjon av dette problemet i Schanche & Olsen 1983.)

HVA MED BEGREPENE PERIFERI OG SENTRUM?

En reaksjon på den dominante diskurs om viktigheten av å være sentral er følgelig den nåværende tendens til å lete etter kompleksitet i forhistoriske samfunn i periferien, både veidesamfunn og jordbrukssamfunn (f.eks. Paynter 1981; Rowlands 1986a, 1986b). Dette er en legitim reaksjon, men en som har potensielle farer. En fare kan relateres til problemet om hvor vår definisjon av kompleksitet kommer fra. Hvis kompleksitet simpelthen er basert på kriterier hentet fra sentret, er vi ikke kommet langt i vår forståelse av kompleksitet i periferien - fordi vi kun reproducerer sentrets kompleksitet i periferien. En ser de lokale forhistoriske samfunn som influerte av utviklingen i sentret; eller, som det eneste alternativ, kan en utvikle modeller som presenterer diverse aspekter av forhistorien som "like kompleks og avansert som det som skjedde i sentret". De "objektive" kriterier for kompleksitet blir tydelig anstrengte og subjektive når disse blir brukt på periferien. Men poenget er at det kun er da at en setter spørsmålsteget ved disse kriterier (Rowlands 1986b).

Det er lett å plassere letingen etter kompleksitet i en diskurs som imøtegår nord-norsk primitivitet. Effekten er 1) at en etablerer kompleksitet (av samme sort som finnes i sentret) som eksisterende i nord-

norsk forhistorie, og 2) en støtter opp under den tydelige kompleksitet i sentret. Resultatet er at en underkjenner originalitet i periferien - i dette tilfelle nord-norsk forhistorie. Kompleksitet kan være viktig i og med at den plasserer periferiens (Nord-Norges) forhistorie i en vest-europeisk, akademisk, vitenskapelig, evolusjonistisk tradisjon - som del av en "dominant mode of discourse". Men er det ikke andre former for kompleksitet?? Problemet må være ikke kun å etablere eksistensen av kompleksitet men også å undersøke dens variasjon.

Som konklusjon vil jeg si at det er en klar tendens til å betrakte den nordligste delen av Fennoskandia som periferien til sørlige sentra i hele forhistorien. Dette er relatert mer til subjektive argumenter basert på moderne makt-geopolitiske forhold enn noe annet. Arkeologiske sentrum-periferi modeller forsterker kun denne subjektiviteten, denne etnosentriske holdningen, hvor den høyeste verdien er basert på å være sentral. En kan se dette eksemplifisert i det utsendte programmet for denne kongressen. De fleste sesjoner er om sentra og sentrumsfunksjoner. Det er tydelig at det er antatt at sentret kan stå alene som undersøkelsesobjekt. Periferien, derimot, kan aldri stå alene, den er alltid en avhengig variabel. Teoretisk sett bør disse to være avhengig av hverandre, men i arkeologisk praksis er dette tydelig ikke tilfelle. Sentra og sentrumsfunksjoner er blitt forhøyet til suprahistoriske makter ("suprahistorical forces") (Champion 1989: 10). Siden alt blir en funksjon av sentrumseksistens, er effekten av dette å maskere dynamikken og variasjonen i forhistorien. Det er kanskje på tide at vi ser litt nærmere på den underliggende forutinntatthet i sentrum-periferi begrepene. Kanskje vi kan la sentra florere, men "periferien" fortjen er å få leve et selvstendig liv.

LITTERATUR

- Champion, T. 1989. Introduction. Pp. 1-21 in Champion, T. (ed.): *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology*. Unwin Hyman, London.
- Friedman, J. 1986. Culture, Identity, and world process. In: *Comparative studies in the development of complex societies, vol. 3*. World Archaeological Congress, Southampton.
- Friedman, J. & M. Rowlands. 1977. Notes toward an epigenetic model of the evolution of civilization. Pp. 201-276 in: Friedman, J. & M. Rowlands (eds): *The Evolution of Social Systems*. Duckworth, London.
- Hagen, A. 1976. *Bergkunst: Jegerfolkets helleristninger og malinger i norsk steinalder*. Cappelen, Oslo.
- 1986. Arkeologi og politikk. *Viking XLIX*: 269-278.
- Hodder, I. 1986. *Reading the Past*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Hudson, J. 1977. Theory and methodology in comparative frontier studies. Pp. 11-31 in Miller, D.H. & J.O. Steffen (eds.): *The Frontier: Comparative Studies*. University of Oklahoma Press, Norman.
- Paynter, R. 1981. Social Complexity in peripheries: problems and models. Pp. 117-141 in Leuw, S.E. van der (ed.): *Archaeological Approaches to the Study of Complexity*. Cingvla VI, Universiteit van Amsterdam.
- 1982. *Models of Spatial Inequality. Settlement Patterns in Historical Archaeology*. Academic Press, New York.
- Phillips, P. 1980. *The Prehistory of Europe*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Rowlands, M. 1986a. Colonialism, archaeology, and constituting the African peasantry. In: *Comparative studies in the development of complex societies, vol. 3*. World Archaeological Congress, Southampton.
- 1986b. From simple to complex: a modernist fantasy in prehistory. In: *Comparative studies in the development of complex societies, vol. 1*. World Archaeological Congress, Southampton.
- Schanche, A. & B. Olsen. 1983. Var de alle Nordmenn? En etno-politisk kritikk av norsk arkeologi. *Kontakt Stensil 22-23*: 115-146. (Publiser også i *Arkeologi og etnisitet, AmS-Varia 15*: 87-99. Arkeologisk Museum i Stavanger.)
- Trigger, B. 1985. *Natives and Newcomers: Canada's "Heroic Age" Reconsidered*. McGill-Queens University Press, Montreal.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System*. Academic Press, London.
- Wobst, H.M. & A. Keene. 1983. Archaeological Explanation as political economy. Pp. 79-89 in Gero, J.M., Lacy, D.M. & M.L. Blakey (eds.): *The Socio-politics of Archaeology*. University of Massachusetts, Department of Anthropology, Research Report No 23.
- Wolf, E. 1982. *Europe and the people without history*. University of California Press, Berkeley.
- Wylie, M.A. 1983. Comments on the "Socio-politics of Archaeology": the de-mystification of the profession. Pp. 119-130 in Gero, J.M., Lay D.M. & M.L. Blakey (eds.): *The Socio-politics of Archaeology*, University of Massachusetts, Department of Anthropology, Research Report No 23.

ØSTERBYGDEN PÅ GRØNLAND

CHRISTIAN KELLER

Oldsaksamlingen, Frederiksgate 3, N-0164 Oslo 1

SUMMARY

Keller, C. 1990. The Eastern Settlement in Greenland. *Gunnaria* 64: 133.

The paper read at NAK was taken from the monograph "The Eastern Settlement Reconsidered. Some analyses of Norse Medieval Greenland" (Keller in press).

The author focuses on the concept of Norse medieval Greenland as an essentially different type than Nordic High Middle Age society. Norse Greenland society followed the stylistic changes in Europe in such aspects as dress fashion and church architecture, but the author contends that these analogies do not necessarily imply that Norse Greenland was a High Middle Age type of society. On the contrary, Greenland lacked a number of the characteristics of a High Medieval Age society, such as cities, artisan production, coined money and market economy, and not least: an independent church organization.

The author suggests that emigration from Norway to the isles of the West Atlantic was basically a conservative migration. The purpose was to maintain the traditional social organization abroad which was threatened at home by the emergence of Norwegian kingdom.

The presence of circular churchyards in Iceland and Greenland is suggested as evidence of an early Celtic Christian influence. The proprietary church system, in which churches were owned by the secular aristocracy, was formally abandoned in Norway 1152-53, but continued in Iceland till 1275, and perhaps even longer in Greenland.

Certain historical documents indicate that Christianity in Greenland was threatened. These documents have previously been interpreted as evidence of increased isolation, as well as harassment from the advancing Eskimos. The author makes a point of showing that these documents refer to the periods when Jon Raude and Pál Bárðson were archbishops of Nidaros. They are both known to have worked hard to fulfill the demands of the Gregorian Church Reform. Although conclusive evidence is lacking, one may ask whether Norse Greenland resented these reforms, and if so, what the consequences of their opposition might have been.

A religious conflict of this sort cannot alone have triggered the desertion of the colonies, but together with economic and ecological crises, life in Norse Greenland may eventually have become unbearable.

ARKEOLOGISK INNSIKT I VÅGANS ROLLE FRA HØYMIDDELALDER TIL SEINMIDDELALDER

KETH E. LIND

*Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø,
N-9000 Tromsø*

ABSTRACT

Lind, K.E. 1990. Archaeological insight into the Community Vågan in the Middle Ages. *Gunneria* 64: 135-145.

In the medieval period, the vikings exchange of luxury goods, was expanded to include trade of cheap articles like stockfish and grain. European contact not only caused changes on the economic level, but also social and cultural areas were affected. Together with selected archaeological finds, written sources dealing with medieval Vågan may give important information about the Vågan society. The sources present a clear picture of Vågan as an urban center in the Early Medieval period. In the Late Medieval period the place becomes one of many fishing stations along the coast of Northern Norway. The Vågan sources indicate what kind of society and culture people in Vågan wanted to be identified with. By adhering to European fashion (clothes), the people aspired to mark a special belonging to the urban Europe. Clothing is important for communicating identity. The question remains, did the people in Vågan actually identify themselves with urban culture, or was the conspicuous adherence to European fashion, simply a kind of desinformation used as means of face to face communication with an unfamiliar culture?

VÅGAN OG EUROPA

Middelalderen kan sies å være en tidsperiode med et utpreget romlig innhold. Perioden representerer Europa, mye av det skandinaviske, eller heller det lokale, erstattes av det europeiske. Perioden er kirkens tid, troens tid, markedskreftenes og handelens tid. Kontakten med Europa, som i vikingtiden for en stor del ble representert ved varebytte av luksusvarer, utvides i middelalderen til handel med billige massevarer som tørrfisk og korn. Kontakten utad førte ikke bare med seg endringer på det økonomiske plan, også de samfunnsmessige og kulturelle områder ble berørt.

De fleste historikere er enige i at den mening vi i dag legger i begrepet mote (klesmote) ikke fantes før handelskapitalismen og fremveksten av bysamfunn i Europa i middelalderen. Det er et klart skille mellom alle former for klassisk klesdrakt og de raskt skiftende stilartene som viste seg på 1300-tallet. Samhandelen økte, noe som var et hovedvilkår for moteutviklingen og diffusjon av ideer. En av følgene av den begynnende kapitalismen på 1300-tallet var bl.a. den stadig vekslende klesmoten. Tidlig kapitalisme blir identifisert med økende handel, større og flere bysamfunn, nedbryting av føydalvesenets hierarki og et gryende borgerskap. Moteutviklingen ble påvirket av alle disse trekkene, og ble en innebygd del av dem. Det nye borgerskapet var avgjørende for moteutviklingen, selv om "påkledsel" fremdeles var et hoff-fenomen frem til den franske revolusjon i 1789. Sosial rang dikterte klesstilen gjennom hele perioden fra 1300-tallet til begynnelsen av den industrielle revolusjonen, og klærne var skueplass for en vedvarende kamp for status og frihet.

Det finnes en rekke skrevne kilder som omhandler middelalderens Vågan. Jeg vil her bruke noen av disse og, sammen med utvalgte funngrupper (keramikk, tekstiler, skomateriale) fremkommet ved de arkeologiske undersøkelsene i Vågan i 1985-86, forsøke å gi en skisse av hva kildematerialet tilsammen kan gi av informasjon om Vågansamfunnet i middelalderen. Interessant i denne forbindelse er om kildematerialet kan være med på å måle temperaturen på hva folk i middelalderens Vågan oppfattet seg som, hvem de identifiserte seg med, hvilken måte de har markert sitt identifiseringsbehov på og hvorfor folk i middelalderens Vågan i det hele tatt følte behov for å identifisere seg med en kultur som må ha vært fremmed for dem?

DE SKREVNE KILDENE

Handel og økonomisk virksomhet

De tidligste skrevne kildene er to sagatekster som omhandler begivenheter i Vågan på begynnelsen av 1000-tallet. Ut fra omtalen i Grettes Saga får en et bilde av Vågan som et sted der storfolk fra ulike steder møttes (Bertelsen 1985: 168-169). Omkring 150 år senere, i Sverres Saga, får vi, i forbindelse med birkebeinernes kamp for å vinne herredømmet i Trøndelag, høre at Vågaflåta i 1177 var inne i Trondheimsfjorden med 40-50 skip. Sagateksten sier dessverre ingenting om hvor kjøpmennene hørte hjemme, men fra andre kilder er nordnorske handelskjøpmenn omtalt langt inn på 1200-tallet, så det er i grunnen ikke urimelig å tenke seg skipene som nordnorske.

Mot slutten av 1100-tallet hadde tørrfiskhandelen nådd et stort omfang. I de skrevne kildene finnes det antydninger om at fisken ble skipet både til Bergen og Trondheim. Flere kilder tyder på at Bergenskjøpmenn

tok over en god del av tørrfiskfrakten fra Vågan til Bergen fra midten av 1200-tallet og ut over 1300-tallet, uten at de blir helt enerådende (Bjørge 1982: 14).

Mot slutten av 1300-tallet får vi et klart tegn på nedgang for kjøpstemnet. Kongen forsøkte i 1384 å hindre at handelen fant andre veier enn gjennom de små kjøpstedene Vågan i Lofoten, Borgund på Sunnmøre og Veøy i Romsdalen. Det ble gitt en forordning med forbud mot handel utenfor kjøpstedene. Det ble oppfattet som at det var konkurransen fra handelsvirksomheten i "fjord og vær" som var hovedgrunnen til kjøpstedenes vanskeligheter. Kongens forordning virket ikke slik den skulle, og Bjørge (1982: 14-16) mener at det *var* den direkte utskipingen av tørrfisk fra fiskeværene til Bergen som tok grunnlaget vekk fra Vågan, en skjebne som ble delt av de to andre kjøpstedene, Veøy og Borgund.

Kirken

Det er klare vitnesbyrd om at kirken hadde interesser i Vågan så lenge den økonomiske virksomheten var på høyden. Kildene gir ikke inntrykk av at det var de mange sjelene som var samlet i Vågan som tiltrakk geistligheten, snarere var det kirkens økonomiske interesser i handelsvirksomheten. Vi hører flere ganger om Vågan som et kirkelig sentrum i den forstand at kjøpstemnet tiltrakk seg prester fra hele landsdelen. Kildene viser at denne virksomheten fant sted sommerstid, fra mai til august, og alt tyder på at det var kirkens økonomiske interesser som brakte prestene til Vågan. Bertelsen (1985: 169) sier at en kan tenke seg at fisketienden fra Vågan har vært kirkens hovedinntektskilde, og at prestene egenhendig har villet følge med i fordelingen av utbyttet.

Prestenes Våganreiser ble også utnyttet til andre kirkelige formål. Erkebiskop Eiliv forkynte i 1321 vedtektene for et prestestevne som skulle omfatte alle prestene i Hålogaland. På prestestevnet skulle erkebispene fra Nidaros eller hans representant inspisere og instruere landsdelens prester, og disse skulle da gi sin avgift til erkebispesetet i Nidaros. Kirken utnyttet således Vågastemnet både til økonomiske og administrative formål.

Den verdslige administrasjon

Også den verdslige administrasjonen av landsdelen ser ut til å ha vært knyttet til Vågan. Samlingen av geistlige i Vågan synes, iflg. Bjørge (1982: 5), å ha sammenheng med konkrete styringsbehov i kirken, og i det bevarte skrevne kildematerialet kan en samtidig skille ut en funksjonskategori som i mer kontant forstand gjelder juridisk-administra-

tiv praksis. Det er sterke indisier på at Vågaboka og tinget på Brurberget var avgrenset til handelsplassen Vågan og virksomheten som var knyttet til fisket og fiskeutskipingen. Likevel mener både Bjørge (1982: 7) og Bertelsen (1985: 172) at Vågan var et sentrum for rettspleien i landsdelen, dog uten å ha formell status som lagtingsted.

Ved siden av lagmannen har sysselmannen, en annen av kongens høyeste embedsmenn, utøvd mye av sin virksomhet i Vågan. Det skrevne kilde-materialet gir ikke Vågan noen formell rolle tilknyttet sysselmannens funksjoner, men det finnes påfallende ofte vitnesbyrd om at sysselmannen hadde viktige ærend i Vågan; i 1224, i 1285, i 1321, i 1356. Til sammen gir disse opplysningene inntrykk av at sysselmannen regelmessig var å finne i Vågan. Ikke minst må sysselmannens tilstedeværelse ha vært viktig ved innkreving av femfiskavgiften av Lofotfisket og ved ivaretagelsen av kongens interesser i finneferda; ytelsene som ble avtvunget samene. Vågan må ha vært et naturlig sted å samle disse varene til utskiping videre til Bergen eller Trondheim sammen med tørrfisken.

VÅGAN - I LYS AV SAMTIDEN

I Norge er det vanlig å betrakte Nidaros som nordgrensen for byfremveksten i middelalderen. Her finner vi de spesielle særtrekk for byen; symbiotisk økonomi og religiøs og statlig administrasjon. Nord for Nidaros kommer vi inn i grenselandet fordi det er problematisk å tilkjenne bystatus i mer konvensjonell forstand til noe enkelt sted før en kommer inn på 1700-tallet.

Den sterkeste kandidaten for slik bystatus er Vågan i Lofoten. Iflg. Bertelsen (1989: 238-239) kan innvendingene mot å erklære Vågan som fullverdig by være mange. Likevel mener han at byens kjennetegn henger ved Vågansamfunnet på en slik måte at det kanskje er mer problematisk å frakjenne stedet en urban status.

Vi kan, gjennom de skrevne kildene, se at Vågan fylte en viktig rolle som administrativt sentrum både for krone og kirke. Det arkeologiske materialet som er kommet frem gjennom utgravningene i 1985 og 1986 understreker ytterligere et klart urbant preg.

For å kunne se Vågan i riktig perspektiv må vi frigjøre oss fra forestillingene om byen slik vi kjenner den fra sørlige områder. I nord finner vi tettstedsutviklingen koplet til fiske og fiskehandel, - en særstilling for landsdelen fordi bydannelse i andre områder gjerne er basert på et mer variert økonomisk grunnlag og i tett befolkete områder.

Summen av de skrevne kildene og det arkeologiske studiet av Vågan gir oss et riss av et markedssentrum for omsetning av tørrfisk, og spesielt viktig er det å være oppmerksom på at det skrevne kildematerialet sier at *Vågan ble oppfattet som by av sin egen samtid*.

Sentrumsfunksjonene som er knyttet til fiskehandelen går iallefall tilbake til 1100-tallet. De skrevne kildene blir tause om dette på 1400-tallet. Det arkeologiske materialet samsvarer i det alt vesentlige med grove trekk i det skrevne materialet, men de arkeologiske undersøkelsene viser imidlertid ingen brudd i bosetningen i seinmiddelalderen. Det er påvist en regelmessig tettbebyggelse i tidsrommet fra begynnelsen av 1200-tallet og inn på 1700-tallet. 1400- og 1500-tallet ser ut til å ha hatt en bosetning som må ha vært både tettere og mer permanent enn tidligere. Det er her, iflg. Urbanczyk (1988: 104), viktig å merke seg at Vågan etter hvert ble omdannet av det voksende norske stor-samfunn, og ble ved utgangen av middelalderen til et av de mange fiskeværene som et uttrykk for at den nordlige kysten var blitt en vareproduserende koloni.

Det fortsatt viktige samfunnet forlot "historiens lys" da de administrative, verdslige og kirkelige funksjonene ble borte. Ikke før mot slutten av 1500-tallet hører vi mer om Vågan, da Erik Hansen Schønnebøl besøkte stedet. I 1591 skrev han: *"Dette fiskeværd Voge haver i gamle dage været en kjøbstad, og der finnes ennu udi Thrundhiem gamle privilegier som lyder på samme Voge, men nu er det ikke andet på denne dag end et armt fiskeværd, og der bor ikkun ti eller tolv arme elendige stavkarle"*.

Kanskje kan Schønnebøl her være et eksempel på at ens egen samtid er med på å påvirke ens forestillinger om samfunn i fortiden? De skrevne overleveringer, og mulige muntlige tradisjoner, som Schønnebøl baserte sine forestillinger på om et urbant Vågan 200 år tidligere, stemte ikke overens med Vågan anno 1591. Ei heller stemte det med hans eget sammenligningsgrunnlag, nemlig 1500-1600-tallets byer og tettsteder i sørlige områder av Skandinavia og Europa for øvrig. Det såkalte stakkarlige ved Vågan var sannsynligvis at de europeiske urbane trekk ved stedet i høymiddelalderen var erstattet med det lokale nordnorske i seinmiddelalderen, og at det nå fremstod som et av de mange fiskeværene langs den nordnorske kysten.

DE ARKEOLOGISKE KILDENE

Både det arkeologiske og skrevne kildematerialet fra høymiddelalderens Vågan understreker stedet med et klart urbant preg.

Kulturlagene fra middelalderen er påvist over et areal som i alt utgjør ca. 20.000 m². Kulturlagsarealet skriver seg fra bebyggelsesrester og

bosetningsavfall fra tettstedet. Undersøkellesområdet ligger i Vågans sentrale havneområde.

Det urbane preget i det arkeologiske materialet kan påvises i flere funnkategorier.

Keramikk

Keramikkfunnene fra Vågan er mange og interessante. Bortimot 500 keramikkfragmenter fra høymiddelalder vitner om utstrakt kontakt utad. Keramikken har sin opprinnelse i Tyskland, England, Frankrike, Holland og Sør-Skandinavia. Den seinmiddelalderlige og etterreformatoriske keramikken finnes i et betydelig større antall (2000-3000 fragmenter), men har et gjennomgående lokalt preg, dvs. trønderkeramikk og annen nordisk keramikk som en også finner i de fleste norske gårdshauger.

Tekstiler

Tekstilfunnene fra Vågan består av ca. 100 fragmenter av ulik størrelse og opprinnelse. Størstedelen av materialet hører inn under perioden høymiddelalder. Type og kvalitet varierer, men det finnes eksemplarer av fine ullstoffer og silke. Tekstilrestene er små og fragmentariske og kan på ingen måte gi oss noe klart bilde av hvilke klesplagg de har tilhørt, men sammen med en skreven kilde fra 25. juli 1335 kan de kanskje være med på å kaste lys over klesdrakten i Vågan på 1300-tallet. Iallefall når det gjelder klesdrakten tilhørende det øvre sosiale sjikt.

Kilden er et diplom skrevet i Vågan, og bevitner bryllupet mellom Torleiv Sigurdsson fra Vågan og Ingebjørg Ivarsdatter, kanskje lagmannsdatter fra Steigen. Ingebjørgs medgift er listet opp, og i alt hadde hun en garderobe mer verdt enn 27 kyr. Det er ingen klare forestillinger om kvinnedrakten i Nord-Norge i middelalderen, men det er grunn til å tro at Ingebjørgs klær var egnet til å markere henne som hjemmehørende i det øverste sosiale laget med en spesiell urban tilknytning. Flesteparten av klærne som er listet opp i diplommet er nevnt med navn som tyder på at de hører til den allmenne europeiske klesmoten på 1300-tallet.

Lærmaterialet - skoene

Når det gjelder skomaterialet fra Vågan, er det funnet ca. 60 eksemplarer sko og støvler som med sikkerhet kan typebestemmes, og flesteparten av disse er fra høymiddelalder. Størsteparten av skoene tilhører

gruppen *frontsnøresko*, men her finnes også *sidesnøresko*, *stroppesko*, *spennesko* og *høyreimsko*. De fleste støvlene er *frontsnørestøvler*. Vågans skomateriale består både av manns-, kvinne- og barnesko (støvler), og skulle derfor tyde på en tilstedeværelse også av kvinner og barn. I tillegg til de typebestemte skoene/støvlene kommer annet bearbeidet lær, - som såler, beser, deler av snabler og skomakeravfall som avkuttbitsbiter og påbegynte arbeider. Det er for øvrig interessant å merke seg at av skomakeravfallet stammer det meste fra seinmiddelalder.

I samarbeid med Erik Schia, Riksantikvarens kontor i Oslo, er det foretatt en gjennomgang for typebestemmelse av skomaterialet fra Vågan. I tillegg er det foretatt en håndverksmessig vurdering av deler av materialet.

Den samme håndverksmessige kvalitetsvurdering er også gjort med deler av skomaterialet fra høymiddelalderens Oslo og fra gårdshaugen Haug i Vesterålen (Schia 1987). Gårdshaugen på Haug ble imidlertid ikke etablert før i seinmiddelalder, og skoene herfra tilhører følgelig denne perioden.

Bakgrunnen for undersøkelsen var om mulig å finne likheter og eventuelle ulikheter i skomaterialet fra de tre stedene basert på håndverksmessige kriterier. Dette i tillegg til en generell typebestemmelse.

Skomaterialet ble delt inn i håndverksmessige kvalitetsgrupper etter en metode presentert av den polske arkeologen Martyna Milewsko i 1981. Metoden går i korthet ut på å måle avstanden og jevnheten mellom sømhullene i skoene. Skoene ble delt inn i fire kvalitetsgrupper, fra *håndverk av høy kvalitet, sannsynligvis utført av profesjonell håndverker til sko lagd av ufaglært*. En slik inndeling må kun betraktes som et første forsøk på å finne kriterier for en evaluering av middelalderens skomakerhåndverk, og må kombineres med en mer generell vurdering basert på et visuelt inntrykk av skoen. En bør for øvrig også være oppmerksom på at i kvalitetsgruppen ufaglært kan det ligge andre håndverkstradisjoner enn det som er opplest og vedtatt middelalderhåndverk.

Kvalitetsbegrepet er et problematisk begrep innen håndverk generelt. Hagen (1988: 124-125) påpeker dette ved å si at lav kvalitet har vært assosiert med hjemlig produksjon, dvs. husflid, mens det i grunnen ikke er noe som motsier at produkter av "høy" kvalitet kan være laget innenfor en husflidsproduksjon. Hun deler kvalitetsbegrepet i kun to kvalitetsegenskaper, nemlig *kvalitetsegenskap for hjemmebruk, husflidsproduksjon* og *kvalitetsegenskap for salg, profesjonell produksjon*. Karin Gjøl Hagens to kvalitetskategorier virker som en fornuftig måte å skille håndverksprodukter for salg og håndverksprodukter til egenbruk fra hverandre.

Oslo

Skomaterialet fra Oslo viste at det her var produsert flere sko av høy kvalitet enn av dårlig kvalitet. Majoriteten av Oslo-skoene viser til et jevnt bra håndverk både i høy- og seinmiddelalder.

Haug

For Haugskoenes vedkommende viser undersøkelsen at de aller fleste skoene er laget av ufaglærte. Det er altså flere sko produsert av ufaglærte enn sko produsert i et jevnt bra håndverksmiljø. Igjen bør en imidlertid være oppmerksom på at det her *kan* være snakk om ulike håndverkstradisjoner. I Haugmaterialet fantes også en liten gruppe sko som fikk betegnelsen dårlig håndverk. Disse skoene kan være produsert av faglært skomaker, enten på gården eller kjøpt utenfra, - da mest sannsynlig fra Vågan.

Vågan

Skomaterialet fra Vågan viser en håndverksmessig kvalitet som ligger nærmere opp til Oslomaterialet enn hva tilfellet er for skoene fra Haug. Imidlertid er gruppen dårlig håndverk større i Våganmaterialet enn i Oslomaterialet.

Skoene fra høymiddelalderens Vågan viser en større samhörighet når det gjelder det europeiske motebildet enn hva tilfellet er for seinmiddelalderens sko. Vågans lærmateriale, med forholdsvis mye skomakeravfall som avkutt og påbegynte arbeider, tyder på at det har foregått håndverksmessig produksjon av sko på stedet både i høy- og seinmiddelalder, dog er den største konsentrasjonen av avfall fra seinmiddelalder.

Nordeuropeisk skomote

Skoene fra Oslo og Vågan passer pent inn i den generelle nordeuropeiske skomoten i høymiddelalder. Skomotene befinner seg samtidig i Vågan som i Sør-Skandinavia og i det øvrige Europa.

Skoene fra seinmiddelalder, både for Haug og Vågans vedkommende, viser tendenser til at de europeiske motene til en viss grad ble fulgt også i denne såkalte nedgangsperioden.

Haug i Vesterålen har ligget innenfor grensen av Vågans nære omland. Motestrømningene ute i Europa er mest sannsynlig blitt formidlet til gårdens beboere via Vågan. Dette være seg i form av skokjøp eller også ideene til de hjemmeproduserte eksemplarene.

Skofunnene i Vågan viser sterk tilknytning til det urbane Europa, noe også andre funngrupper vitner om. Når det gjelder seinmiddelalder og Vågans forsvinning fra de skriftlige kildene, finner vi på de fleste områder at det arkeologiske materialet er samsvarende, nemlig med en dreining mot mer lokalpregede/norskproduserte varer. Når jeg her sier *samsvar*, mener jeg en kildelighet mellom det *lokalpregede* arkeologiske materialet og *fraværet* av skriftlige kilder. Kontakten utad er ikke helt stoppet opp. Skomotene i Vågan følger ennå til en viss grad motestrømningene i Europa. Det er samtidig interessant å merke seg at gårdsbefolkningen på Haug følger de samme motene.

EN URBAN IDENTIFISERING?

Vurderingen av skomaterialet fra middelalderens Vågan, og sammenligningen med Oslo- og Haugmaterialet, har *ikke* hatt som hovedintensjon å belyse de håndverksmessige kvalitetene *i seg selv*, uavhengig av andre variabler. Hensikten har *ikke* vært å påvise dårlig og godt håndverk i forholdet sentrum (Oslo) og periferi (Vågan/Haug). Kvalitetsvurderingen av skomaterialet fra de tre stedene har heller fungert som et hjelpemiddel, som kombinert med generell typebestemmelse, har vært med på å belyse Vågans rolle som sentrum med handel og håndverk og en urban identifisering uttrykt gjennom opptak og bruk av europeiske moter.

Kombinasjonen av skriftlige kilder og det arkeologiske materialet fra høymiddelalderens Vågan, og da spesielt skomaterialet, gir et visst innblikk i hvilke samfunn det her var snakk om, hvilken kultur befolkningen (eller deler av befolkningen) prøvde eller ville identifisere seg med. Ved å følge europeiske motestrømninger hva klesdrakt angår, har folk i Vågan markert en tilhørighet med en kultur som i utgangspunktet var fremmed for den nordnorske befolkningen. Den store mengden læravfall fra det seinmiddelalderlige Vågan tyder på at ideer om motestrømningene i Europa bl.a. gav utslag i lokalproduserte motesko *også* i fiskeværet Vågan. Skoene fra Haug viser at kulturpåvirkningen fra det urbane Europa heller ikke gikk upåaktet forbi den nordnorske bondebefolkningen i Vågans nære omland.

Klær - identifiseringsmarkør

"Should we be silent and not speak, our raiment And state of bodies would betray what life We have led" (Coriolanus, v. 3).

Vi kjenner talespråket og skriftspråket, men det finnes også andre språk, - det ikke-verbale språk. Mennesket har kroppsspråket, hvor det bevisst eller ikke bruker kroppen til å signalisere til omgivelsene. Smilet, en knyttet neve, pekefingeren til tinningen forstås umiddelbart

av mennesker innenfor samme kultur, som bruker og forstår de samme kodene. Også de materielle tingene har et språk, som enkelte ganger kan gjøre tale og skrift overflødige. Gjennom subtile variasjoner i materiale, form, farge og kombinasjon blir eksempelvis klærne et medium for ideologi og kommunikasjon. Det finnes en analyserbar språklig dimensjon i alt vi omgir oss med. Tingene finnes overalt omkring oss, på oss og i oss. Mennesket omformer materie til sosiomaterie i tanke og handling. Dialektikken mellom mennesket og sosiomaterien er spesielt interessant i forbindelse med spørsmål om tingenes språklige dimensjon har vært større og mer markert i perioder med få eller ingen skriftlige tekster.

I middelalderen, som i visse tilfeller også i vårt samfunn, var det mulig å lese både kjønn, alder, arbeid, rang og nasjonalitet av klesdrakten. Lurie (1981: 84) hevder at *"clothes can tell us where he or she comes from, providing information about national, ethnic or regional origin. Or they can tell us what national, ethnic or regional group their wearer wishes to be associated with"*.

I et middelalderlig klassesamfunn har klær (også fottøy, smykker og frisyre) effektivt markert den sosiale kontekst. Klesdrakten har vært, og er, et middel til å identifisere både seg selv og andre. Klærne kan bli, som det verbale språket, det ytre skall for identiteten. Nylén (1962: 12) karakteriserer klesdrakten som *"en funktion av människan som samhällsvarelse"*.

Klesdraktens symbolske funksjon er ofte viktigere enn det rent funksjonelle. Klærnes beskyttelsesfunksjon kan i første omgang virke enkel nok. Den mest åpenbare form for beskyttelse klær gir, er mot kulde, og i områder med kaldt klima er det stor risiko for at *beskyttelse-mot-kulde-aspektet* blir det mest fremtredende.

Men individets klesvalg er langt på vei avhengig av interne og eksterne rolleforventninger. Young (1934: 6) sier det slik: *"Genom att klä oss på et visst sätt visar vi att vi vill identifiera oss med den grupp människor som klär sig på samma sätt som vi. Samtidigt tar vi avstånd från dem som inte klär sig i samma stil. Genom våra kläder visar vi inte enbart hurudana vi är, utan också hurudana vi skulle vilja vara"*.

Imidlertid bør en være oppmerksom på at det kanskje vanskeligste aspektet ved klesdraktskommunikasjon er det faktum at ethvert språk som er i stand til å meddele informasjon, også kan brukes til å formidle desinformasjon. Desinformasjonen kan være forsettlig, tvungen eller også ubevisst. Forsettlig desinformasjon er for meg det mest interessante når det gjelder klesdraktskommunikasjon i forbindelse med identifisering og selvoppfattelse. Når det gjelder Vågansamfunnet og folket der (eller deler av befolkningen), er det kanskje mest nærliggende å tro at de identifiserte seg med den urbane utenverden - selv om

den romlige avstanden var stor. Men en kan ikke se bort fra at avstanden både romlig og kulturelt har vært så stor at en *virkelig* identifisering med Europa ikke var mulig. Bruken av europeiske moter kan ha vært en bevisst desinformasjon fra Våganfolkets side. Ved å uttrykke en viss *likhet* med sine sørskandinaviske og europeiske handelspartnere, konge og kirke har det muligens vært lettere å opprette og vedlikeholde kontakter og sosiale relasjoner på et kommunikativt nivå.

LITTERATUR

- Bertelsen, R. 1985. Vågan får ei sentral rolle i Nord-Norge. *Lofoten og Vesterålens historie. Fra den eldste tida til ca 1500 e. Kr.* Svolvær.
- Bertelsen, R. 1988. Two Perspectives on Vågan in Lofoten. *Acta Borealia* 1-2-88. Oslo.
- Bertelsen, R. 1989. Vågan-Mjelvik-Vadsø. Eksempler på fremvekst av tettsteder i nord. *Framskritt for fortida i nord. I Povel Simensens fotefar.* Tromsø.
- Bjørge, N. 1982. Vågastemna i mellomalderen. *Hamarspor.* Festskrift til Lars Hamre. Oslo.
- Hagen, K.G. 1988. *Profesjonalisme og urbanisering.* Oslo.
- Lurie, A. 1962. *Varför klär vi oss?* Uppsala.
- Schia, E. 1987. Skofunn fra gårdshaugen Haug på Hadseløya. Ikke publisert.
- Urbanczyk, P. 1988. Two Perspectives on Vågan in Lofoten. *Acta Borealia* 1-2-88. Oslo
- Young, B. de. 1934. *A psychological analyses of fashion motivation.* New York.

SVALBARD ET CENTRUM I PERIFERIEN - 1600-TALLETS HVALFANGST

SVEND E. ALBRETHSEN

*Rigsantikvarens arkæologiske sekretariat, Nationalmuseet,
DK-1211 København K*

ABSTRACT

Albrethsen, S.E. 1990. Svalbard, a Centre in the Periphery. 17th Century Whaling. *Gunneria* 64: 147-162.

Since its discovery in 1596 and despite an isolated location, Svalbard has in many ways reflected the economic and military history of Europe. Throughout several decades in the 17th century, intensive whaling gave rise to keen competition among the major economic and maritime sovereigns of the time; The Netherlands, England, Denmark/Norway and France.

The whaling resulted in the establishment of a chain of permanent whaling stations, especially on the west coast of Svalbard, which were in operation from 1614 to about 1660.

Archaeological and the historical source material elucidating the history of Svalbard whaling has been the subject of intensive scientific research since 1958.

In particular the investigation of many well preserved whalers' graves has provided a remarkable insight into the burial customs, dress and physical conditions of the men taking part in this the first oil boom in Europe.

ET CENTRUM I PERIFERIEN

Et mere perifert landområde end Svalbard-øgruppen kan man vel næppe forestille sig på den nordlige halvkugle, ca. 1200 km fra den geografiske Nordpol og ca. 800 km nord for Nordkap. Alligevel har dette golde landområde på ca. 62.000 km² og dets nærmeste omgivelser været centrum i en forbitret kamp mellem nationers økonomiske og strategiske interesser lige siden opdagelsen i 1596.

OPDAGELSEN OG ÅRENE DEREFTER

D. 17. juni 1596 noterede den hollandske skipper Willem Barents i sin logbog, at han havde observeret et højt snedækket land på ca. 80°N,

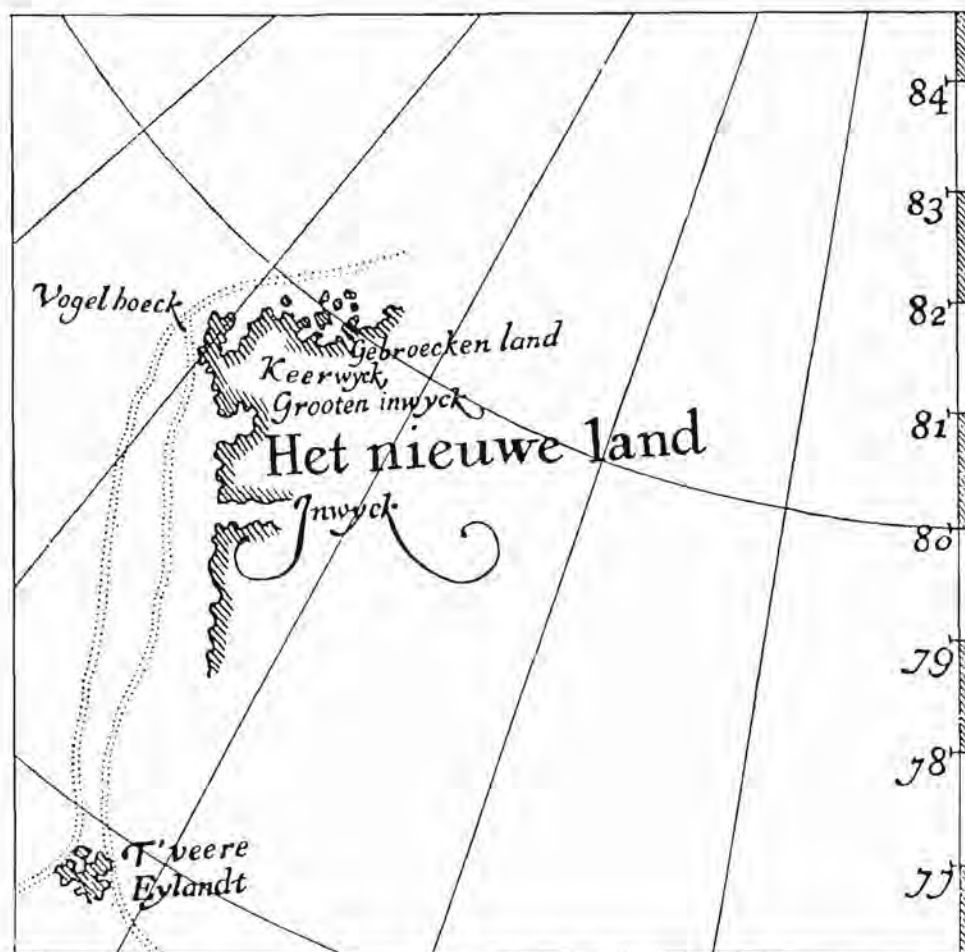

Fig. 1. Udsnit af Willem Barents "Polkort". Udgivet af Conelis Claesz 1598 (efter Weider 1919).

"Het nieuwe land", som han navngav det, eller Spitsbergen som hans søfolk kaldte det. Dermed var Svalbard eller Spitsbergen, som det officielle hollandske navn blev, rykket ind på verdenskortet (fig. 1).

Opdagelsen fik i første omgang ingen praktisk betydning, idet det var søvejen til Kina og Indien, der havde datidens interesse. Landet måtte iøvrigt også anses for at være ubeboeligt på grund af sin nordlige beliggenhed. Hvad der så ud til at blive en ubetydelig parentes i datidens voldsomme udvidelse af den geografiske viden skulle to årtier senere blive en både økonomisk og politisk meget varm sag for de store europæiske søfartsnationer England, Nederlandene, Frankrig og Danmark/Norge.

Interessen for de nordlige havområder havde i årene frem mod 1600 været stigende, dels som følge af forsøgene på at finde Nordvest- eller Nordøstpassagen, dels på grund af handel med Rusland via Arkangelskområdet. Det var navnlig hollænderne og englænderne, der drev denne handel, men også den dansk/norske konge, der fra gammel tid betragtede de nordlige havområder som sit territorium, viste betydelig interesse for denne aktivitet, hvilket bl.a. ses af Christian IV's berømte sørejse til Nordnorge i 1599.

Årsagen til, at Barents opdagelse pludselig blev betydningsfuld var, at man blev opmærksom på tilstedeværelsen af enorme mængder af hvalrosser og grønlandshvaler ved Svalbards kyster. En sådan økonomisk fristelse var simpelt hen for stor til, at den i det lange løb kunne få lov til at være i fred, uanset de store problemer som sejlads i det farlige og isfyldte farvand frembød.

I 1611 lykkedes det englænderne, efter at de i nogle år havde drevet rovdrift på hvalrosbestanden, at nedlægge den første hval ved Svalbard. Rygtet om denne begivenhed syntes at have bredt sig som en løbeild i Vesteuropa, hvor der var et stærkt stigende behov for fedt og olie til sæbefremstilling, belysning mm. Allerede året efter stævnedes engelske, hollandske og baskiske skibe nordpå for at få del i eventyret, en situation der uvægerligt måtte give anledning til stridigheder.

Englænderne, der kaldte det nye land for Greenland ud fra den fejlagtige antagelse, at det var en del af Grønlands østkyst, hævdede at øgruppen og havet omkring den var deres, da de var kommet først med udnyttelsen. Nederlænderne hævdede på deres side, at havene var frie og at de havde opdaget landet. Baskerne, som i modsætning til de andre involverede parter allerede havde en lang hvalfangsttradition bag sig i Biscayen og ved New Foundland, kom for også at få del i det økonomiske eventyr.

Årene efter 1611 blev, som det kunne forudses, præget af stridigheder mellem de implicerede parters hvalfangstskibe og de flådefartøjer, der blev sendt med nordpå som beskyttelse. Navnlig englænderne optrådte meget aggressivt, og i enkelte år synes deres forsøg på at jage andre nationers skibe væk fra fangstfelterne ganske at have overskygget det egentlige formål med opholdet ved Svalbard. I Danmark/Norge vakte rygterne om hvalfangsten ved Svalbard betydelig opsigt, og den dansk/norske konge Christian IV prøvede ved forskellige initiativer at forhindre eller ihvertfald at slå mønt af den pludselige aktivitet i Norskehavet. En egentlig dansk/norsk interesse for at udsende egne hvalfangstskibe synes derimod først at være opstået efter 1614. Dette år forsøgte englænderne at få Christian IV til at afstå "rettighederne" til Svalbard. Forsøget mislykkedes, og istedet blev resultatet, at Christian IV i sommeren 1615 sendte en flådeeskadre nordpå under ledelse af admiral Gabriel Kruuse for at hævde den dansk/norske kronens

suverænit. Flådedemonstrationen blev en total fiasko, men dermed havde den fjerde af de europæiske sømagter vist sin interesse, og i 1617 optræder de første dansk/norske fangstfartøjer ved Svalbard (Dalgård 1962).

Selvom stridighederne fortsatte mellem de implicerede nationers diplomati og justitsvæsen, skete der forholdsvis hurtigt en "de facto" deling af fangstfelterne mellem hvalfangerne. Englænderne trak sig tilbage til den mellemste og sydlige del af vestkysten, og nederlænderne indrettede sig mod nordvest (fig. 2). De dansk/norske hvalfangere, der i de første år efter 1617 med vekslende held havde forsøgt at drive fangst langs det meste af vestkysten, koncentrerede efterhånden fangsten i det hollandske område, hvor deres tilstedeværelse blev tålt, formentlig fordi fangsten efter 1619 næsten helt blev overtaget af den dansk/norske kongemagt.

MONOPOLER

Som det var almindeligt i 1600-tallet blev hvalfangsten overdraget til handelsselskaber, der fik monopol på erhvervet. I England blev det det stærke Muscovy Company, der bl.a. drev handelen på Arkangelsk, som kom til at stå for hvalfangsten. I Holland førte de første års stridigheder med englænderne til dannelsen af Noordsche Compagnie, der fungerede som en slags kartel bestående af hvalfangstredere fra forskellige hollandske byer - de såkaldte "kamre". Det engelske og hollandske kompagni havde imidlertid problemer med at hævde deres monopol, idet der allerede fra starten optrådte uautoriserede hvalfangstskibe ved Svalbard, hvis aktivitet gjorde det vanskeligt at kontrollere udbudet af hvalfangstprodukterne - tran og hvalbarder - og dermed priserne på hjemmemarkedet, hvilket var en forudsætning for monopolselskabernes eksistens.

I 1640erne ophørte den monopolstyrede engelske hvalfangst efter at Muscovy Company var gået fallit, og i 1642 måtte Noordsche Compagnie indstille virksomheden, idet monopolet ikke blev fornyet. Medens den engelske hvalfangst stort set synes at være indstillet i sidste halvdel af 1600-tallet, betød ophævelsen af Noordsche Compagnie's monopol et voldsomt opsving i den nederlandske hvalfangst, idet den del af fangstflåden, der opererede ved Svalbard, steg fra 10-15 skibe i monopoltiden til 100-130 skibe i 1660erne.

I Danmark/Norge var der i første omgang 4 redere, der fik kongelige privilegier, men det viste sig hurtigt, at der ikke var den fornødne kapital til rådighed til at klare den risikofyldte håndtering. For at holde hvalfangsten i live gik Christian IV selv aktivt ind med skibe og mandskab i perioden 1619-22, et engagement, der må tilskrives kongens store interesse for det merkantile, men i høj grad også må

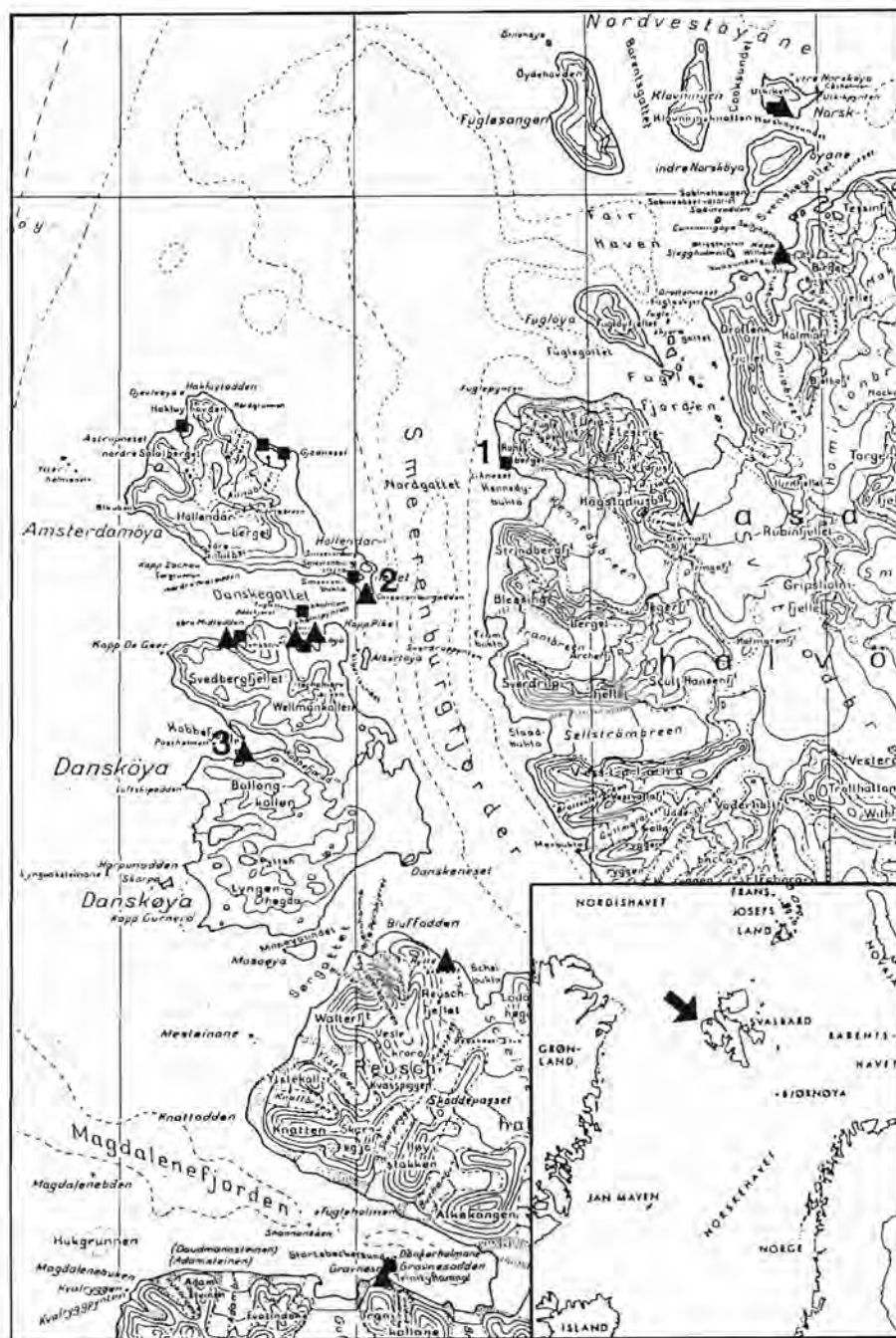

Fig. 2. Hvalfangstlokaliteter på NV-Svalbard. 1. Likneset; 2. Smeerenburg; 3. Kobbefjorden (København Bay). ▲ fangststationer; ■ gravpladser. (Kortgrundlag Norsk Polarinstitut kortblad A 4 og A 5. Svalbard 1:100.000, uttegning 1969.)

ses som et forsøg på suverænitetshævdelse. I 1623 kom hvalfangsten igen på private hænder, idet den københavnske købmand Johan Braem fik kgl. monopol. De ændrede forhold førte allerede samme år til en konfrontation med hollænderne, idet danskerne, der i en årrække havde haft en permanent fangststation i Smeerenburg, blev tvunget bort med magt.

PERMANENTE FANGSTSTATIONER

I de første år foregik oparbejdningen af de fangne hvaler på "mobile" trankogier, der blev stillet op på kysten, hvor man havde nedlagt hval, men meget hurtigt synes behovet for mere permanente installationer at være opstået. Allerede i 1615 etablerede hollænderne et permanent trankogeri på den østlige del af Amsterdamøya, en lokalitet der hurtigt udviklede sig til at blive Noordsche Compagnie's hovedstation under navnet Smeerenburg. Stationen fik med årene en næsten byagtig struktur med permanente trankogier og bygninger til underbringelse af det mandskab, der arbejdede i land (Hacquebord 1984). Snart fulgte flere anlæg efter såvel i det nederlandske som i det engelske fangstområde.

Omkring 1650 ser det ud til at den mængde hvaler, der kunne fanges i fjordene og kystområderne ved Svalbard, var stærkt faldende enten som en følge af overudnyttelse eller på grund af en klimaændring, der betød at hvalerne nu opholdt sig længere til havs i sommermånederne, end det havde været tilfældet i begyndelsen af 1600-tallet. Uanset årsagen til de ændrede forhold var resultatet, at der efterhånden blev for langt mellem fangstområderne og de permanente fangststationer på Svalbards kyst, hvor oparbejdningen af fangsten foregik. Dette førte til, at landstationerne efterhånden mistede deres betydning, og omkring 1660 synes de alle at være nedlagt.

Svalbards kyster fungerer efter ca. 1660 tilsyneladende udelukkende som nødhavn, samlingssted for hvalfangstflåden om efteråret og som begravesplads for det mandskab, der døde under fangsten. Trankogningen foretoges nu enten ombord på skibene, medens de befandt sig i rum sø, eller først efter hjemkomsten.

Ved mange af de hollandske kystbyer blomstrede der i sidste halvdel af 1600-tallet en omfattende "industri" op baseret på udvinding og oparbejdning af de store mængder hvalspæk og -barder, som blev hjembragt af hvalfangstflåden.

Som en illustration af den betydning hvalfangsten havde for Nederlandenes økonomi i slutningen af 1600-tallet, kan det nævnes, at Frankrig i 1674, 1693 og 1703 sendte flådestyrker til Svalbard for at ødelægge den hollandske hvalfangstflåde (Henrat 1984).

KILDEMATERIALE

Det kildemateriale, der er til rådighed til belysning af Svalbard-hvalfangstens historie, omfatter dels et meget stort arkivalisk materiale bestående af kompagniregnskaber, toldregnskaber, indberetninger mm (Arlov 1988) foruden "øjenvidneberetninger", kort, tegninger og malerier af mere eller mindre autentisk karakter, dels et relativt stort arkæologisk materiale. Medens det arkivaliske kildemateriale har været genstand for en omfattende forskning gennem årene, er det først i de sidste ca. 30 år, at de materielle levn har haft forskningens bevågenhed dels i form af systematiske registreringer dels ved større og mindre udgravninger (Albrethsen 1989).

Det arkæologiske materiale omfatter foruden rester af fangststationerne i form af trankogerier, hustomter og møddingslag, et meget stort antal grave på større og mindre gravpladser med eller uden tilknytning til de permanente fangststationer. På grund af Svalbards afsides beliggenhed og de specielle klimatiske forhold er bevaringsforholdene usædvanlig gode, selvom ydre påvirkninger i form af erosion og menneskelig indgriben har været årsag til, at væsentlige dele af det arkæologiske kildemateriale er forsvundet eller ødelagt. På kysten af Svalbard kendes der idag rester af 24 permanente hvalfangststationer fra perioden

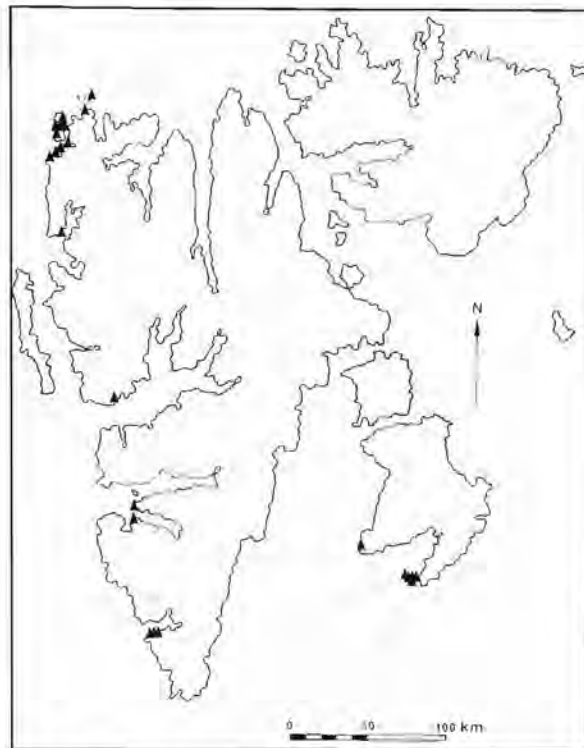

Fig. 3. Registrerede hvalfangststationer.

1614-ca 1660 fortrinsvis placeret på vestkysten og med en klar koncentration af lokaliteter i det hollandske fangstområde omkring Amsterdamøya (fig. 3).

Med udgangspunkt i det arkivalske materiale har en del af disse lokaliteter kunnet identificeres, men det har samtidigt vist sig, at der fortsat er flere navngivne fangststationer, der ikke er eller har kunnet lokaliseres i terrænet.

ARKÆOLOGISKE UNDERSØGELSER

For at give et indtryk af kvaliteten af det arkæologiske materiale fra hvalfangsttiden, skal der i det følgende gives et par eksempler fra de senere års udgravningsvirksomhed.

I 1986 foretog forfatteren i sin egenskab af forsker ved "Kulturvernet for Svalbard og Jan Mayen" arkæologiske undersøgelser på to lokaliteter

på den nordvestlige del af Svalbard, dels på en hvalfangststation i Kobbefjorden på vestsiden af Danskøya, dels på en gravplads ved Likneset i Smeerenburgfjorden.

HVALFANGSTANLÆGGET I KOBBEFJORDEN

I Kobbefjorden var formålet med udgravningen, der var et led i forskningsprojektet "1600-tallets hvalfangststationer og spekovne på Svalbard", at undersøge resterne af det formodede danske fangstanlæg København Bay. Fangststationen, der ifølge det skriftlige kildemateriale blev anlagt af Johan Braem i 1631, var i funktion til ca. 1657, da den danske hvalfangst ved Svalbard ophørte (Dalgård 1962).

På en smal stenet strand på indersiden af en lav halvø, der skyder sig ud i Kobbefjorden fra syd, findes ruinerne af en mindre hvalfangststation bestående af et stort dobbelt trankogeri og mindst to bygninger (fig. 4). Trankogерiet, der er ganske velbevaret, fremtræder som en ca. 1 m høj stenbygget platform med et flademål på ca. 13 x 8 m. I platformens grusbelagte overflade kunne der erkendes to ovnkamre med en diameter på ca. 4 m med tilhørende indfyringskanaler. På indersiden af platformen fandtes flere parallelle stenrækker, der formodes at have dannet fundamenter for de kar, der har været anvendt til nedkøling og rensning af den udkogte hvalolie.

Undersøgelsen, der blev koncentreret om den østlige ovn, gav et klart indtryk af ovnens konstruktion (fig. 5) og funktionsmåde. Ovn bestod af en ca. 3,5 m lang murstensopbygget indfyringskanal, der fra sydøst var ført et stykke længere ind end ovnkammerets centrum. Kanalen

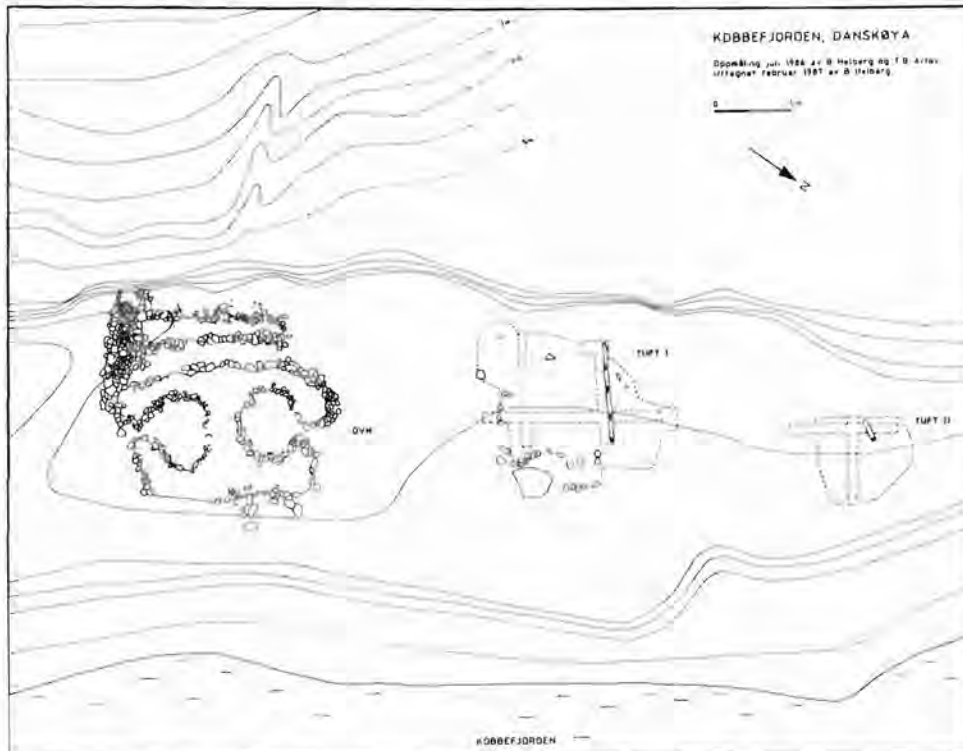

Fig. 4. Hvalfangstanlægget i Kobbefjorden/Danskøya (B. Helberg 1987 del).

havde en dybde af 50 cm og en bredde af mellem 46-58 cm. Bunden i kanalen bestod af strandrullede sten. Selve ovnkammeret bestod af to koncentriske ringe, den yderste af natursten med en indre diameter på ca. 3 m, den indre af mursten med en diameter på godt 2 m. Fladen mellem den indre ovnring og indfyrringskanalen var dækket af et lag mursten lagt i mørtel. Der blev ikke fundet rester af noget egentligt røgaftræk i form af skorsten eller lignende, således som det ses på mange samtidige tegninger, og som visse forskere hævder er en nødvendighed for at få ovnen til at fungere (Hacquebord 1988). Det må derfor antages, at røgen er trukket ud gennem den øverste del af indfyrringskanalen (fig. 6).

Ovnen synes at have fungeret på følgende måde. Selve kedlen, der har været fladbundet og ca. 2 m i diameter, har med en flanche eller krave støttet på den indre ovnring og formentlig også delvis på den murstensbelagte flade mellem den indre ovnring og indfyrringskanalen. Opvarmningen er sket fra et ildsted placeret direkte under kedlens bund i den inderste del af indfyrringskanalen. Det mandskab, der har arbejdet med trankogningen, har kunnet stå på den grusbelagte platform udenfor den ydre ovnring uden risiko for at blive generet af over-

Fig. 5. Trankogeriet i Kobbefjorden/Danskøya under udgravning, lodfoto (foto SEA 1986).

kogende olie, idet denne ville løbe ned i mellemrummet mellem den indre og den ydre ovnring (Albrethsen 1986).

LIKNESET GRAV 222

Over alt på Svalbards nøgne kyst ligger grave som tavse vidnesbyrd om de mænd, der arbejdede med hvalfangsten (Hacquebord 1984, Albrethsen 1985, 1987), men som ikke kom til at nyde frugten af det hårde slid. Der er idag registreret op imod 2000 gravanlæg, et antal som kun repræsenterer en del af de hvalfangere, der bukkede under. Mange grave er i tidens løb forsvundet i havet som følge af kysterosion eller ødelagt af gravplyndrere, men det må også antages, at mange af dem, der omkom under selve fangsten, aldrig fik en grav på land (fig. 7).

På Likneset i Smeerenburgfjordens munding ligger Svalbards største hvalfangstgravplads med 225 registrerede gravanlæg. Gravene, der er anlagt på en morænebakke helt ud mod fjorden, fremtræder som ovale eller rektangulære stendynger ofte markeret med rester af trækors i hovedenden. Det må antages, at gravpladsen på Likneset oprindeligt

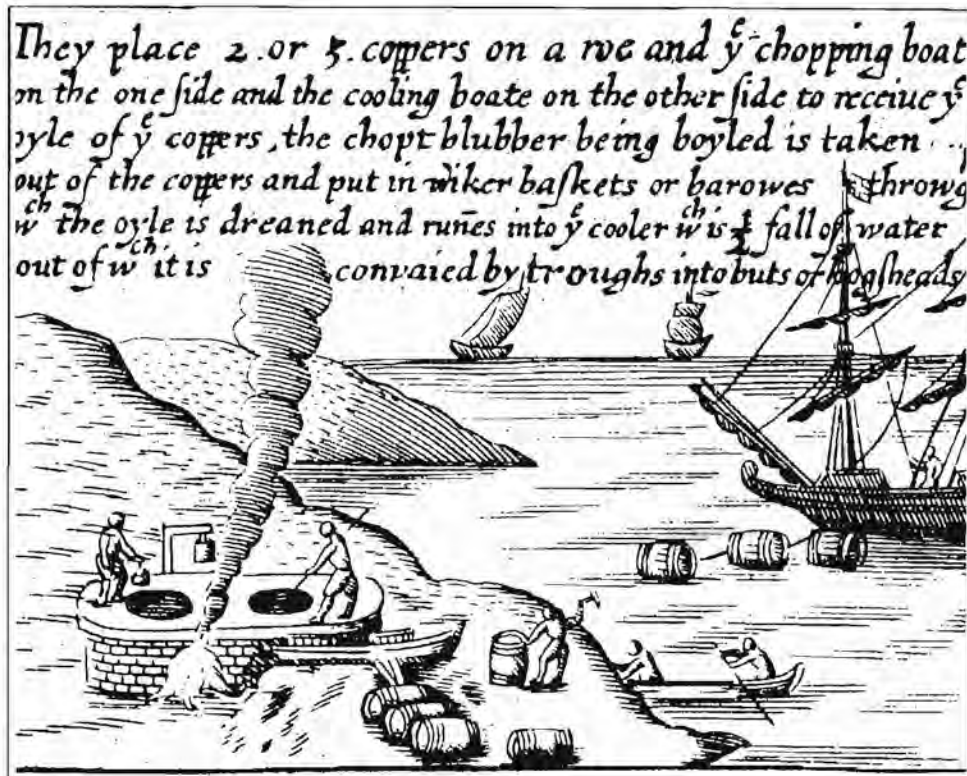

Fig. 6. Trankogning på Svalbard. Detailtegning fra Thomas Edge: "Kort over Greenland" (efter Purchas 1625).

har haft et betydeligt større omfang, idet der foregår en voldsom erosion af morænen, som står med en ca. 10 m høj næsten lodret skrænt direkte ud mod fjorden.

Ved en rekognoscering i 1984 kunne det konstateres, at et større antal grave enten allerede var skredet ned ad skrænten eller stod i umiddelbar fare for at skride ud. Otte af de mest truede grave blev i 1985-86 udgravet af arkæologer fra Kulturvernet. For at give et indtryk af hvilke muligheder, der ligger i en udforskning af gravene fra hvalfangsttiden, skal en enkelt grav (Likneset grav 222) beskrives nærmere.

Ved undersøgelsens start fremtrådte anlægget temmelig ødelagt, idet dele af den stendynge, der oprindeligt havde dækket graven, var skredet ned ad kystskrænten. Stendyngen syntes at have været rektangulær med en kantmarkering af store sten omkring en dyng af mindre sten.

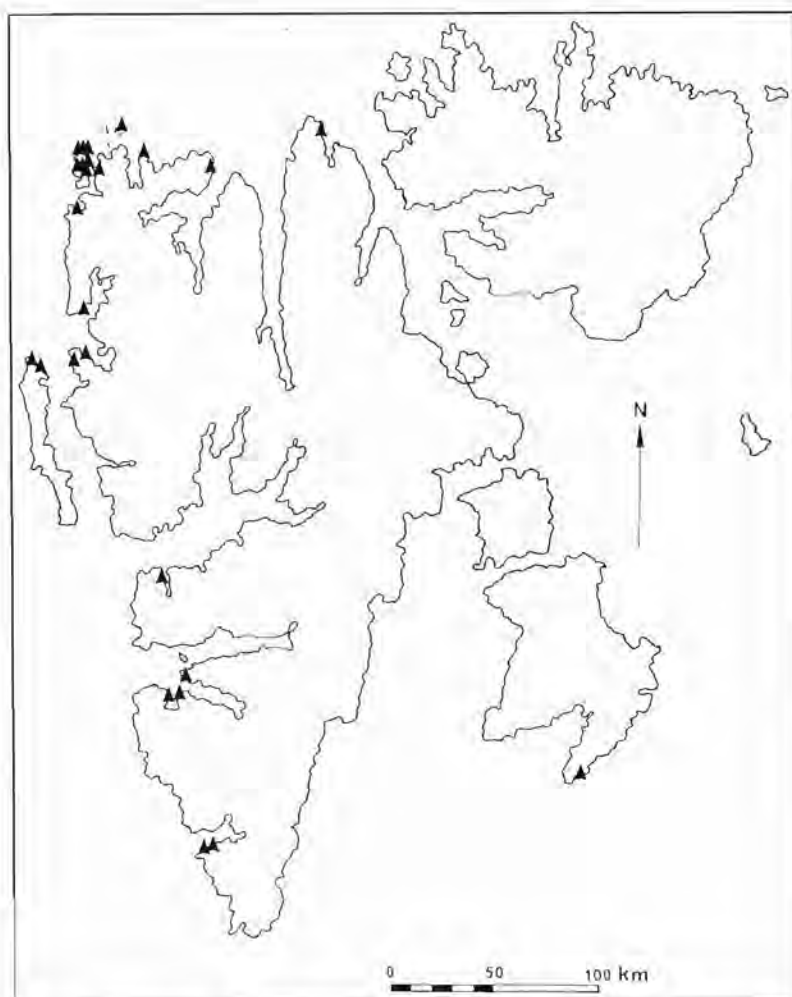

Fig. 7. Registrerede hvalfangstgravpladser med mere end 4 grave.

Umiddelbart under stendynge stod en sammentrykket kiste af brede, ca. 3 cm tykke fyrrebrædder. I kisten lå et intakt skelet i udstrakt rygleje med kraniet placeret mod NNV (fig. 8 og 9). Såvel over som under den gravlagte var der placeret et tyndt lag savsmuld. Under kraniet fandtes en 8 cm tyk "pude" bestående af vekslende lag savsmuld og høvlspån iblandet hugspån og brædestumper.

Liget har ved gravlæggelsen formentlig være svøbt ind i et "lagen" eller lignende af et nu næsten helt opløst vegetabilsk materiale.

Den gravlagte var iført:

- en rundpudtet filthat af uld med smal skygge.

Fig. 8. Grav 222 under udgravning (foto SEA 1986).

- en nu næsten opløst skjorte af et ufarvet vegetabilsk materiale, formentlig hør (*Linum* sp.).
- en kort enradet jakke af blåt, ret groft vævet uldent stof med et for af gult vævet uldent stof. Jakken var uden krave og fortil forsynet med 22 knaphuller med tilhørende kugleformede metal-knapper, hvoraf kun de 4 øverste har været knappet ved gravlæggelsen. Forneden på jakkens ærmer var der 5 knaphuller (fig. 10) lukket med 3 metalknapper, af samme type som var anvendt i jakkens frontlukning.
- et par, nu næsten helt opløste, bukser af et vegetabilsk materiale formentlig hør, lukket fortil i linningen med en drejet træknap.
- et par lange uldne strikkede strømper, der var holdt fast over knæet med et ca. 1 cm bredt vævet strømpebånd, som var slået to gange rundt om benet og bundet fortil.

Laboratorieundersøgelserne af textilmaterialet fra Likneset er ikke afsluttet og det er derfor for tidligt at drage de endelige konklusioner med hensyn til fremstillingsteknik, anvendte farvestoffer, uldtyper mm. Der er imidlertid ingen tvivl om at dette materiale sammen med

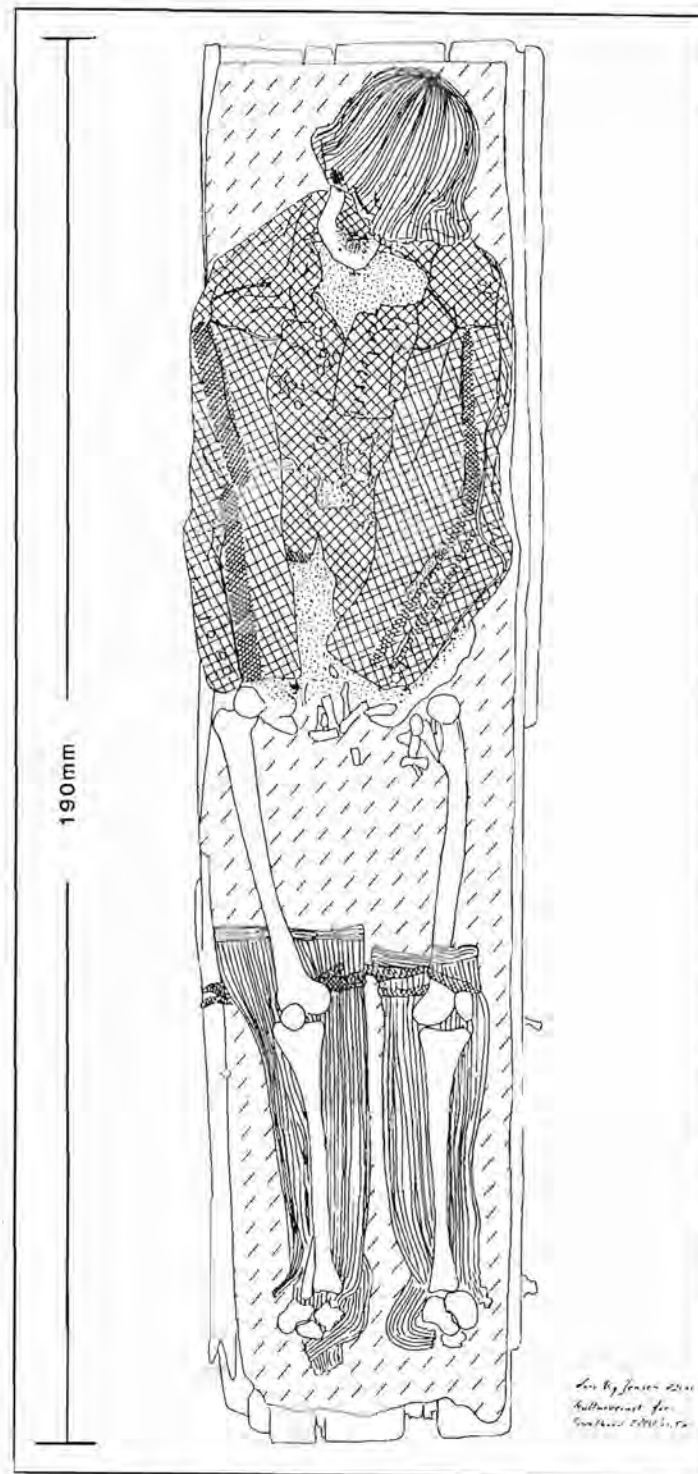

Fig. 9. Grav 222 (L. Vig Jensen 1989 del).

Fig. 10. Grav 222, eksempel på textildetalje. Inderside af jakkeærme med knaphuller (foto SEA 1988).

det materiale, der er fremkommet ved andre gravpladsundersøgelser på Svalbard (Albrethsen 1987, Vons-Comis 1988) i årene fremover vil være af helt central betydning for dragt- og tekstilforskningen i Vesteuropa. Intet andet sted findes et lignende velbevaret og vel dateret materiale til belysning af menigmands påklædning i 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet.

Det er ikke muligt på nuværende tidspunkt at sige noget om den gravlagtes alder, eventuelle sygdomme o.lign, da der desværre endnu ikke er foretaget en fysisk antropologisk analyse af skeletterne fra Likneset. Fysisk antropologiske undersøgelser af skeletmateriale fra andre hvalfangstgravpladser har imidlertid vist, at der, i lighed med hvad der er tilfældet for tekstilerne, ligger et enestående forskningsmateriale i hvalfangstgravene (Maat 1984, Mulder et al. 1988).

SAMMENFATNING

Trods sin isolerede beliggenhed har Svalbard siden opdagelsen i 1596 på mange måder været et spejlbillede af Europas økonomiske og militære historie. I 1600-tallet i årtierne efter Svalbard-øgruppens opdagelse foregik der en intensiv fangst af grønlandshvaler i skarp konkurrence mellem datidens økonomiske og sømilitære stormagter Nederlandene, England, Danmark/Norge og Frankrig. Hvalfangsten resulterede i anlæggelsen af en række fangststationer navnlig på Svalbards vestkyst, der var i brug i perioden 1614-ca. 1660. Siden 1958 har det arkæologiske såvel som det arkivalske kildemateriale til hvalfangstens historie på Svalbard været genstand for en intensiv forskningsindsats. Undersøgelsen af en række velbevarede gravfund fra 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet har givet et helt usædvanligt indblik i gravskik, dragter og livsvilkår for det mandskab, der deltog i dette *Europas første olieboom*.

LITTERATUR

- Albrethsen, S.E. 1985. Dansk-norsk hvalfangst ved Svalbard i 1600-tallet. *Nationalmuseets Arbejdsmark*: 5-20. København.
- 1987. Ikke bare en historie om tran. *Ottar nr 168*: 26-35. Tromsø.
 - 1988. 1600-tallets spækovnsanlæg på Svalbard. *Tromsø. Kulturhistorie nr 14*: 1-22. Tromsø.
 - 1989. Archaeological investigations of 17th century whaling on Svalbard. *Acta Borealia 1-1989*: 43-51. Tromsø.
- Arlov, T.B. 1988. Arkivkilder til Svalbards historie. *Tromsø. Kulturhistorie nr 11*: 145-168. Tromsø.
- Dalgård, S. 1962. *Dansk-Norsk Hvalfangst*. København.
- Hacquebord, L. 1984. *Smeerenburg*. Groningen.
- 1988. Traankokerijen op de kusten van Spitsbergen; wat de historische archeologie ons ervan leert. Pp. 49-66 in Hacquebord, L. & W. Vroom (eds.); *Walvisvaart in de Gouden Eeuw*. Amsterdam.
- Henrat, P. 1984. French Naval Operations in Spitsbergen During Louis XIV's Reign. *Arctic vol.37, no. 4*: 544-551. Calgary.
- Purchas, S. 1625. *Purchas his Pilgrims*. London.
- Maat, G.J.R. 1984. Een terugblik op de vorderingen van het fysisch antropologisch onderzoek voortvloeiende uit Spitsbergenexpeditie 1980. Bilag 7 in L. Hacquebord; *Smeerenburg*. Groningen.
- Mulder, W.J., Maat, G.J.R. & Hoogland, M.L.P 1988. Leven en dood op Spitsbergen. Pp. 130-139. in L. Hacquebord & W. Vroom (ed.); *Walvisvaart in de Gouden Eeuw*. Amsterdam.
- Vons-Comis, S.Y. 1988. Kleren maken de men: zeventiende-en acht tiende kleding van Spitsbergen. Pp. 97-118 in Hacquebord, L. & W. Vroom (eds.); *Walvisvaart in de Gouden Eeuw*. Amsterdam.
- Wieder, F.C. 1919. *The Dutch Discovery and Mapping of Spitsbergen (1596-1828)*. Amsterdam.

ANDRE SESJON: SENTRUMSFUNKSJONER I FORHISTORISK TID

Innholdet i de fire hovedsesjonene er fordelt etter tema og synsvinkel. Mens første sesjon har en teoretisk hovedlinje, har denne sesjonen en mer konkret linje. Det er imidlertid ikke interessant å få referert "gravningsrapporter", - bare den empiri som hører med for å gi en beskrivelse og diskusjon av hvilken eller hvilke funksjon(er) et sentrum hadde (eventuelt et nærmere bestemt sentrum). Hva foregikk i sentrum, som ikke foregikk i periferien (omlandet)? Hadde sentret en eller flere funksjoner? Fungerte det permanent eller sesongmessig som sentrum? Hvorledes og hvorfor endret senterets funksjon(er) seg over tid? Stikkord om funksjoner: makt, politikk, religion, varebytte (deriblant såkalt "handel" og sosialt betinget varebytte), håndverk, militært ("leir", "borg"), lagerplass for varer, beskatning.

Kronologisk kan sesjonen romme innlegg fra tidlig forhistorisk tid til vikingtid, - det vil si til og med de vikingtidssentra som snarere hører hjemme i den forutgående utvikling enn de som har sammenheng med middelalder og nyere tid (f.eks. mesolitiske sentra, jernalderens høvdingeseter, tidlig vikingtids markeds plasser). Foredragene kan behandle relevante sentrumsfunksjoner i områder utenom Norden, - sammenligning av kronologisk, geografisk kulturell-typologisk karakter kan virke klargjørende.

Fig. 1. Utbredelse av "Pre-Columbian" tradisjon av tid med sørl.

CENTER OG PERIFERI I ARKTIS BELYST UDFRA DEN PALÆOESKIMOISKE BOSÆTNING I GRØNLAND

TINNA MØBJERG

Institut for forhistorisk arkæologi, Moesgård, DK-8270 Højbjerg

ABSTRACT

Møbjerg, T. 1990. Centre and Periphery in the Arctic, exemplified by the Paleo-Eskimo Settlement of Greenland. *Gunnaria* 64: 165-178.

This paper gives a short review of palaeo-eskimo prehistory in Greenland and shows how the five palaeo-eskimo cultures are related to various cultures in Siberia, Alaska and Canada. Greenland has often been looked upon as a periphery, but recent investigations show the greater reciprocal influence between Greenland and other Arctic areas.

INTRODUKTION

Den første bosættelse på Grønland dateres til 2.500 f.Kr. og denne ældste palæoeskimoiske bosætning har rødder tilbage til Sibirien og Alaska og kaldes under et "Arctic Small Tool" tradition (fig. 1).

Fig. 1. Udbredelse af "Arctic Small Tool" tradition er vist med sort.

Bemærkelsesværdigt er det, at der er stor lighed i redskabstyper for hele det arktiske område, og at der næsten ingen tidsforskel er mellem kulturerne i Alaska og i Grønland, hvilket betyder, at indvandringen er sket utroligt hurtig. I Canada fortsætter dette kulturkompleks til ca. 1000 BC, hvor den gradvis udvikler sig til Dorsetkulturen. I Grønland er udviklingen lidt anderledes, hvilket jeg vil vende tilbage til senere. I Sibirien, ved Beringstrædet og i Alaska sker den kulturelle udvikling meget hurtigt med tilsynekomst af mange forskellige beslægtede kulturer (fig. 2). Med opkomsten af Thulekulturen omkring 900-1000 AD ses igen et ensartet kulturkompleks i hele det arktiske område (fig. 3).

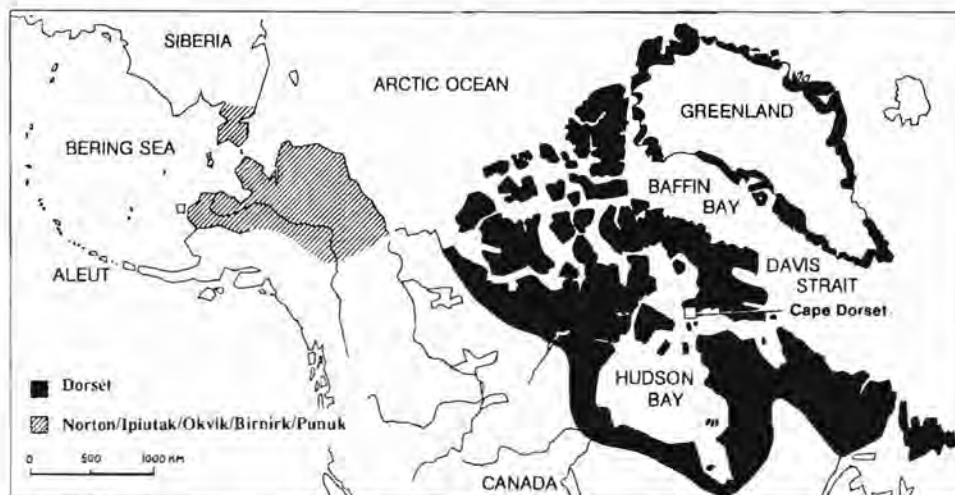

Fig. 2. Udbredelse af Dorsettradition er vist med sort. De samtidige vestarktiske kulturer er angivet med skravering.

Fig. 3. Udbredelsen af Thule tradition. Pilene angiver indvandningsruterne fra Alaska til det øvrige område.

INDEPENDENCE I

For at vende tilbage til Grønland sker den ældste bosætning i det højarktiske Nordgrønland og kulturen benævnes her Independence I. Dateringen på denne kultur er udfra ^{14}C 2500-2000 BC, og kulturen findes kun udbredt i det højarktiske område (fig. 4). Moskusoksen har

Fig. 4. Udbredelsen af Independence I kulturen er vist med sort. Derudover er de vigtigste fundsteder angivet.

været det væsentligste fangstdyr suppleret med fiskeri. De vigtigste redskabstyper er fladehuggede pile- og spydspidser, knivsblade, skrabere og stikler, alle lavet af flintlignende råmateriale. Der er kun ganske få redskaber af organisk materiale bevaret. Derimod er der flere steder i Pearyland fundet rester af teltlignende boliger.

SAQQAQ

Som en pendant til denne nordgrønlandske højarktiske kultur forekommer i Vestgrønland fra 2400 til 1000 BC en tilsvarende kultur, som er blevet benævnt Saqqaq kulturen efter en lokalitet i Diskobugten. En af de klassiske bopladser er Sermermiut, hvor kulturen for første gang blev udskilt stratigrafisk i forhold til de yngre Dorset- og Thulekulturer (fig. 5). Saqqaqkulturen findes udbredt i Vest-, Syd- og Østgrønland (fig. 6). Denne kulturs subsistens er baseret på en høj udviklet teknologi til udnyttelse af både terrestiske og marine ressourcer, såsom rensdyr og sæler. Udover de mange stenredskaber (fig. 7-9) har de sidste års undersøgelser tilvejebragt et stort antal genstande af organisk materiale, såsom skæftede knive, stikler, skrabere, harpuner, dele af buer, både m.m. Interessant er, at det er de samme harpun typer, som kendes fra centralområdet i Canada, således at der over en lang periode har været tæt kontakt mellem de forskellige regioner.

Fig. 5. Sermermiut. Den neoeskimoiske bosætning kan ses som hustomter i midten af billedet. Herunder findes møddingslag fra den palæoeskimoiske bosætning. (Foto: Morten Meldgaard 1981).

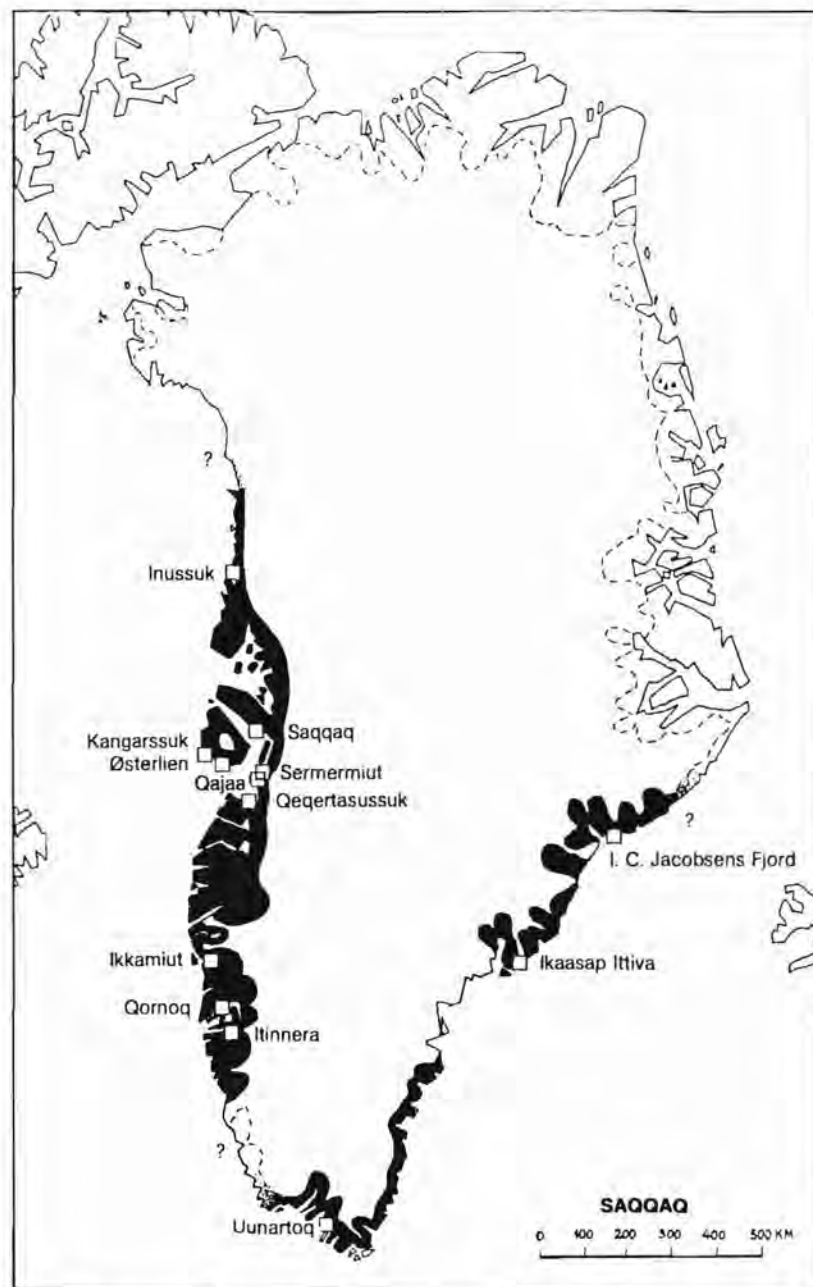

Fig. 6. Udbredelsen af Saqqaqkulturen er vist med sort. Derudover er de vigtigste fundlokaliteter angivet.

Fig. 7. Redskabstyper fra Saqqaq-kulturen fundet på Disko-øen. a-d: forskellige pilespidser eller harpunblade. e: spydspids (alle er lavet af kiselskifer).

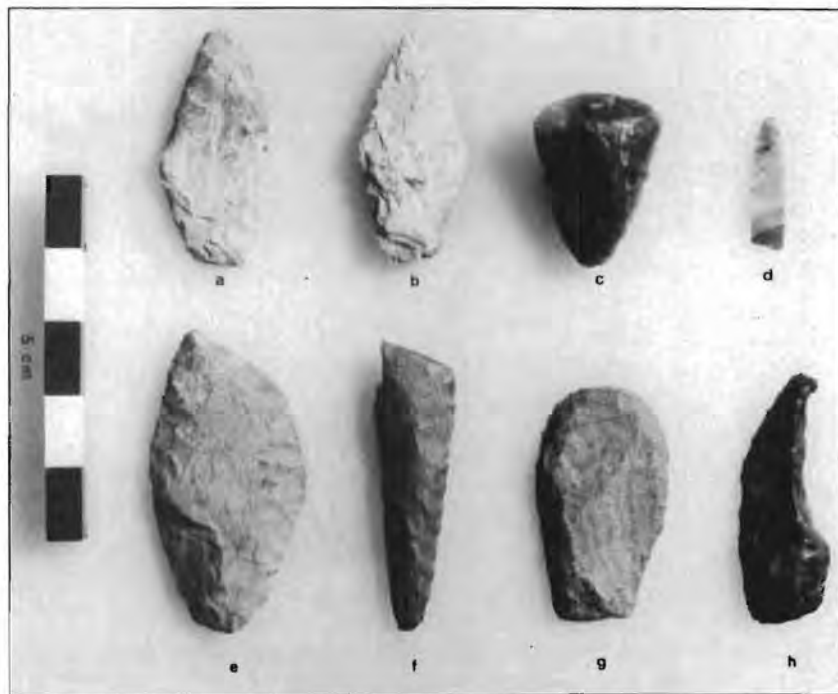

Fig. 8. Redskabstyper fra Saqqaq-kulturen fundet på Disko-øen. a-b: e: knivblade, c, g-h: skrabere, d: stikkelafslag, f: stikkel (a-b, e-g er lavet af kiselskifer, c-d, h er lavet af flintagtigt materiale).

Fig. 9. Stikler fundet i samme lag på Sermermiut (bemærk størrelsen), alle fra Saqqaqkulturen og lavet af kiselskifer.

INDEPENDENCE II

Mellom 1300 til 700 BC fremkommer en tidlig variant af Dorsetkulturen i det højarktiske område, benævnt Independence II (fig. 10). Ligesom Independence I er hovedernæringen baseret på moskusokse, hvorimod havpattedyrene spiller en underordnet rolle. Redskabstyperne er ændret på samme måde, som det kendes fra den tidlige Dorset i Canada. Det vil sige, at pilespidserne er forsvundet og er erstattet af lansespids, den ægte stikkel kendes ikke mere, men istedet forekommer en stikkel-lignende redskab, derudover kendes flere forskellige harpunhoveder.

DORSET I OG II

I Vest- og Østgrønland findes de ældste dateringer på Dorsetkulturen fra 600 BC og frem til ca. 200 AD. Nyere undersøgelser antyder, at Dorsetkulturen også findes i Nordgrønland i det samme område som Independence II (fig. 11). Bue og pil er tilsyneladende forsvundet fra fundene og i stedet jages med lanse og harpun (fig. 12). Omkring 700-900 AD dukker en sen variant, Dorset II op i Nordgrønland, fundene herfra er dog stadig meget sporadiske og stammer hovedsageligt fra løsfund (fig. 13).

Fig. 10. Udbredelsen af Independence II kulturen. De vigtigste fundlokaliteter er angivet.

Fig. 11. Udbredelsen af Dorset I kulturen. Desuden er de vigtigste lokaliteter vist.

Fig. 12. Genstandstyper fra Dorset I kulturen fundet i samme lag på Saqqaq East og ^{14}C dateret til 400-465 BC (kal). a: knivsblad af kiselskifer, b: knivsblad af kalcedon, c: knivsblad af kiselskifer, d: knivsblad af kalcedon, e: endeskraber af flint, f: stikkellignende redskaber af kiselskifer, g: mikroflækkeblok af bjergkrystal.

KRONOLOGI

Disse fem omtalte faser udgør til sammen de palæoeskimoiske kulturer i Grønland (fig. 14) og disse afløses af den neoeskimoiske Thulekultur omkring 1000 AD (fig. 15).

DISKUSSION

Hvad er så center og hvad er periferi både i Arktis totalt set og i Grønland? Grønland har længe været set som det perifere område i forhold til Alaska og Canada. Det er også korrekt til en vis grad. Udviklingen er tilsyneladende startet i området ved Beringstrædet for derfra at brede sig som ringe i vandet til det øvrige arktiske område. Men tilsyneladende er befolkningsgrupperne utrolig mobile, således at der dels er foregået indvandring til Grønland dels tilbage til Canada og derigennem været med til at påvirke udviklingen i det såkaldte kærneområde. Eksempler på dette kendes i historisk tid. Dette må næsten være sket, da der er utrolig stor lighed mellem fundene for Grønland og Canada over lange perioder. Det betyder, at centrenes placering ofte ændres, gamle forsvinder og nye dukker op. Interessant i en arkæologisk sammenhæng er, at der findes en kulturel homogenitet over meget store områder, hvilket betyder, at der må have været en meget livlig kontakt mellem de forskellige områder.

Fig. 13. Udbredelsen af Dorset II kulturen med angivelse af de vigtigste lokaliteter.

Selvom der er lokale forskelle i Grønland, specielt mellem det højarktiske og det lavarktiske område, er det ingen tvivl om, at der i hele den forhistoriske periode er kontakt mellem de forskellige områder. Dog

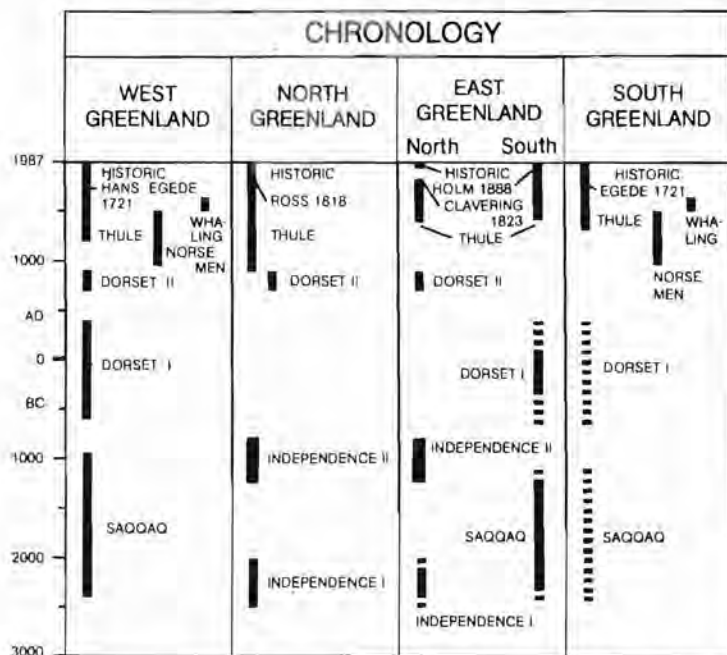

Fig. 14. Kronologiskema over de forskellige områder i Grønland. Desuden er kontakten med de første danskere markeret.

er der områder, som virker mere isolerede på grund af deres beliggenhed, her tænkes specielt på Ammassalikområdet, Østgrønland, der har været afskåret fra de øvrige områder store dele af året på grund af storisen, som ligger tæt på kysten og forhindrer sejlads selv med kajak. Men selv her er det tydeligt, at der er kontakt med vestkysten, da den øst- og vestgrønlandske Saqqaqkultur har mange typer fælles. Det samme er tilfældet med Dorsetkulturen i de to områder. Derimod sker der en ændring med starten af Thulekulturen. Tilsyneladende lever Dorsetkulturen videre i Ammassalikdistriktet sammen med Thulekulturen, eller måske sker der en absorbering af Dorsetkulturen i den nyindvandrede Thulekultur. Det er helt klart, at der i den historiske kendte kultur i Ammassalik findes specielle træk, såsom den kunstneriske udforming på genstande, der vidner om levn fra en anden kulturel tradition. Samtidig findes der også i den østgrønlandske dialekt enkelte ord, som ellers kun er kendt fra det alaskiske område. Ovennævnte aspekter medfører, at Ammassalikdistriktet, som er det fjerneste område fra centrene i Beringstrædet, pludselig får en meget central rolle, da det er her, vi kan studere de palæoeskimoiske kulturer eller træk fra disse helt op i historisk tid.

Diskuterer begrebet center og periferi, skal man dog gøre sig klart, at dette er et kunstigt begreb skabt af forskerne, da alle befolkningsgrupper i et egalitært samfund, som har eksisteret i det arktiske område, opfatter sig selv som centret og de andre som perifere i forhold hertil.

Fig. 15. Udbredelsen af Thulekulturen med angivelse af de vigtigste bopladser.

NOTER

For en udførlig beskrivelse af Grønlands forhistorie samt litteraturhenvisninger henvises til:

Gynther, B. & J. Meldgård. 1984. *5 kapitler af Grønlands forhistorie*. Pilersuiffik.

Møbjerg, T. 1988. Prehistorie du Groënland. *L'Anthropologie Tome 92, n° 3*.

Damas, D. 1984. *Arctic. Vol 5 of Handbook of North American Indians*. Smithsonian Institution, Washington.

SENTRUM I PERIFERIEEN - BYGDEBORGER PÅ NORDVESTLANDET

BJØRN RINGSTAD

Fylkeskonservatoren i Møre og Romsdal, Fylkeshuset, N-6400 Molde

ABSTRACT

Ringstad, B. 1990. Centres in the Periphery - Hillforts in Nordvestlandet. *Gunneria* 64: 179-196.

About 300 hillforts are known in Norway. Most of them are found in eastern Norway. The area between Sunnhordland and Trøndelag is sparsely covered with few and scattered fort buildings. This article presents a small group of hillforts in a fort area in northwestern Norway almost entirely lacking of discoveries. The study areas are located in the counties of Sogn and Fjordane and Møre and Romsdal, where only three hillforts are known; "Borgarholt" in Sogndal, "Hovdekollen" in Rauma and "Aslaksteinen" in Fræna.

Hillforts in this region are situated in central areas, which were also economical and political centres in the Iron Age and early historical time. In much the same manner as in other parts of the country, hillforts in the periphery have had different functions.

The late roman period and the Migration Period have been mentioned as the "classic age" of hillforts. Recent finds and ¹⁴C-dating indicate a much longer period of use, and that the Younger Iron Age may also have been a very central period. The excavations at Aslaksteinen substantiate this theory, but also indicate much older usage over time to about the birth of Christ.

INNLEDNING

I Norge er det kjent vel 300 bygdeborger. De fleste av disse finnes på Østlandet (særlig Østfold og Vestfold), i Telemark, i Agder-fylkene, i Rogaland og i Trøndelag (fig. 1). Området mellom Sunnhordland og Trøndelag er tynt belagt med få og spredte borganlegg. Det er kjent kun en bygdeborg i Nord-Norge, nemlig i Trondenes (Hemmendorff 1985).

Spredningskartet over bygdeborgene viser en noe ujevn fordeling sammenlignet med det bosetningsmønster som vi får fram i eldre og yngre jernalder p.g.a. gravfunn (Magnus & Myhre 1976, Hagen 1983).

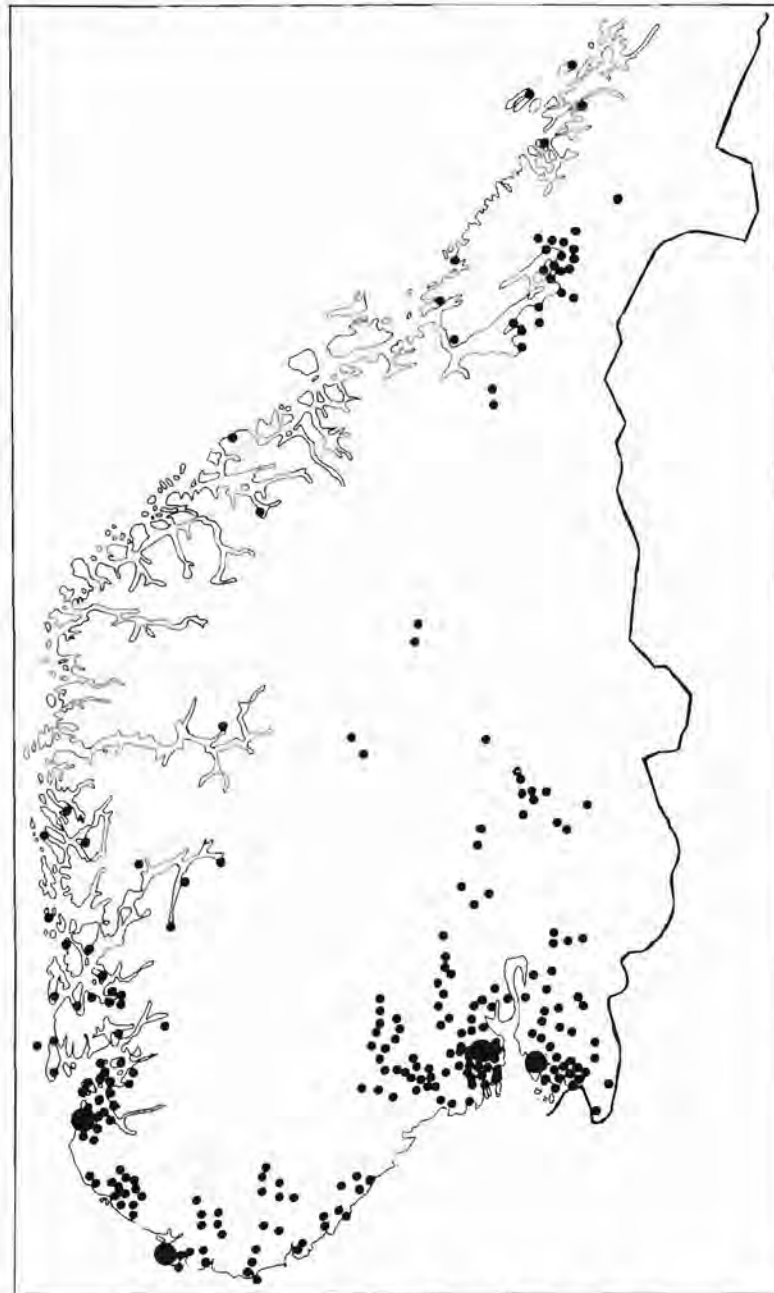

Fig. 1. Bygdeborgere i Norge (utarbeidet på grunnlag av Hougen 1929, Østmo 1978, Myhre 1984, Hemmendorff 1985, en del nyregistreringer, særlig i Østfold, er ikke tatt med).

Riktignok er det sammenfall med en del sentrale bosetningsområder, men det er også kvite felt på kartet. Dette gjelder m.a. store deler av Vestlandet og Nordnorge.

Det er naturlig å søke en forklaring på det geografiske spredningsbildet. Er det ulike topografiske forhold, variasjoner i befolknings tetthet som ligger bak, eller aner vi her konturene av områder med ulik samfunnsorganisasjon?

Noen solid begrunnet forklaring på disse spørsmålene vil det her ikke bli gitt. Til dette kreves det en grundig analyse med utgravninger og omfattende lokalstudier av et meget stort materiale. Jeg vil konsentrere meg om en liten gruppe bygdeboger i det nærmest funntomme borgområdet på Nordvestlandet, innenfor fylkene Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal. Her er det kjent kun 3 bygdeboger, nemlig "Borgarholt" i Sogndal, "Hovdekollen" i Rauma og "Aslaksteinen" i Fræna (fig. 2). Jeg vil se nærmere på disse bygdeborgenes beliggenhet, deres funksjon og tidsmessige tilhørighet, og sammenligne resultatet med mer generelle betraktninger og oppfatninger om bygdeborgene. Dannes det noe fast mønster, og utgjør disse perifere bygdeborgene noen homogen gruppe?

Fig. 2. De tre bygdeborgene på Nordvestlandet, "Borgarholt", "Hovdekollen" og "Aslaksteinen".

BYGDEBORGEN, EN SENTRUMSINDIKERENDE FAKTOR?

Bygdeborgene er trukket inn som en viktig faktor i argumentasjonen for at det i romertid og folkevandringstid skal ha funnet sted en økende sentralisering av økonomisk og politisk makt. Borgene står m.a. sentralt i teorien om småriker, der en antar at stadig større landområder ble organisert som selvstendige politiske enheter under sentral ledelse (Myhre 1984, 1987).

Mange forfattere har forsøkt å sette grupper av borger inn i et forsvarssystem for hele bygdelag eller et større distrikt. Dette gjelder m.a. de fire borgene omkring sentralbygda i Etne (Lillehammer 1972: 36), de ni borgene langs østsiden av Mjøsa (Hagen 1983: 371) og de 27 borgene innenfor grensene til distriktet Grenland i Nedre Telemark (Munch 1965: 136).

Bjørn Myhre har forsøkt å se bygdeborgene i sammenheng med kartlegging av økonomiske og politiske sentra i eldre jernalder (1984, 1987). Disse sentrene forsøker han å skille ut på grunnlag av utbredelsen av spesielt rike funn. Han legger særlig vekt på spredningen av gravfunn der en kombinasjon av to eller tre av gjenstandssgruppene gull, glass og bronsekar forekommer (1984: 14). Innenfor et område som omfatter deler av Vestlandet og Sørlandet, er det mulig å skille ut 9 markerte konsentrasjoner som trolig har vært viktige sentra i eldre jernalder. Bygdeborgene innenfor dette undersøkelsesområdet grupperer seg i et klart mønster omkring enkelte av disse sentrane (fig. 3). Myhre

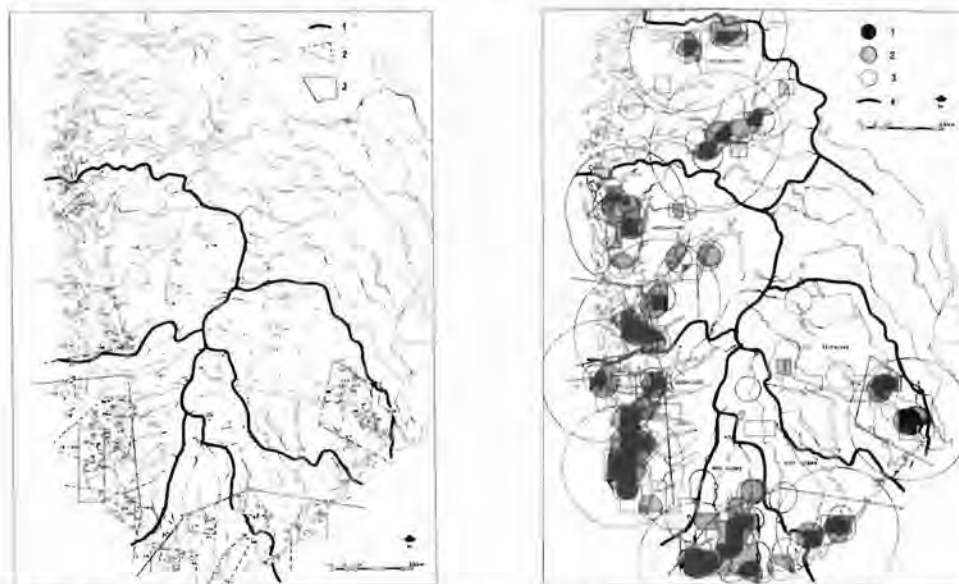

Fig. 3. Gruppering av bygdeborger og sentra basert på spredning av rike gravfunn. Etter B. Myhre 1987.

finner altså klar korrelasjon mellom borger og bygder med mange og rike gravfunn og ser for seg egne borgsystem omkring lokale sentra. Han konkluderer med at det kan ha vært mellom 5-10 enheter eller territorier i yngre romertid og folkevandringstid der det har vært planlagt forsvar av større områder (ibid. 30).

I et arbeid om bygdeborger i Vestfold hevder Einar Østmo at de fleste borgene der synes å være resultat av tiltak på nokså lokalt plan (1978). Dette er i et område hvor det ligger relativt mange bygdeborger. Han lister opp 39 stykker. De fleste borgene ligger ifølge Østmo utenfor de presumtvt folkerikeste områdene, samtidig som de tross dette ofte ligger noenlunde i nærheten av bebodde områder. Mangelen på borger i de mer sentrale områdene antyder Østmo kan skyldes at samfunnet her har vært fast organisert, og at en ikke har hatt behov for borganlegg. Her var organisasjonen fast nok til å passifisere de uroelementer borgene ellers skulle være forsvar mot. De fleste borgene som finnes i dette området, skyldes med andre ord et "enkelt" eller "lavt" organisasjonsnivå. Denne forklaringen står i sterk kontrast til det synet Bjørn Myhre er representant for, nemlig at de borgene som ligger i utkanten skyldes en sterk organisasjons behov for å forsvare sine grensestrøk (Myhre 1966: 193).

Topografiske forskjeller kan forklare noe av motsetningen i de syn som her kommer fram. Det mest avgjørende er nok likevel at vi står overfor ulike oppfatninger om samfunnsorganisasjon og om utviklingen mot større politisk og økonomisk enhet i eldre jernalder.

DE PERIFERE BORGENE - MARKERING AV LOKALE SENTRA?

Aslaksteinen

Aslaksteinen er navnet på en ca. 200 m høy klippeformasjon på Hustad i Fræna kommune, helt ute på Romsdalskysten (fig. 4-5). Den ligger dominerende til, knapt 1,5 km fra det stedet hvor kong Øysteins kongsgård i følge Snorre kongesaga en gang lå (Magnussønnes saga kap. 223). Rett utenfor ligger Hustadvika, en av de kyststrekningene som er vanskeligst å befare langs norskekysten.

Aslaksteinen er en av de fjellformasjonene som arkeologene ikke har klassifisert som bygdeborg, siden den mangler synlige spor etter forsvarsmurer (Pettersen 1942, Hemmendorf 1985). Tradisjon om at det her skal ha vært en bygdeborg, finner vi belagt tilbake til 1700-tallet (Schøning 1910). Selve klippeformasjonen gjør også stedet svært egnet som bygdeborg. Arkeologiske undersøkelser utført i de senere årene, bekrefter at stedet etter all sannsynlighet har hatt denne funksjonen (Ringstad 1985, 1988a).

Fig. 4. Aslaksteinen i Fræna. Foto: B. Ringstad 1985.

Fig. 5. Kart over området omkring Aslaksteinen. Etter B. Ringstad 1988a.

Innenfor et begrenset område omkring Aslaksteinen finner vi en konsentrasjon av fornminner som peker ut Hustadområdet som et senter i forhistorisk tid. På Malefeten ligger restene av et av de største strandgravfeltene vi har hatt på Vestlandet. Utgravninger gjort i slutten av forrige århundre viser at gravfeltet har vært i bruk i ca. 500 år, fra ca. 400 e.Kr. og inn i vikingtid (Lossius 1982, Parelius 1964: 33, Ringstad 1987: 146). I utkanten av gravfeltet ligger to nausttufter. Ute på Farstad, oppe i "Sandvikhagen", ligger det største gravfeltet som finnes i Romsdal i dag. Her er det registrert over 140 gravminner, men det er ikke kjent daterende funn fra gravfeltet. På bergknauser og nes som omkranser Hustadbukta, finnes restene av store gravrøyser, flere er av såkalt "bronsealderkarakter". Hustadgodset inntar en sentral posisjon i middelalder og oppover mot nyere tid.

Hovdekollen

Hovdekollen er en 300-350 m høy fjellformasjon som ligger dominerende til inne i Romsdalsfjorden (Sæbø 1972, 1979). Den ligger i utkanten av bygda Måndalen i Rauma kommune (fig. 6). Her er det gjort flere funn, særlig fra yngre jernalder, og det er registrert en del fornminner i området (Oterholm 1979). Det vil likevel ikke være riktig å hevde at stedet skiller seg ut som et maktsenter.

Fig. 6. Hovdekollen i Rauma. Foto: B. Ringstad 1987.

Dersom vi betrakter borgen i noe større geografisk sammenheng, kan den sees i forhold til de indre deler av Romsdalsfjorden og områdene omkring Åndalsnes (fig. 7). Dette er det som vi senere skal se, naturlig å gjøre når vi trekker inn bygdeborgens mulige funksjoner. Åndalsnes

Fig. 7. Kart over Åndalsnes og indre deler av Rauma. Etter O. Farbregd 1986.

området skiller seg klart ut som et senter for indre Romsdal (Farbregd 1986). Stedet ligger som et knutepunkt mellom fjord og dal. Hovedferdselsåren mellom Østlandet og den nordlige delen av Vestlandet gikk gjennom Gudbrandsdalen og ned Romsdalen til Åndalsnes (Ringstad 1987: 267ff.). En rekke klassiske og rike funn kommer fra dette området. På gårdene Hole og Åk er det gjort rike funn fra folkevandringstid, på Tomberg og Setnes praktfulle funn fra vikingtid (Marstrander 1963, Farbregd 1986: 12). På Devold, et par km fra munningen av elva Rauma, var det markeds plass som går tilbake til iallefall slutten av middelalderen (Midttun 1940: 280).

Borgarholt

Bygdeborgen "Borgarholt" ligger i Sogndal i dalføret mellom Barsnesfjorden og Hafslovatnet (fig. 8). Borgen ligger utenfor selve det sentrale bosetningsområdet i Sogndalsbygda. Sogndal framstår som et av de mest markerte sentra i Sogn og Fjordane i deler av forhistorisk tid og tidlig middelalder (Solberg 1986, Ringstad 1987, 1988b, 1989). Dette er f.eks. en av de bygdene i Vestnorge som kan vise til flest funn med importerte oldsaker eller gjenstander laget av gull fra eldre jernalder (Ringstad 1987: 282-86). Et av de eldste gravfunnene i Norge med innhold av romersk import kommer også herfra. Dette gjelder et bronsekar og ei bronseause trolig framstilt i Italia i 1. århundre e.Kr.

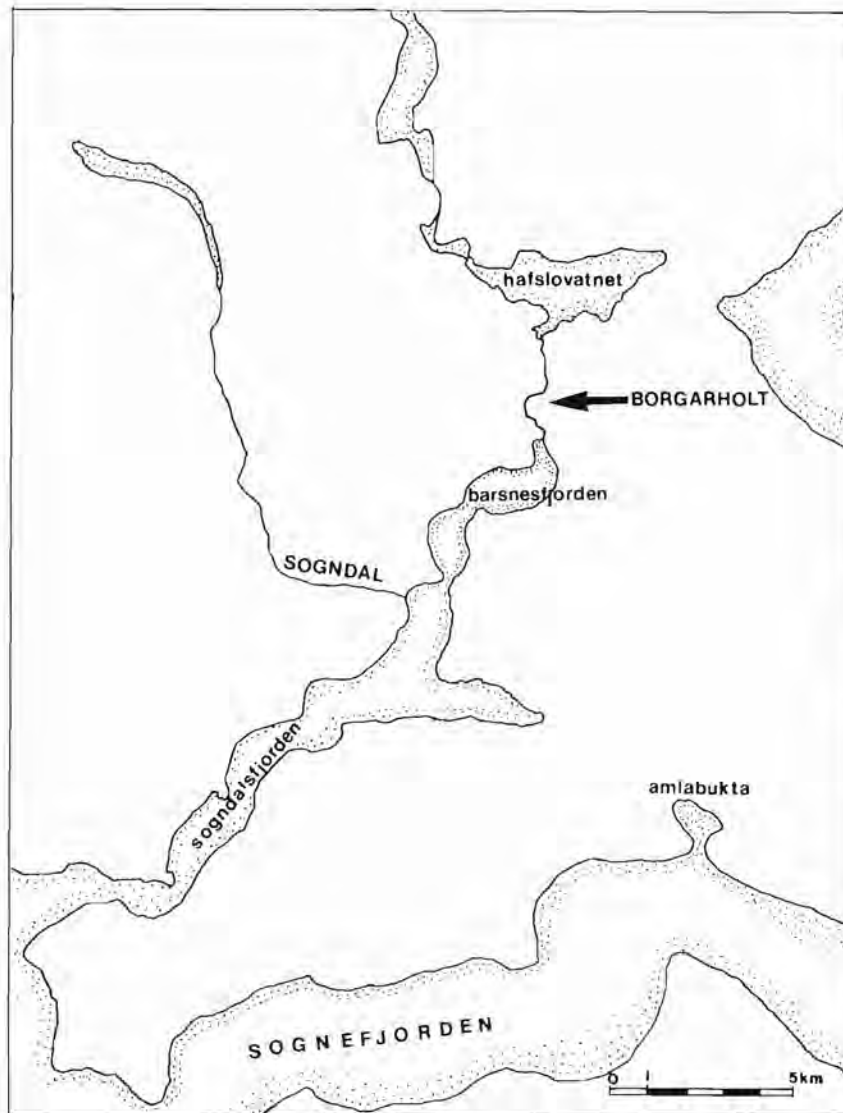

Fig. 8. Kart over Sogndal og området omkring Borgarholt. Tegn. B. Ringstad.

(Ekholm 1940, Solberg 1986: 152-153). Den eneste middelalderkaupangen vi kjenner til fra dette fylket, Lusakaupangen, vokste fram ved Amlabukta, knapt ei mil fra selve den sentrale Sogndalsbygda (Øye 1986: 371ff.).

Denne korte gjennomgangen viser at de få bygdeborgene som finnes på Nordvestlandet, kan knyttes til steder som i deler av jernalder og tidlig middelalder framstår som markerte lokale sentra. Aslaksteinen ligger sentralt i selve senteret, de to andre noe i utkanten.

BORGES FUNKSJON I SENTRUM OG PERIFERI

Det er i dag relativt stor enighet om at bygdeborgene er "bygget" ut fra forsvarshensyn. Borgens plassering og de funn som er gjort på dem, har imidlertid ført til at ulike forskere har framhevet ulike hypoteser om borgenes mer detaljerte funksjon. Noen er blitt betraktet som befestede gårder, andre som tilfluktssted for enkeltgårder eller bygder. Det kultiske aspekt er også framhevet av enkelte (Haraldsen 1982).

Den sterke konsentrasjonen med bygdeborger slik vi finner den i f.eks. Grenlandsområdet og ved Mjøsa, skiller seg markert ut fra forholdene på Nordvestlandet. Her er som nevnt kun få og spredte anlegg kjent. Den forklaringsmodell, og de hypoteser om borger som ledd i store forsvarssystem for hele bygdelag eller større distrikt, er derfor heller ikke mulig på Nordvestlandet. Her er det den mer lokale funksjon som er framtrepende. Borgene må forstås ut fra sin lokale sammenheng.

Aslaksteinen

Aslaksteinen ligger relativt sentralt i forhold til det markerte senteret på Hustad ytterst på Romsdalkysten. Selve klippeformasjonen gjør borgen svært egnet i forsvarsøyemed (fig. 4). Arkeologiske undersøkelser utført de siste årene bekrefter at det har vært menneskelig aktivitet på stedet i flere perioder under forhistorisk tid (Ringstad 1985, 1988). Kulturlag med en tykkelse på opp til 60-70 cm, som hovedsakelig inneholder kull og små fragment av brente bein, viser at det ikke bare dreier seg om sporadiske og korte opphold på stedet. Funnene som er gjort forteller om dagliglivets sysler og kan ikke direkte settes i forbindelse med krigerske handlinger. Det er m.a. funnet bryne, rester av kleberkar, glassperle, deler av bronsering og et mulig nåleetui (fig. 9).

Det kan ikke utelukkes at enkelte av de sporene man har rester av oppe på Aslaksteinen, skyldes mer tilfeldige besøk. Det faktum at det er funnet ganske tjukke kulturlag, tyder likevel på at det også må ha vært regelmessige eller lengre opphold på stedet. En vanlig boplass hvor en holdt til kontinuerlig gjennom store deler av året, kan en vanskelig tenke seg. Aslaksteinen er lite egnet til dette, da den er vanskelig tilgjengelig. Den ligger også i en viss avstand fra det området der en daglig kunne drive med jordbruk og fiske. Stedet var med andre ord lite passende som boplass dersom ikke forsvar og vern var av avgjørende betydning.

Aslaksteinen kan ha fungert som en mer permanent utkikkspost, hvor det har vært stasjonert en eller et fåtall personer. Stedet er også godt egnet til dette formålet. Dersom dette var det primære, vil det likevel ha vært mer naturlig å benytte seg av den ytterste av fjell

Fig. 9. Del av bronsering (?) funnet på Aslaksteinen. Foto: P.E. Fredriksen, UNIT, Vitenskapsmuseet.

toppene innerst i Hustadbukta, nemlig Horberget (fig. 5). Denne er høyest og best egnet som utkikkspost, men neppe for opphold over lengre tid.

Aslaksteinen peker seg i første rekke ut som et sted godt egnet til forsvar og vern, som et tilfluktsted. Selv om det ikke er påvist noen form for forsvarsmur, og det heller neppe har vært noen, må det ha vært relativt lett å forsvare fjelltoppen mot eventuelle inntrengere. Fjelltoppen er svært vanskelig tilgjengelig, og selv på den siden hvor det er mulig å komme opp, er adkomsten vanskelig og svært kronglete og bratt (fig. 10). Selv med en liten mannskapsstyrke på 8-10 mann, ville det ha vært lett å forsvare denne toppen. Det ville være mulig å oppholde seg på borgplatået over lengre tid dersom dette var nødvendig. Det er mulig å ha husdyr gående der, og det finnes flere "brønner" eller oppkomme med vann.

Hovdekollen

Hovdekollen ligger som nevnt ikke i direkte tilknytning til noe senter. Borgen kan ha hatt funksjon i verne- og varslingssammenheng for et mindre lokalt område. Dette vil si for gårdene i bygda Måndalen. Borgen har en relativt stor toppflate, et platå som er på omlag 80 mål. Selve forsvarsmuren som det er funnet rester av, er ca. 50 m lang. Denne danner i seg selv neppe en fullgod befestning. Et effektivt vern av Hovdekollen vil antakelig ha krevd en mannskapsstyrke utover det en kan forvente man kunne klare å stille til disposisjon på noen få gårder.

Det kanskje mest framtrædende trekk ved Hovdekollen er den sentrale beliggenheten ved Romsdalsfjorden (fig. 11). Den ligger i et krysningsspunkt der fjorden gjør en markert knekk og skifter retning. Herfra er det god sikt utover fjorden til øya Sekken, retning Veøy, der det

Fig. 10. To personer i ferd med å klatre opp på nordsiden av Aslaksteinen, den eneste plassen det er mulig å komme opp. Foto: B. Ringstad 1986.

lå kaupang i middelalderen (Herteig 1954), og innover til bunnen av fjorden til Åndalsnes. Borgens funksjon må i første rekke sees i sammenheng med disse strategiske siktlinjene. Dette vil med andre ord si at den har vært en varslingspost, trolig for indre deler av Romsdal med et senter i bunnen av fjorden omkring Åndalsnes.

Borgarholt

Bydeborgen "Borgarholt" ligger i dalføret mellom Barsnesfjorden og Hafsløvatnet (fig. 8). Fra dette stedet har en lett kunnet kontrollere ferdselen mellom Barsnesfjorden i bunnen av Sogndalsfjorden og over til Hafslø. Borgen ligger altså nærmest som en kontrollpost mellom to sentrale bygder. Den såkalte "kongeveien" går like nedenfor bygdeborgen. Bergljot Solberg antyder flere mulige brukergrupper for denne

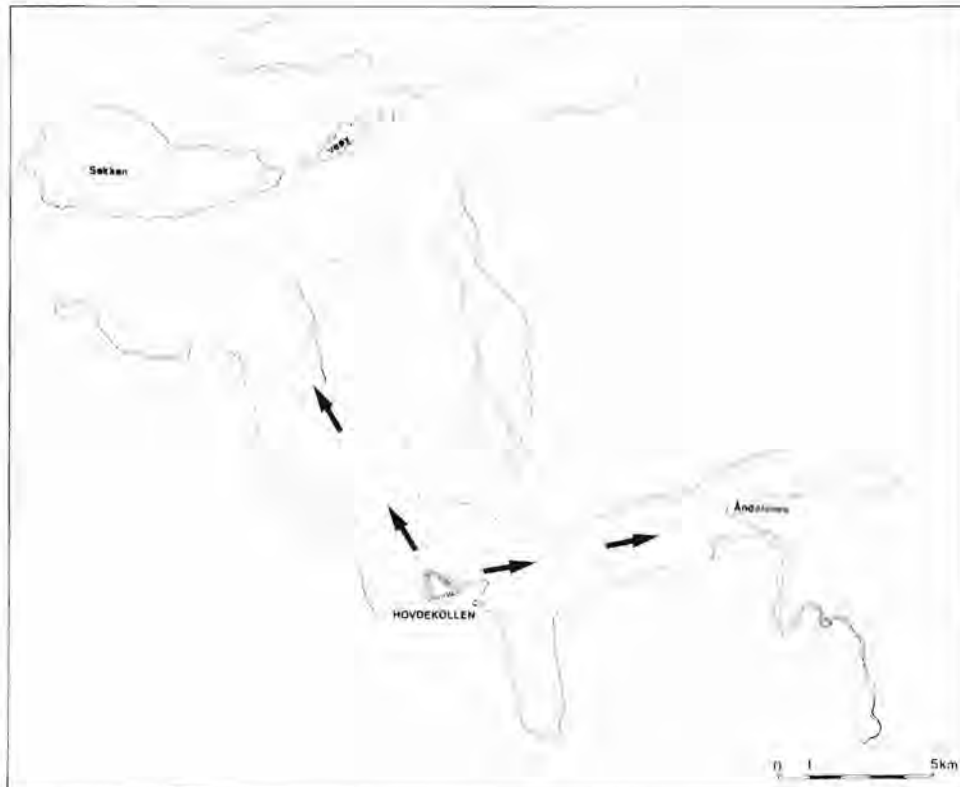

Fig. 11. Siktlinjene fra Hovdekollen viser borgens sentrale beliggenhet ved Romsdalsfjorden. Tegn. B. Ringstad.

borgen. Den kan være bygd både av folk fra Sogndalsområdet og av Hafsløværingene til forsvar mot den annen part (1986: 177). Det kan heller ikke utelukkes at den kan ha vært benyttet som del i felles forsvar og varsling.

På Borgarholt er det bevart rester av mur i en lengde på 150-200 m (fig. 12). Et effektivt vern av borgen ville ha krevd en større mannskapsstyrke enn det en kan forvente de nærmeste gårdene kunne stille til disposisjon. Selve bergplatået er lite og dårlig egnet for opphold over lengre tid. Det er også vanskelig å tenke seg at borgen kan ha fungert i forsvarsøyemed uten et effektivt varslingsystem. Dette kan tyde på at det har vært visse "mellomstasjoner". Det er nemlig ikke direkte sikt fra borgen, verken til hovedbygda i Sogndal eller Hafslø. Borgens karakter og topografiske beliggenhet tilsier at den er bygget og tiltenkt brukt for befolkningen i ei bygd (trolig Sogndalsbygda), og at behovet for varsling og kontroll med ferdselen har vært det primære.

Fig. 12. Deler av den nedraste muren på Borgarholt. Foto: B. Ringstad 1989.

DATERING AV BYGDEBORGER I SENTRUM OG PERIFERIE

Datering av bygdeborgene har for en stor del vært basert på antagelser. I arbeidet "Gamle Bygdeborge i Norge" fra 1883 finner Oluf Rygh det sannsynlig at man bygde og brukte bygdeborger under vikingtid. Han utelukker likevel ikke at de også kunne være fra eldre jernalder (1883: 79). Rygh bygde sine antagelser på kjennskap til stedsnavn og forhold omkring den ene bygdeborgen som finnes på Island.

Ryghs kronologiske oppfatning av bygdeborgene ble langt på vei akseptert, og ble stående fram til begynnelsen av 1920-årene. På dette tidspunktet foretok Helge Gjessing en mindre undersøkelse på Saleslottet på Lista som kom til å få stor betydning for tidsfesting av bygdeborgene. Her ble det m.a. funnet skår av spannformete leirkar fra folkevandringstid (1925: 54). De fleste forskere i Norge som senere har beskeftiget seg med bygdeborger, har p.g.a. resultatet av Helge Gjessings utgraving og noen få andre funn (blant annet fra Sverige), plassert denne typen fornminner innenfor folkevandringstid eller romertid-folkevandringstid (Shetelig 1925, Hougen 1929, Petersen 1942, Marstrander 1959, Hagen 1962, Munch 1965, Johansen 1976, Haraldsen 1980). Samtlige større kulturhistoriske oversikter som er kommet ut, presenterer f.eks. bygdeborgene innenfor dette tidsrommet (Shetelig 1925, Hagen 1962, 1967, 1977, 1983, Magnus & Myhre 1976, Holmsen 1977, Johansen 1979).

Bygdeborgene passer også inn i det bilde en har av folkevandringstid som en svært urolig tid. Ødegårder og skattefunn/gullfunn fra dette tidsrommet er med å støtte opp om dette synet (Odner 1973). Skattefunn er også blitt brukt ved indirekte datering av bygdeborger (Petersen 1942, Marstrander 1958: 120, Munch 1965: 121). En av årsakene til at en gjerne ikke har datert bygdeborgene i landet vårt til vikingtid, er at sagaen sjelden nevner denne form for forsvarsanlegg (Munch 1965: 119-120).

Bjørn Myhre har i de senere årene tatt en del prøvestikk og foretatt mindre undersøkelser på enkelte av bygdeborgene i Sunnhordland (1984). Dette sammen med en ny gjennomgang av eldre funn fra bygdeborgene, har gitt holdepunkter for at bruken av disse også i Norge strekker seg over et lengre tidsrom enn før antatt (Mikkelsen 1973, Resi pers. medd.). To av borgene i Sunnhordland, nærmere bestemt "Slottet" på Tysnes og "Bergefjellet" på Bømlø, er datert til yngre jernalder/vikingtid (Myhre 1984: 22-23). Borgen på Tysnes er datert på grunnlag av trekull (AD 780 \pm 100 MASCA-kalibrert), borgen på Bømlø er tidsfestet p.g.a. ei klebergryte (Fett 1973: 28). På Saleslottet på Lista og Stein i Ringsaker er det funnet glassperler som antyder at disse bygdeborgene kan ha vært i bruk også i yngre jernalder. Beinmateriale fra Bjørn Hougens utgraving fra Borgen på Stein i 1930 er i dag ^{14}C -datert (Hagen 1982 pers.medd.). Dateringen bekrefter en tidfesting til vikingtid (AD 995 \pm 75, MASCA-kalibrert). Nye undersøkelser på svenske bygdeborger eller fornborger viser også en tidsmessig spredning som er mye større enn tidligere antatt. Det finnes dateringer til de fleste arkeologiske perioder (Engstrøm et al. 1987, Engstrøm 1990).

Kun en av de tre bygdeborgene på Nordvestlandet er tidfestet. Dette gjelder Aslaksteinen. Det er funnet rester av kullag både oppe på Hovdekollen og på Borgarholt. Funnkonteksten er noe usikker på Hovdekollen, på Borgarholt er kullaget funnet i tilknytning til forsvarsmuren.

Fra Aslaksteinen foreligger det 7 ^{14}C -dateringer og funn av gjenstander som gir visse daterende holdepunkter (Ringstad 1988). Det er gravd på to forskjellige områder oppe på borgplatået. Fra den ene plassen er det dateringer fra et tjukt kulturlag som spenner fra omkring begynnelsen av folkevandringstid opp til og med vikingtid, mens det på det andre stedet er dateringer både fra tiden omkring Kristi fødsel, fra overgangen eldre-yngre jernalder og fra vikingtid. Samtlige av gjenstandene som er funnet, tilhører den yngste bruksfasen.

Det mangfold og den varisjon vi nå begynner å ane ved tidfesting av bygdeborgene omkring i landet, finner vi også igjen ute i periferien. Selv om bruken eller behovet for dem har vært mye mindre i disse områdene, så ser det ut til at brukstiden har vært den samme.

KONKLUSJON

Bygdeborgene på Nordvestlandet ligger perifert sammenlignet med utbredelsen av den store mengden bygdeborger vi har i landet. Borgene i dette området ligger like fullt i sentrale områder, i områder som peker seg ut som økonomiske og politiske sentra i regionen i jernalder og tidlig historisk tid.

På samme måte som ellers i landet, har borgene ute i periferien hatt noe ulik funksjon. De utgjør med andre ord heller ikke her en enhetlig homogen gruppe i så måte. Aslaksteinen peker seg ut som et ideelt forsvarssted, mens Hovdekollen og Borgarholt primært skiller seg ut i varslingsøyemed. Borgarholt kan ha fungert som varslingspost for to nære bygder, mens Hovdekollen kan ha tjent som varslingssted for et større område. De to sistnevnte kan også ha hatt funksjon i det nære forsvar. Hovdekollen har i dette tilfellet hatt en helt lokal funksjon.

Borgenes funksjon på Nordvestlandet sammenfaller med det bildet vi har av bruken i de mer "sentrale" deler av landet. Selv om de ikke kan betraktes som ledd i et velorganisert forsvarsystem for et større distrikt, kan iallefall en av dem ha vært en framskutt varslingspost for et større område.

De tre bygdeborgene på Nordvestlandet er relativt små, og bruken av dem slik det her er skissert, har trolig krevd en liten mannskapsstyrke. Det er antydning at det ved effektivt vern av Aslaksteinen kun har vært behov for 8-10 mann. Dette står i klar kontrast til de store borgene med lange og høye murer. Johan Engstrøm har f.eks. antydning at det har vært behov for ca. 1000 mann for å kunne forsvare Torsburgen på Gotland (1990).

Det er kun aktiviteten på Aslaksteinen som er tidfestet. Denne strekker seg til gjengjeld over et langt tidsrom og viser noe av de tidsmessige variasjoner det ofte er på bruken av bygdeborgene. Yngre romertid og folkevandringstid har normalt framstått som bygdeborgenes "klassiske" tidsalder. Nye funn og ¹⁴C-dateringer tyder på at bruksperioden er vesentlig lenger, og at yngre jernalder også kan ha vært en meget sentral periode. Utgravningene på Aslaksteinen støtter denne antagelsen, men forteller også at bruken går langt tilbake i tiden, til omkring Kristi fødsel.

Nye forskningsresultater viser at de norske bygdeborgene heller ikke tidsmessig utgjør en enhetlig gruppe. Dette vil si at en ikke uten videre kan beskrive sider ved samfunnet i romertid-folkevandringstid ved hjelp av teoretiske modeller, kun basert på den geografiske spredningen av bygdeborgene. I framtiden må vi forvente å få presentert et noe mer nyansert bilde, og at bygdeborgene også blir trukket inn som en viktig faktor for å belyse samfunnsforhold i yngre jernalder.

LITTERATUR

- Ekholm, G 1940. Vinskopan från Kvåle. *Bergens Museum Årbok 1939-40. Historisk - antikvarisk rekke*. Bergen.
- Engström, J. 1990. Forsvarsanläggningar och samhällsorganisation under romersk järnålder-äldre germansk järnålder i Sverige. *Jydske Arkæologisk Selskabs Skrifter* (in print).
- Engström, J., Hegardt, J. & L. Wilson. 1987 Undersökningen på Stångeberget, en fornborg i Skaraborgs län. *Tor 21*. Uppsala.
- Farbregd, O. 1986. Elveosar - gamle sentra på vandring. *Spor nr 2 1986*. Universitetet i Trondheim.
- Fett, P. 1973 Finnås prestegjeld. *Førhistoriske minne i Sunnhordland*. Bergen.
- Gjessing, H. 1925. Vest-Agder i forhistorisk tid. *Norske Bygder II, bind I*, Bergen.
- Hagen A. Forhistorisk tid. *Vårt folks historie. Bd 1*. Oslo.
 - 1962 *Norges oldtid*. Oslo.
 - 1982. Dateringsrapport. *Laboratoriet for radiologisk datering*. Trondheim.
 - 1983. *Norges oldtid*, 3. utg. Oslo.
- Haraldsen, T. 1980. *Registrering av faste fornminner*. Magistergradsavhandling. Oslo.
- Haraldsen, B. 1929. Østnorske bygdeboger. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årsberetning 1928*. Oslo.
- Hemmendorff, O. 1985. The Hillfort at Frösön in a North Scandinavian Perspective. In *horem Evert Baudou. Archaeology and Environment 4*. Umeå.
- Herteig, A. E. 1954. Omkring kaupangen på Veøy i Romsdal. *Viking 1954*. Oslo.
- Holmsen, A. 1977. Fra de eldste tider til 1669. *Norges historie*. 4. utg. Oslo.
- Hougen, B. 1929. Østnorske bygdeboger. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årsberetning 1928*. Oslo.
- Johansen, E. 1979. De ti tusen år. *Vår fjerne fortid. Norges kulturhistoriske Leksikon Bind 1*. Oslo.
- Johansen, Ø. 1976. Borganlegg: Daterings- og tolkningsproblemer. *Kontaktstencil nr 11*.
- Lillehammer, A. 1973. Norske borger og forsvarsanlegg frå jernalderen. *Stavanger Museums årbok 1972*.
- Lossius, K. 1892. Reiseberetning fra adjunkt K. Lossius. *K. norske Vidensk. Selsk. Skr. 1880-90*. Trondheim.
- Magnus, B. & B. Myhre. 1976. Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingesamfunn. *Norges historie 1*. Oslo.
- Marstrander, S. 1958. Bygdeborgene - våre eldste militære anlegg. *K. norske Vidensk. Selsk. Mus. Årbok 1958*. Trondheim.
 - 1959. Dateringer av våre bygdeboger. *K. norske Vidensk. Selsk. Forh. Bind 1 1958*. Trondhjem.

- Marstrander, S. 191963. Et nytt vikingtidsfunn fra Romsdal med vest-europeiske importsaker. *Viking 1962*. Oslo.
- Midttun, K. 1940. Fjellmarknadene og handelen Austland og Vestland i gamal tid. *Syn og segn 1940*. Oslo.
- Mikkelsen, E. 1973. Overgangen fokevandringstid/merovingertid i Norge. *Universitetets Oldsaksamling årbok 1970-1971*. Oslo.
- Munch, J.S. 1965. Borg og bygd. Studier i Telemarks eldre jernalder. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1962*. Oslo.
- Myhre, B. 1966. Bygdeborger på Nord-Jæren. *Frå haug ok heidni, 1966 nr 1*.
- 1984. Økonomiske sentra, territorieinndeling og samfunnsorganisasjon i Sør- og Vest-Norge i romertid - folkevandringstid; et forsøk. Manuskript. Bergen.
 - 1987. Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung. Band 6*. Niedersächsisches Landesmuseum.
- Odner, K. 1973. *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder*. Bergen.
- Oterholm, O. 1979. Den eldste tida. *Bygdeboka for Voll I*. Volda.
- Parelius, N. 1964. *Oldtidsminner i Bud og Hustad*. Molde.
- Petersen, Th. 1942. Bygdeborger i det nordenfjeldske Norge. *Viking 1942*. Oslo.
- Rygh, O. 1882. Gamle bygdeborger i Norge. *Foreningen til norske fortidsminnemerkeres bevaring. Aarsberetning for 1882*. Kristiania.
- Ringstad, B. 1985. Aslaksteinen. En bygdeborg fra vikingtiden? *Gammelt frå Fræna 1985*. Elnesvågen.
- 1987. *Vestlandets største gravminner. Et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra*. Magisteravhandling. Bergen.
 - 1988. Aslaksteinen - landets eldste bygdeborg? *Romsdal Sogelags årsskrift 1988*. Molde.
 - 1988b. Ei vevskei fra folkevandringstid med entrelacornamentikk. *Viking 1988*. Oslo.
 - 1989. Kvålefunnet - et eksempel til å belyse folkevandringstidens gravskikk på Vestlandet. Manuskript. Molde.
- Schøning, G. 1910. *Reise gjennom en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775. II*. Trondheim.
- Shetelig, H. 1925. *Norges forhistorie*. Oslo.
- Snorre Sturlason. *Norges kongesagaer*. Oversatt av Holtmark, A. & D.A. Seip. Gjøvik 1981.
- Solberg, B. 1986. Førhistorisk tid i Sogndal. In Sandal, P. (red.): *Sogndal bygdebok*. Bergen.
- Sæbø, A. 1972. Hovdekollen, ei bygdeborg i Måndalen. *Romsdal Sogelag årsskrift 1972*. Molde.
- 1979. Kamp og krig. *Bygdaboka for Voll I*. Volda
- Østmo, E. 1978. Fresteåsen og andre bygdeborger i Vestfold. Betrakninger omkring en utgravning og et utbredelskart. *Viking 1977*. Oslo.

STORA KARLSÖ - EN JAKTSTATION UNDER NEOLITISK TID

PER ERICSON OG ANITA KNAPE

Statens Historiska museum, Box 5405, S-114 84 Stockholm

ABSTRACT

Ericson, P. & A. Knape, 1990. Stora Karlsö - a Neolithic Hunting Camp. *Gunneria* 64: 197-205.

Examination of the large assemblage of bones and artifacts from Stora Förvar Cave on Stora Karlsö, an island off the west coast of Gotland, shows that the cave was used during three different periods, for varying purposes. In the earliest phase, Stora Karlsö seems to have functioned as a seal-hunting camp situated peripherally relative to more permanent settlements in Gotland. Stora Karlsö does not seem to have been inhabited year round until the Pitted Ware period, but it is unlikely that the cave itself was used as a dwelling site. The latest phase in the stratigraphy of the cave reflects a steadily increasing importance of animal husbandry.

BAKGRUND

Stora Karlsö med grottan Stora Förvar ligger endast 7 km från Gotland och har under sen tid hört administrativt samman med den närmast belägna socknen där: Eksta. I Eksta socken ligger platsen Ajvide (fig. 1), där Stockholms Universitet nyligen undersökt en gropkeramisk boplats (Österholm 1989). Det är den närmast kända boplatsen till Stora Karlsö och den har troligen existerat samtidigt som de gropkeramiska lagren

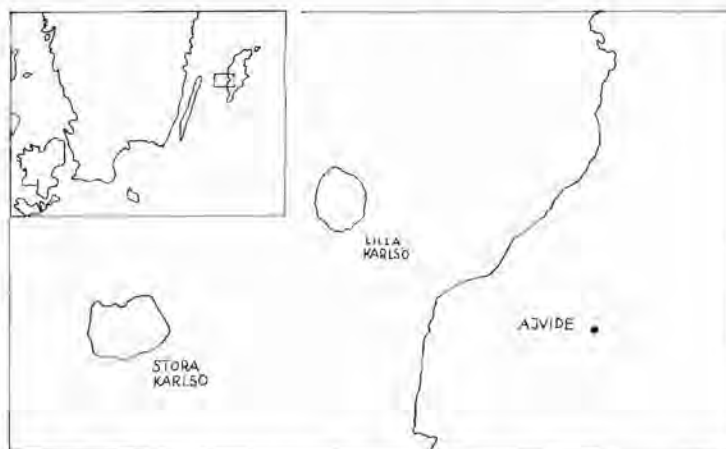

Fig. 1. Översiktskarta.

i grottan Stora Förvar på Stora Karlsö avsattes. Stora och Lilla Karlsöarna är två korallrev och båda öarna har flera grottor från ancylus- och littorinatid. Just Stora Förvar är en ancylusgrotta, som i likhet med några andra ancylusgrottor har kulturlager, men det är egentligen bara Stora Förvar som undersökts i större skala (fig. 2).

Kulturlagret i Stora Förvar var drygt 4 meter mäktigt och har givit fynd från neolitisk tid till medeltid. Utgrävningen utfördes på slutet av 1800-talet under ledning av Lars Kolmodin och Hjalmar Stolpe (fig. 3). Stolpe delade in området i och utanför grottan i *sektioner* eller s.k. parceller som grävdes i upp till 13 lager ä 3 dm (fig. 4).

Fyndmaterialet har hittills inte bearbetats förutom i vissa mycket avgränsade delar. Det som gjorts är egentligen den katalog som är publikationen "Grottan Stora Förvar" av Schnittger och Rydh, som kom ut 1940. Dessutom har marginella analyser utförts på benmaterialet av Pira (1909, 1926).

I det nu aktuella arbetet går vi igenom allt material från *en* av sektionerna, nämligen parcell F, som låg ungefär mitt i grottan (fig. 4).

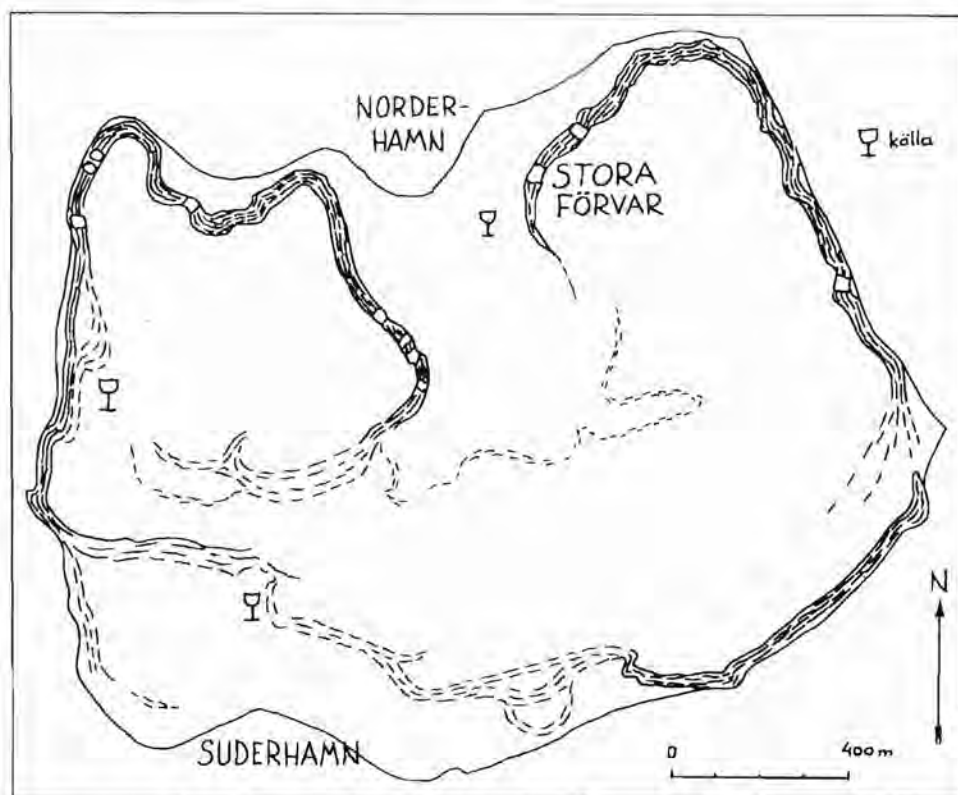

Fig. 2. Stora Karlsö.

Fig. 3. Från utgrävningen av grottan Stora Förvar. Foto: Hjalmar Stolpe.

- Artefaktmaterialet i enbart den här F-parcellen omfattar närmare 500 fyndnummer motsvarande drygt 1600 fragment av föremål och benmängden uppgår till närmare 1 ton. Bearbetningen är inte alls slutförd, speciellt inte när det gäller benmaterialet. Men vi har trots det en del preliminära resultat.

STRATIGRAFIN

De olika lagren i grottan skapades av utgrävaren. För att få en uppfattning om deras kronologiska ställning krävs att man prövar fyndens och benmaterialets förändringar genom lagerföljden; vad tilltar, vad avtar, när befinner vi oss i en helt ny sammansättning av ben och fynd och hur relaterar sig benen och fynden till varandra.

Redan under forntiden har naturligtvis föremål "vandrat" eller rört sig uppåt, nedåt eller åt sidorna i lagren, eller omrörts genom nedgrävningar eller av att djur vistats inne i grottan. Butzer (1982) har generellt analyserat grottlager och visar på att även sådana "skyddade"

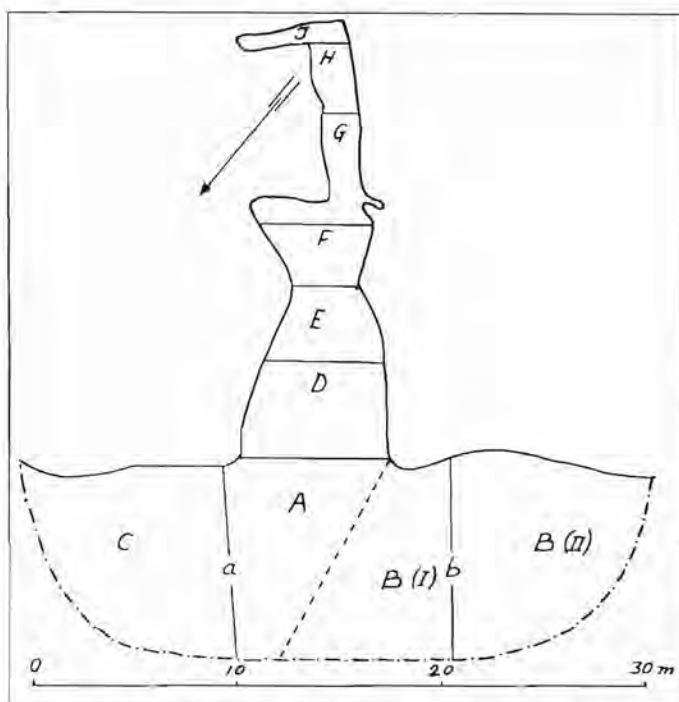

Fig. 4. Parcellindelningen av grottan. Efter Schnittger & Rygh 1940.

kulturlager är utsatta för en mängd störningar av bl.a. den typ som ovan angivits. Detta måste man hela tiden beakta, och det ligger ingen vinst eller kunskap i att *övertolka* läget för varje enskilt fynd, det är istället den *samlade* fyndsammansättningen som säger något om det samhälle vi vill beskriva. Den bild som då framträder är att vi kan urskilja tre utnyttjandefaser.

Tre faser

Fas 1

Fas 1 motsvarar de understa 3-4 lagren, och de utgjorde ca. 1 meter av kulturlagret. Dessa 3-4 understa lager är *relativt* fyndfattiga, helt keramiklösa och domineras istället av sälben. Det är nästan uteslutande ben från knappt halvårsgamla gråsålar. Därtill finns en del ben av stora laxar.

De fåtaliga fynden utgörs av trindyxor, brynen, prylar och flintavfall vilka i sig inte kan användas för en närmare tidsbestämning av dessa understa lager. Trindyxor är visserligen ett arv från mesolitisk tid, men de går inte i detta sammanhang att använda som daterande en mesolitisk horisont. Trindyxorna förekommer sedan upp genom kulturlagren ända t.o.m. gropkeramiska kulturens slutskede.

Eftersom dessa understa lager så stort domineras av sälben är vår tolkning att grottan utnyttjats som *soptipp för sälkadaver* och annat avfall under en period, då man kom ut till Stora Karlsö för att bedriva säljakt under någon eller några korta sommarmånader, sannolikt juni-augusti. Gråsälarna föds i mars-april och har då en underkäkslängd på ungefär 95 mm. Sedan tillväxer underkäken successivt så att den i oktober är ca. 125 mm. Längden på underkäkarna i de understa lagren ligger i huvudsak mellan 108-117 mm, d.v.s. gråsälarna har jagats under juni-augusti (fig. 5).

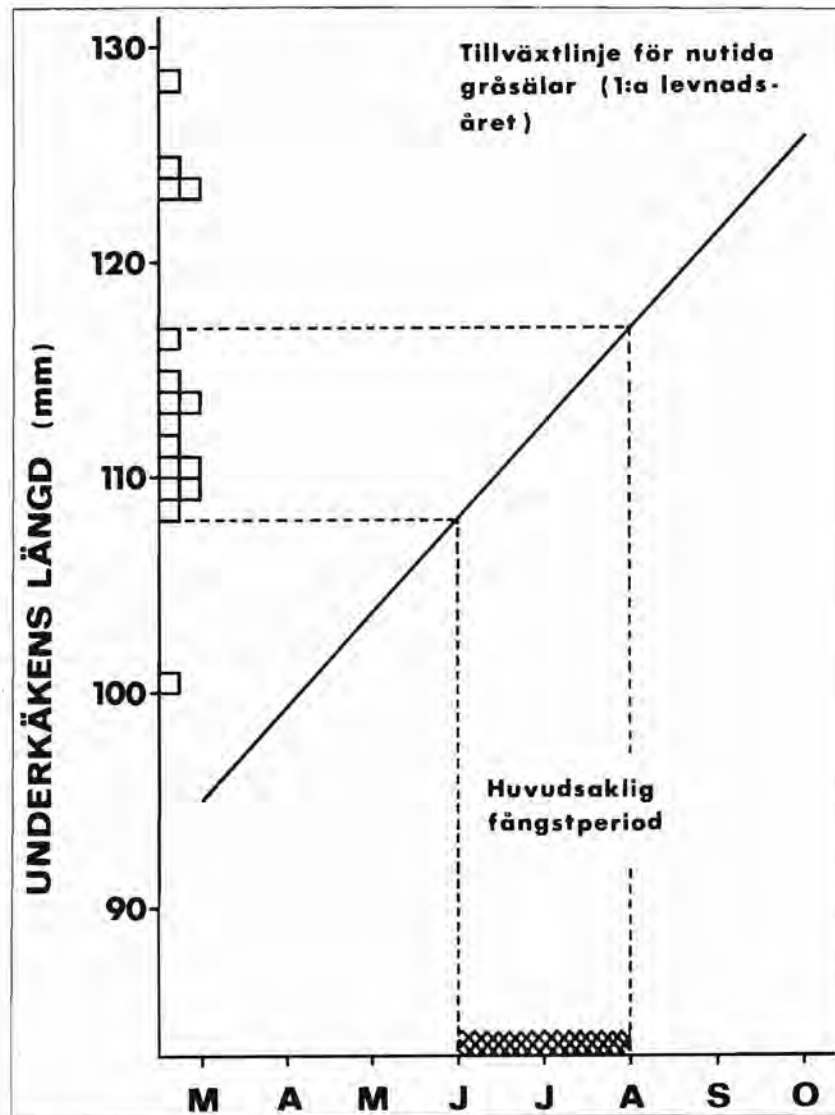

Fig. 5. Figuren visar hur jaktsäsongen för de unga gråsälarna i grottans understa lager beräknats genom jämförelse av underkäkarnas storlek med motsvarande hos nutida gråsälskutar.

De knappt halvårsgamla gråsälarna, har troligen fångats för sin *päls* skull, eftersom de yttersta extremiteterna är starkt underrepresenterade bland skelettdelarna, dvs de lämnades kvar i skinnen. Flera underkäkar har också kapats på ett sätt som bör sättas i samband med avpälningen (fig. 6). Sälarna kan ha fångats med nät, vilket skulle kunna förklara inslaget av de stora laxarna. Naturligvis kan man ha besökt Stora Karlsö av flera orsaker, men det var just *besök* det rörde sig om. Vad är det då som saknas i fyndmaterialet om det *inte* skulle vara en säljaksstation utan en permanent bosättning? Ja, om vi rör oss i neolitisk tid är det ju främst keramik, men även inslag av *komplementär* föda annan än tex säl och lax från resten av året, och det har vi inte kunnat påvisa.

Uppåt i kulturlagret finns inget brott vad gäller artefakterna utan fyndfrekvensen uppvisar en jämnt stigande kurva; d.v.s. de förut nämnda

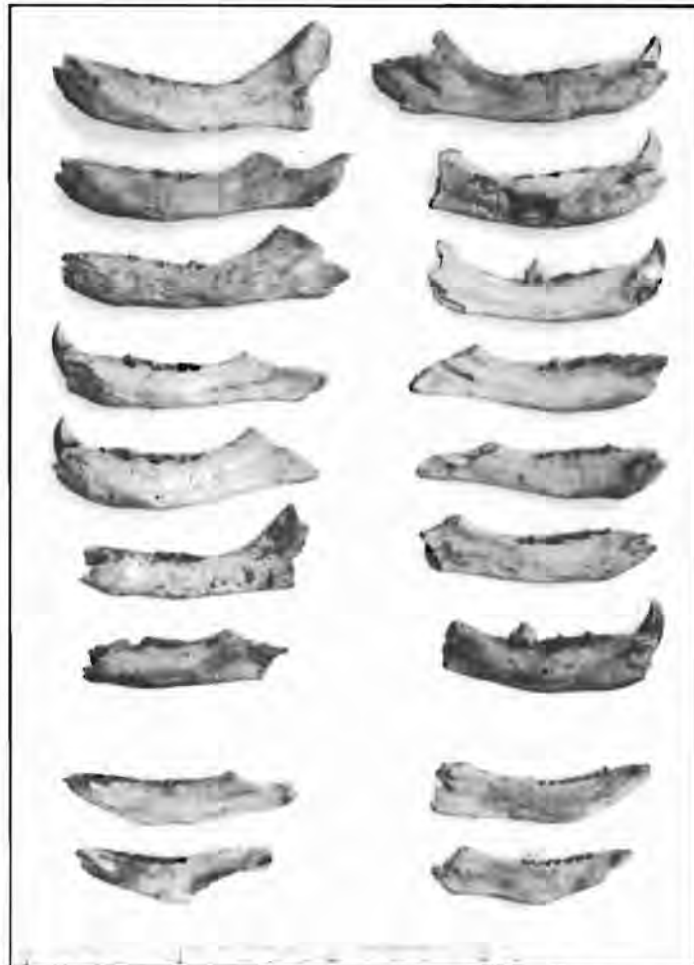

Fig. 6. Underkäkar av gråsäl (utom de fyra understa) som kapats strax bakom den bakersta tanden. Foto: Gabriel Hildebrand.

artefakterna ökar successivt i antal under det att nya artefakttyper och djurarter uppenbarar sig efter hand. *Kontinuiteten* är således tydlig, men *aktivitetsinriktningen* förändrades gradvis så att periferi-utnyttjandet så småningom övergick till ett *varaktigt* boende, där ingen speciell säsonsaktivitet är tydlig längre. Detta sammantaget gör att vi misstänker att skillnaden i tid och kultur inte är så stor mellan säljaktstationen och den efterföljande gropkeramiska boplatsen.

Fas 2

Det gropkeramiska skedet i grottan utgör fas 2 och motsvarar knappt en meter kulturlager med *stor fyndtätthet* jämfört med övriga lager. I dessa lager finns nu keramik, men även harpuner. Detta verkar vara en verkligt intensiv period, när det mesta fanns att tillgå. Säl fångsten förefaller nu inriktad på vuxna vikaresälar och grönländssälar - till vilka harpunerna kan relateras (jfr. Clark 1976). Nu finns också *kompletterande* näringsgrenar, t.ex. boskapsskötsel med svin, får, get och nötkreatur. Eftersom alla delar av djuren återfinns, betyder detta rimligen att de slaktats ute på Stora Karlsö.

Stora Karlsö kan således ha utvecklats från att ha haft en specialiserad ekonomisk roll inom ramen för bosättning på Gotland, möjligen på ovan nämnda boplatsen Ajvide, till att ha blivit en permanent bosättning i periferin av det centrum som bosättningen på Gotland utvecklat sig till under gropkeramisk tid. En eller troligen flera familjer kan ha varit året-runt-boende på ön - bl.a. för att utnyttja den rikliga tillgången på säl och betet för husdjuren. Det finns också belägg för fortsatt fiske och en hel del fågeljakt.

Fas 3

Aktiviteterna under senneolitisk tid, bronsålder och järnålder samt medeltid ska här bara beröras i korthet och vi är då inne i fas 3: fisket och säljakten fortgår då, men det är nu *boskapsskötseln med speciellt får och getter som dominerar* och som också tidigt påverkar öns ekologi så att ett öppet beteslandskap utvecklas. Detta stöds av en nyligen utförd pollenanalys av Eriksson (1987). Från bronsåldern och framåt finns också synliga gravar på ön, och från medeltid och senare tid finns både muntlig tradition och skriftliga uppgifter om olika företag på Karlsön (Rydh 1931).

AVSLUTANDE SYNPKTER

Aktiviteterna på Stora Karlsö under förhistorisk tid kan således anas och delvis rekonstrueras, och som ett resultat av den analysen har vi också börjat diskutera *var själva boplatsen eller boplatserna låg* fr.o.m. det att man blivit mer varaktigt boende på Stora Karlsö.

Tidigare har det ju alltid förutsatts att själva *grottan* är lika med boplatsen, men det har vi funnit vara en orimlig tanke. Kulturlagrets kraftiga tillväxt visar ju med all tydlighet att vi har att göra med avfallslager, som till att börja med domineras av mängder av sälkadaver, därefter massor av krossad keramik, trasiga föremål, ett par gravar och mängder av husdjursben. Artefakternas krossningsgrad är låg, dvs man hittar rätt stora fragment, vilket också är en *indikation* på avfallshögar (Baudou 1984).

Dessutom kan man ur grävningssrapporterna och dagböcker utläsa att flera lager till stor del utgjorts av kraftiga block, d.v.s. nerrasat-material, vilket knappast heller lockat någon att bosätta sig i grottan. Rasrisken är alltid stor i de här grottorna, och fukten och vattenavrinningen är ständigt närvarande. Visst kan man tillfälligt ha sökt skydd här - det tyder några härdar på - men boplatserna ska säkert sökas i *öppna torra lägen*.

Det är lite av en segdragen myt att man bodde i grottor på stenåldern; kanske en rest från 1800-talet, då man gjorde fynd av Cro Magnon-människor i grottor (Whitehouse 1980). På några platser i Europa har man säkert bott i grottor, men då troligen under helt andra klimatologiska förutsättningar.

På Stora Karlsö finns flera färskvattenkällor. Bl.a. en i norra hamnen, nära Stora Förvar, och en i den södra hamnen (fig. 2). Helt i närheten av dessa källor finns naturliga terrasser eller egentligen breda strandvallar som troligen är ypperliga som boplatser. Det blir därför viktigt för oss att så småningom inventera Karlsön i syfte att lokalisera något eller några boplatzlägen.

Vi hoppas också få ett samarbete med tandem-accelerator-laboratoriet i Uppsala för ^{14}C -analyser på benmaterialet. Här finns nämligen ett förnämligt tillfälle att göra jämförande studier mellan dateringar av terrest kontra marint material. Vi vet i dag att ^{14}C -dateringar av marint benmaterial - som t.ex. sälben - slår fel på flera hundra år, d.v.s. de ger en för hög ålder, men ingen vet exakt hur stor skillnaden är. I Stora Förvar finns säl och boskapsdjur samtidigt i flertalet av lagren.

Målet för våra studier har ytterst varit att närmare beskriva delar av den ekonomiska basen för de människor som vistats ute på Stora Karlsö under forntiden, men också att säkrare fastlägga kronologien i ett tvärsnitt av grottans kulturlager. Att arbeta med ett sedan länge utgrävt material kan ibland kännas prövande, men det är vår övertygelse att dessa viktiga och *unika* material bör dras in i debatten och prövas igen.

LITTERATUR

- Baudou, E. 1984. Problems of Representativity in the Processing of Pottery Sherds on Prehistoric Sites. P. 8 in Baudou, E. (ed.): *Papers in Northern Archaeology*. Archaeology and Environment, 2. University of Umeå, Dep. of Archaeology.
- Butzer, K.W. 1982. *Archaeology as human ecology: Method and theory for contextual approach*. Pp. 47ff, kap. 6.
- Clark, G. 1976. A Baltic cave sequence: A further study in bioarchaeology. Pp. 113-123 in: *Festschrift für Richard Pittioni*. Archaeologica Austracia, Bh 13.
- Eriksson, J.A. 1987. *Stora Karlsö myr. Pollenanalys av en sedimentkärna från myren och vegetationsutvecklingen på ön*. Licentiatavhandling, Kvärtärgeologiska avdelningen, Uppsala universitet.
- Pira, A. 1909. Studien zur Geschichte der Schweinerassen, insbesondere derjenigen Schwedens. *Zoologischen Jahrbücher. Supplement 10, Heft 2*: 233-426.
- 1926. On bone deposits in the cave "Stora Förvar" on the isle of Stora Karlsö, Sweden. *Acta Zoologica, Bd 7*: 123-217.
- Rydh, H. 1931. Stora Karlsö under forntiden. *Karlsö Jagt- och djurskyddsförenings AB*: 88ff.
- Schnittger, B. & H. Rydh. 1940. *Grottan Stora Förvar på Stora Karlsö*, undersökt av Lars Kolmodin och Hjalmar Stolpe. Stockholm. KVHAA.
- Whitehouse, D. 1980. Arkeologins uppkomst och utveckling. Pp. 20f. in Sherratt, A. (ed.): *Arkeologi*.
- Österholm, I. 1989. *Bosättningsmönstret på Gotland under stenåldern*. Theses and Papers i Archaeology 3. Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet. 85 pp.

FORSAND I ROGALAND - LOKALT SENTRUM I DE SØRLIGE RYFYLKEFJORDENE?

TROND LØKEN

Arkeologisk museum i Stavanger, Boks 478, N-4001 Stavanger

ABSTRACT

Løken, T. 1990. Forsand in Rogaland - A local Centre in the southern Fiords of Ryfylke. *Gunneria 64*: 207-221.

A short description is given of the excavations at Forsandmoen and what they are able to tell us about the size and location of the settlement compared with other settlement areas, the settlement pattern, the economic basis, trade routes and the social organisation of the society. The paper presents a description of the settlement during 2000 years of existence until the 7th century A.D. Hypotheses on this settlement's position as a potential centre, or alternatively as the first known of many similar settlements along the western coast of Norway, are evaluated.

It is concluded that the settlement was probably a local centre in a redistributive system of a chiefdom territory reaching from Jæren to Setesdal during the Younger Roman Iron Age and the Migration Period.

INNLEDNING

Hvordan skal en forstå forekomsten av en type bosetning, landsbybosetning, når den dukker opp i et nytt område? Betyr landsbybosetning gjennom 2000 år av bronsealder og eldre jernalder det samme i Rogalands indre fjordstrøk som i Jylland? Kan en landsbybosetning i Rogalands fjordstrøk ha hatt helt andre funksjoner utover det en vanligvis tillegger en landsbybebyggelse? Spørsmålet blir om Forsandmoens landsby, som trolig har hatt navnet Landa (Løken & Særheim 1990) kan sees på som et lokalt sentrum, hvor størrelse, struktur og funksjoner går ut over det som primærnæringene gir grunnlag for? I tråd med Jacobsens (1986) syn på forutsetninger for sentrumsdannelse vil jeg anta at et slikt sentrum må innebære en sentralisering av befolkning, avspeilet gjennom en intern befolkningsøkning i forhold til en befolkningsøkning i samfunnet omkring, - at det finner sted en sosial stratifisering av samfunnet og at det skjer en differensiering og spesialisering av produksjonen.

Det kan slås fast at Forsand representerer et jordbruksmessig tyngdepunkt i sørlige Ryfylke. Ingen andre områder disponerer over mer enn halvparten så stort jordbruksareal egnet for åker og slåtteland, enn det som finnes på Forsand. I kraft av sitt jordbrukspotensiale vil Forsand trolig ha vært et befolkningsmessig tyngdepunkt. Men dette innebærer ikke nødvendigvis at bosetningen på Forsand hadde karakter av et sentrum.

OVERSIKT OVER DATA OM BOSETNINGEN

Før vi kan vurdere om bosetningen Landa representerer et sentrum, vil jeg gi et kort riss av hva vi mener å vite om denne etter 10 utgravningssesonger.

På grunnlag av fosfatkartering, pollenanalyse, prøveruter, testsjakter og utgraving av 4.5 ha boplassareal kan boplassarealet vurderes til 12-15 ha. 170 hus og mer enn 100 ¹⁴C-dateringer viser at bosetningen har vært kontinuerlig fra ca. 1200 BC (Br.a. per. III) og fram til midten av 600-tallet AD (kalibrerte ¹⁴C-verdier). I forbindelse med ¹⁴C-dateringer av flere stratigrafisk belagte sekvenser av hus med opp til fire etterfølgende faser, ser gjennomsnittlig brukstid for et hus ut til å være ca. 125 år. Tilsvarende lange eller lengre brukstider for hus med jordgravde stolper synes å være dokumentert flere steder i Skandinavia i de senere år. Her kan nevnes Bykle (Rolfsen 1977), Gene (Ramqvist 1983) og Borg (Johansen 1989). Denne lange brukstid er en premis for den følgende forståelse av bebyggelseshistorien.

Bebyggelsen ser ut til være sterkest konsentrert til to områder:

Et NØ-lig, ca. 250x75 m stort Ø-V orientert område med bosetning gjennom hele perioden, fig. 1, område A. Det kjennes der over 100 hus, hvorav halvdel er langhus med bolig og fjøsdel. Bebyggelsen kan, i hvertfall i eldre jernalder, karakteriseres som en mindre landsby.

Et SV-lig område, B fig. 1, hvor bosetningen først starter i midten av førromersk jernalder, ligger ca. 500 m SV for område A. I perioden ca. 200 BC-200 AD finnes bosetningen innen et ca. 250x80 m stort N-S orientert område, jfr. fosfatutbredelse fig. 1. Ca 100x80 m er undersøkt og synes å inneholde to-tre samtidige langhus fig. 3. Området nord for veien inneholder (ifølge en testesjakt) hus av samme typer og hele arealet kan derved gi plass for en relativt åpen bebyggelse på 4-6 gårdsenheter. Ved overgangen til yngre romertid blir bebyggelsen flyttet til et nytt område lenger mot S og langs med moens kant mot elva i S. Fosfatkonsentrasjonen over et område på ca. 350x125 m, 1 ha utgravningsareal, et random sampling-system med testruter og en testsjakt gir gode grunner til å regne med at bebyggelsen omfatter et areal på 3.5-4.0 ha. Fem gårder med fast beliggenhet, hvor hoved-

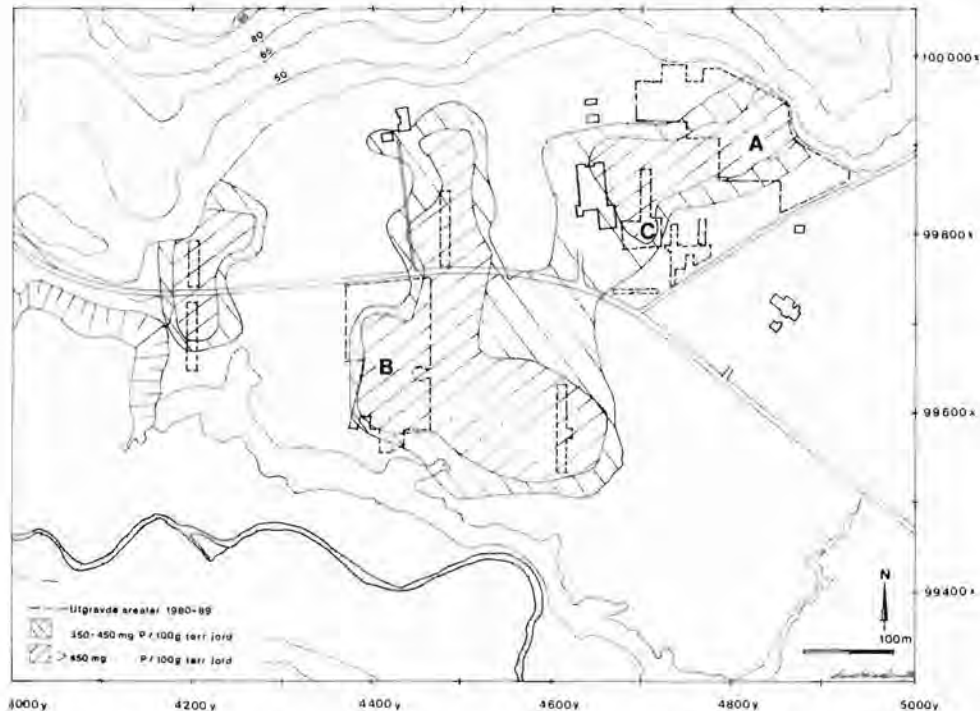

Fig. 1. Den sentrale del av Forsandmoen. De fosfatrike arealer antyder størrelsen på boplassområdene.

huset blir bygget inntil tre ganger på samme sted gjennom perioden ca. 200-600 AD, fig. 3, viser at driftsenhetene må ha hatt faste tomter. Disse kan i gjennomsnitt estimeres til ca 0.2 ha., slik at det innenfor denne del av boplassområdet er plass til 15-20 gårder, dersom tettheten er like stor i hele området.

Denne lokaliseringen innebærer en så nær adkomst til sikker vannkilde i elva mot sør og så kort avstand til sjøen i VSV som mulig. Funn av fiskesøkk i gårdene nærmest elva, og bare der, antyder at beliggenhet i forhold til havn kan ha vært en viktig lokaliseringsfaktor. Et omfattende storfehold har nødvendiggjort kort vei til sikker vannkilde. Beliggenheten innebærer på den annen side den mest ugunstige plassering med hensyn til naturlig soloppvarming, på grunn av skyggeforholdene fra det høye fjell i sør, samt at området er det mest vindutsatte på moen. Lokaliseringen tar altså mest hensyn til adkomst til ressurser som vann, fiske og kommunikasjon, mens lokalklimatiske faktorer blir nedprioritert.

Midt mellom disse to landsbyenhetene, og ca. 7-800 m S for dem, er det funnet to enkeltliggende gårder. På det førstnevnte sted finnes en gård gjennom mesteparten av førromersk jernalder og inn i yngre romertid, fig 1 område C. På det annet sted er det en kortvarig bo-

setning i 2-3 årh. e.Kr. Det er verd å påpeke at den sistnevnte består av et hovedhus på 50x7.2 m, samt to mindre bygninger. Med ett unntak er dette det største gårdskomplekset som er påvist. Begge disse enkeltliggende gårder går ut av bruk når landsbyen i SV omlokiseres og forøkes i størrelse.

Som sammenfatning kan en si at gjennom yngre bronsealder og eldre førromersk jernalder ser bosetningen ut til være av begrenset størrelse, 1-3 gårdsenheter. Omkring midten av førromersk jernalder deles bosetningen opp i to landsbylignende enheter samt en enkeltliggende gård. Bosetningen ekspanderer til ca. 8-10 gårdsenheter ialt. En ny ekspansjon finner sted i midten av romertid, slik at ca 20 gårdsenheter finnes samlet i en stor og en liten landsbyenhet. Disse to ekspansjonsperiodene er også belagt i pollendiagrammet fra Forsand (Høeg 1984).

Senter ut fra bebyggelseskontinuitet og størrelse?

I relasjon til det en ellers har ment å vite om bosetningshistorien i Vest-Norge er det relevant å spørre om en så omfattende, stedskontinuerlig og langvarig bosetning i seg selv er en indikasjon på at bosetningen har hatt sentrumsfunksjoner. En slik omfattende bosetning er ikke påvist noen andre steder i Norge. Større flateavdekkende undersøkelser har vært igangsatt flere steder, blant annet i Rogaland de siste 5-6 årene, men bare resultert i funn av mindre enkeltgårdslignende bosetninger (Hemdorff 1985, 1987 og 1988, Høgestøl 1986, Løken 1987b). Denne type gravningsaktivitet har ikke vært omfattende nok, og ofte ikke foregått på de sentrale jordbruksarealer, så det er ikke grunnlag for å hevde at bebyggelsen på Forsand kan karakteriseres som noe ut over det en ellers vil kunne vente å finne, når bevaringsforholdene er tilfredsstillende. Myhres (1984) vurdering av funn og fortidsminner på Jæren konkluderer med at bosetningen har vært kontinuerlig innen avgrensede territorier, men trolig med en labil bosetningsform innen dette. Bosetningseksponasjon skjer ved oppdeling av territoriet, og fast gårdsbosetning skal først finne sted etter Kr.f. De beregnede bronsealderterritoriene på 4-9 km² er av omtrent samme størrelse som Forsands lavereliggende områder, egnet for beiting av storfe, ca. 6 km². Med Forsand som referanse kan en kanskje tenke seg bronsealderbosetningen på Jæren adskillig mer fast lokalisert innen territoriene enn tidligere antatt og med god grunn regne med å kunne påvise tilsvarende bosetning.

Lignende synspunkter kan gjøres gjeldende også for de senere perioder. Belegg for hvordan bosetningen har sett ut og størrelsen på den, mangler stort sett for de sentrale jordbruksområder, med et visst unntak for folkevandringstid. Men det som er gjort, viser at bebyggelse med hus av samme type som på Forsand finnes mange steder.

Selv om bosetningen på Forsand omfatter ca 170 utgravde hus, og trolig minst like mange i ikke undersøkte områder, kan bosetningens størrelse og lange varighet derfor etter min mening ikke brukes som argument for at den representerer et sentrum.

Jeg vil så drøfte om det i de forskjellige faser av bosetningen likevel er grunner til å regne bosetningen som et senter, i relasjon til de forutsetninger som tidligere er gitt for at et senter skulle kunne oppstå.

Bronsealderbosetningen

I yngre bronsealder synes bosetningen å være av en beskjeden størrelse, fig. 2. Den legges hvor lokalklimaet er best (mest sol, minst vind) og i stor avstand fra havn og sikreste vannkilde. Den virker ikke orientert utad som et senter vel bør. Bosetningsomfanget med 1-3 gårder er så begrenset at det ikke kan være et uttrykk for noen befolkningsmessig sentralisering. Husmaterialet deler seg i tre størrelseskategorier, og kan antyde en økonomisk og eventuelt også sosial stratifisering i samfunnet. Fra Forsand kjennes 1 av 2 gullfunn fra yngre bronsealder i Rogaland (Marstrander 1977). Også i resten av Norge er gullfunn meget sjeldne. I Rogaland kommer gullfunnene fra eldre bronsealder utelukkende fra de sentrale bronsebygder: Midt-Jæren og Karmøy. Gullfunnet

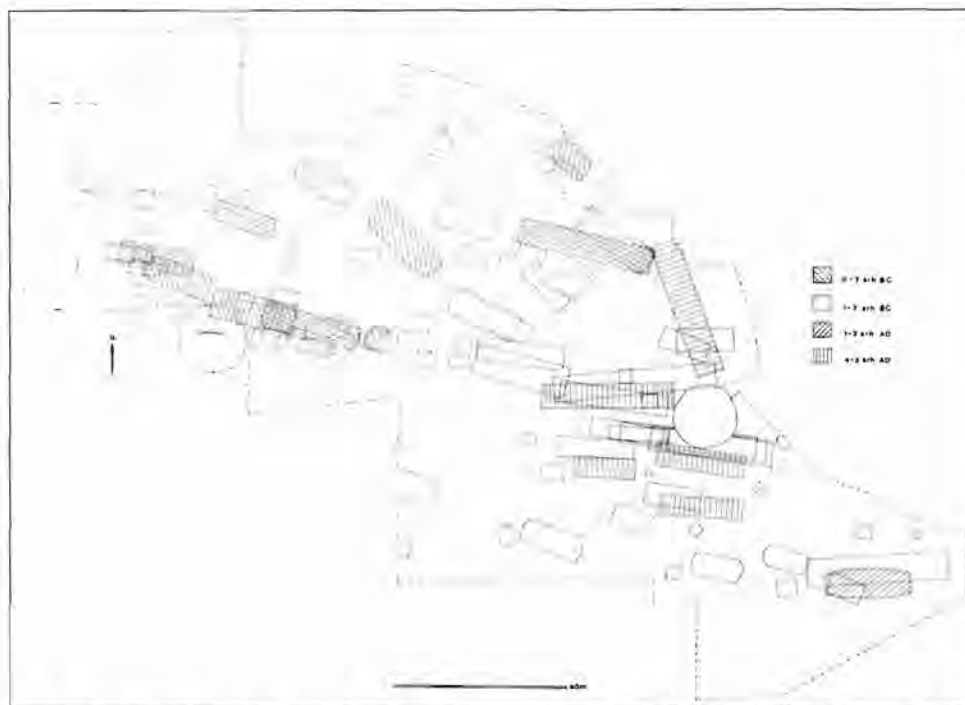

Fig. 2. Utgravningsområde A. Bebyggelse fra fire faser er markert.

viser at samfunnet i Forsand hadde en økonomisk evne på høyde med de sentrale bronsealderbygder i Rogaland, men dette forhold er ikke et overbevisende argument for at samfunnet her hadde noen sentrumsfunksjoner.

Bosetningen i førromersk jernalder

I midten av førromersk jernalder utvides bosetningen fra en til to landsbylignende enheter, samtidig som minst en enkeltgård etableres. Antallet driftsenheter øker til minst det dobbelte, fig. 2-3. Denne kraftige økning av bosetningen skjer i en periode som tradisjonelt i norsk arkeologi blir betraktet som stagnasjonsperiode. Det kan være god grunn til å vurdere om dette skyldes at bosetningen har fått noen sentrumsfunksjoner. Uten at det er mulig å gå nærmere inn på dette, vil jeg heller tolke bosetningsøkningen som et resultat av at jernutvinningsteknologien blir mer allment kjent, og at jernet som redskapsmetall så kan få følger for effektiviteten i jordbruksproduksjonen, med befolkningsøkning som resultat (Malmer 1988). Husmaterialet synes ikke å avspeile noen særlig sterk økonomisk differensiering.

Bosetningen i eldre romertid

Omfang og utstrekning på bosetningen i eldre romertid skiller seg ikke fra foregående periode, fig. 2-3. Husene blir større, 26 m lange i gjennomsnitt, og med et boligareal på 90 m². Dersom en legger Myhres (1983) vurderinger for arealbehov til grunn, gir dette plass til 7-8 mennesker. Fjøset har i gjennomsnitt plass til 23 storfe. Økningen i husstørrelse og især fjøstørrelsen kan tyde på en større vektlegging av februket, samt at jernalderteologien gir mulighet for en bosetningsmessig ekspansjon innen området. Både husstørrelse og fjøstørrelse varierer mer enn i foregående periode, og avspeiler en sterkere økonomisk stratifisering. Det er forøvrig ingen spesielle grunner til å vurdere denne bosetningsøkning i lys av sentrumsfunksjoner.

Bosetningen i yngre romertid og folkevandringstid

Bebyggelsen i yngre romertid - folkevandringstid må sees på som en helhet, siden bebyggelsen i stort og som oftest den enkelte gård, ligger på samme sted gjennom hele perioden. Det skjer trolig en viss ekspansjon i den tidlige del av perioden. Jeg vil i det følgende vurdere denne bebyggelse i relasjon til de oppstilte kriterier for et sentrumsområde.

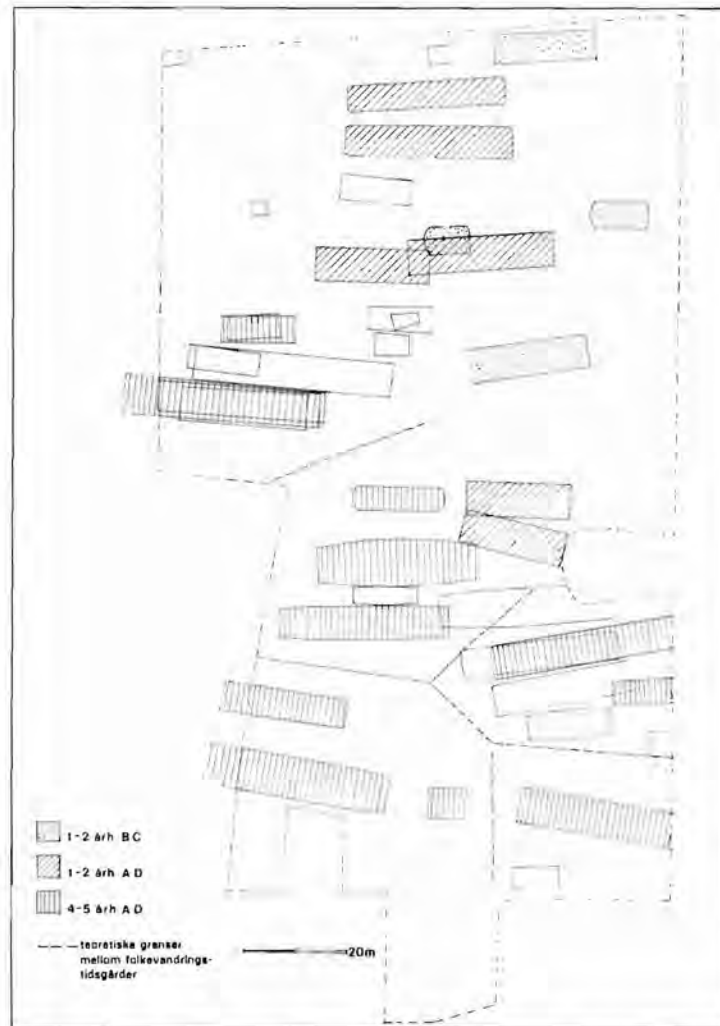

Fig. 3. Utgravningsområde B. Bebyggelse fra tre faser er markert.

Sentralisering og økning av befolkning

Det kan konstateres at mens bebyggelsen i område A, fig. 2, i eldre romertid lå spredt over et område nesten 200 m Ø-V, blir den ved overgangen til yngre romertid samlet i tre gårder innenfor et areal på 80x60 m. Bebyggelsen forblir samlet og minst to av gårdene får faste tomter gjennom resten av bosetningstiden.

Også bebyggelsen i SV, område B, fig. 3, får en annen lokalisering og gårdene får faste tomter. Samtidig blir minst to enkeltliggende gårder fraflyttet. Bebyggelsen samles i to tett bebyggete enheter: Dette kan tolkes som at et sterkere element av styring har kommet til.

Det skjer også en videre utvikling mot stadig større bebygget areal pr. gård. Hovedhusets gjennomsnittlige lengde øker til 34 m, og det er boligarealet for mennesker som øker til ca 145 m², med plass til ca 12 personer, mens fjøset stadig har plass til ca 23 storfe. I tillegg får gården nå et ekstrahus på ca 75 m², oftest uten fjøs. Dette er trolig et verkstedhus.

Dette kan sammenfattes til at i yngre romertid blir bebyggelsen konsentrert til to landsbyenheter, og det foregår en utvikling som gjør at antall gårdsenheter fordobles, fra ca. 10 til ca. 20. Boligarealet øker, slik at mens 10 gårder i eldre romertid hadde plass til ca. 70-80 personer, har 20 gårder plass til 240, det vil si en tredobling av folketallet. Antall storfe pr. gård holder seg konstant, men på grunn av økningen i gårdstallet øker antall storfe i bebyggelsene fra ca. 225 til 450.

Energiressurser i forhold til beregnet folke- og dyretall

Det at den antatte befolkning ser ut til å øke mer enn februket, kan skyldes en øket vektlegging av åkerbruket, slik det f.eks. er hevdet for Danmarks vedkommende (Kristiansen 1984). Befolkningsøkningen kan på den annen side sees på som et uttrykk for at bosetningen kunne skaffe større mengder mat enn det jordbruket lokalt kunne fremskaffe. Vi må derfor se litt på hvor mye folk og fe det er tenkelig at ressursområdet Forsand kunne livnære, og sammenligne med det antatte befolknings- og storfetall.

Ressursområdet, definert som det areal som finnes på moen, i dalgangen, og de deler av ås-sidene som storfe kunne bruke som beite er på 5.7 km² (570 ha). Funn og fornminner tyder på en egen bosetning på Forsand. Forutsatt at Landa, bosetningen på moen, har hatt adgang til sjøen hvor elva renner ut, og at grensen mellom de to bebyggelser har fulgt naturlige skiller som vannløp, kan ressursområdet til Landa settes til 4.3 km² (430 ha), hvorav selve moen og slettene i elvedalen utgjør 180 ha. Ut fra fosfatkartering og pollenanalyse (Prøsch-Danielsen 1988, Prøsch-Danielsen & Simonsen 1988) kan åkerlandet inklusive boplassarealene på 4-5 ha, beregnes til maksimalt 50 ha. Videre må det ha vært 30 ha gjødslet slåtteland/beitemark og 100 ha ugjødslet beitemark. Beitemark i kupert terreng måler 250 ha.

Med et arealbehov pr storfe til beite og slått på 0.55 ha på flatt beitemark (Hvass 1985) og det dobbelte på kupert beitemark, vil beitearealene rekke til 460 storfe. Det beregnede antall storfe i husene kan altså ha fått tilfredstilt sitt forbehov innen ressursområdet.

Etter vanlige norske beregningsmodeller basert på avkastning på 1600-1700 tallet, ville storfeet gi en avkastning på 85 mill. kcal.

(Lunden 1975). Dette er ca 40% av hva en befolkning på 240 personer har behov for. 125 mill kcal ville måtte dekkes fra åkerbruket. De maksimalt 45 ha med åkerland må i så fall yte en nettoavling på 1000 kg havre pr. ha. Med vanlig norsk utsed på 250 kg/ha må en ha fått 5 fold i avkastning, og forutsette at hele åkerarealet tilsåes hvert år. I relasjon til det store dyrehold (1 ku/mål) og hva en med et slikt forhold mellom åker og dyrehold kunne oppnå i avkastning på Forsand på 1700-tallet (8-9 fold), kan en avkastning på 5 fold ikke se så høy ut. Men de fleste vurderinger av det forhistoriske jordbruket konkluderer med at avkastningen normalt har vært lavere (f.eks. Widgren 1983). Må dette syn gjøres gjeldene for Forsand, kan det bety at befolkningen har vært avhengig av et matvaretilskudd fra andre områder, i Høgsfjordområdet, idet jeg ikke uten videre er villig til å revurdere bosetningens omfang eller antallet personer i den enkelte gårdsenhet. Dette kan altså være et argument for at bosetningen har vært et senter hvor matvarer er tilført, for å underholde en befolkning som var større enn det området i seg selv kunne livnære.

Sosio-økonomisk differensiering og spesialisering av produksjon

Hvilke funksjoner kan en slik større befolkning enn det ressursene lokalt skulle tilsi, ha hatt? Jeg vil i den sammenheng peke på at nettopp i fra denne tid opptrer det en type hus, som et ekstrahus til det kombinerte bolighus, og som finnes ved noe mindre enn halvparten av gårdene fra yrt/fvt, fig. 4c. Husene karakteriseres ved at de er svært smale, 4-4.5 m, har mange innganger som som oftest er vesentlig bredere (2-2.5 m) enn inngangene til bolig og fjøs, det er mange ildsteder, og ofte mellom de samme stolpefagene som inngangene er plassert (aldri slik i boligdelen i langhusene) og nesten alltid finnes det smieslagg i ildstedene (aldri i ildstedene i boligdelen i langhusene). Husene gir ikke inntrykk av å være beboelseshus, men beregnet for spesielle aktiviteter: verksted, kanskje særlig bearbeiding av jern. Kanskje er det et uttrykk for en viss spesialisering i produksjonen, når det utvikles en egen hustype, og som bare finnes ved en del av bebyggelsens gårder, mens de øvrige gårder har ekstrahus som mer ligner på bolighus, et par også med fjøsområde.

Sosial stratifisering

Sosial stratifisering innen bebyggelsen vil kunne belegges ved kildekategoriene gravfunn, gravanlegg og størrelse på hus og gårder.

Moen har hatt ca. 50 gravhauger. Ingen av disse er av en slik størrelse at de kan karakteriseres som storhauger eller har gitt gravfunn av en slik karakter at det gir grunnlag for slutninger om sosial stratifisering i samfunnet.

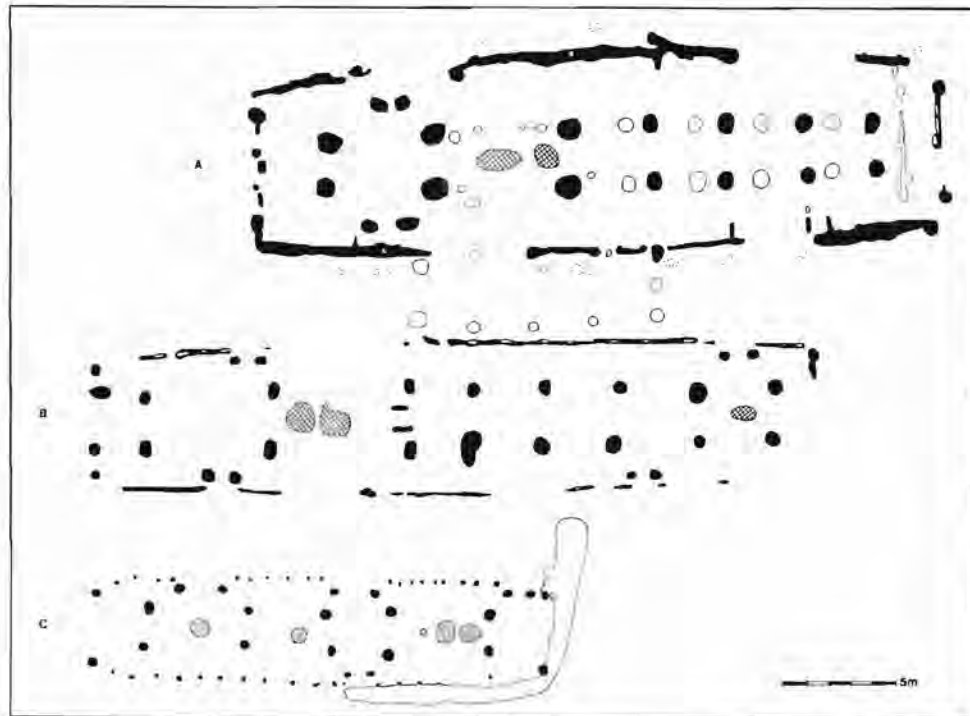

Fig. 4. Plantegning av tre hus fra yngre romertid-folkevandrings-tid. a. Hus bare for menneskelige aktiviteter. b. Bolighus med fjøs. c. Verkstedhus.

De fleste langhus i landsbybebyggelsen er jevnstore, 27-34 m lange, fig. 4b, tre er 38-40 m. De lengste er de bredeste, slik at arealet i disse blir vesentlig større enn for hovedparten av husene. Dette avspeiler vel en viss ulik økonomisk evne, som også kan ha sosiale implikasjoner.

Viktigere er det å se på den mulige gårdsstørrelsen. Selv om innhegninger omkring gårdene mangler, mener jeg at det ut fra beliggenhet og orientering til husene er mulig, og med en rimelig grad av sannsynlighet, å skille ut de enkelte gårder, fig. 3. Her skiller én gård seg klart ut ved å bestå av et vanlig langhus på 33.5 m med to boligdelar og et fjøs med plass til 27 storfe (det største antall i folkevandrings-tid), et verkstedshus for smiing samt et stort hus som bare kan ha vært brukt til beboelse, fig. 4a. Husarealet blir ialt ca 550 m², mens gårdene ellers er på opp til ca 350 m². Det er bare denne gården som har et stort langhus som bare er et bolighus. Dessuten er dette huset enestående i sin konstruksjon: huset har kraftig krummede vegger, særlig stor bredde (9.1 m), enestående veggkonstruksjon (syll-stokk), og en regularitet i utsettingen av stolpeparene som ikke er påvist i andre hus. Alle langsgående avstander går opp i en fot på 30.3 cm. Husets totaldimensjon med denne foten er 100x30 fot og bredden på

endeveggene er 23 fot. Enten huset har vært bolig for en spesiell sosial gruppe eller det er et hus for spesielle formål av sosial, religiøs og/eller økonomisk karakter, utmerker denne gården seg som noe ut over det vanlige i bosetningen: en gård for en leder eller lokal høvding?

Sammenfatning om bebyggelse fra yngre romertid/folkevandringstid

I forhold til de oppsatte kriterier som skal til for at en lokal sentrumsdannelse skulle finne sted kan en konkludere med følgende: Det er ikke grunnlag for å tvile på at det foregår en befolkningsøkning generelt i samfunnet i Rogaland i perioden 3-5/6 årh, og internt på Landa synes befolkningen å bli tre-doblet fra nivået i eldre romertid. En sentralisering ved at enkeltliggende gårder blir fraflyttet tyder på maktkonsentrasjon, d.v.s. sosial stratifisering i samfunnet. Framveksten av noe som kan karakteriseres som en høvdinggård vitner om det samme. En sosio-økonomisk differensiering innen det vest-norske samfunnet generelt har vært påpekt av mange forskere (Odner 1972, Myhre 1978). Jeg har selv prøvd å vise at det foregår en differensiering også innen jordbruksbosetningen, mellom gårder med hovedvekt på åkerbruk og gårder med hovedvekt på februk (Løken 1987a). Slike februksdominerte gårder finnes i åsene sør for moen. På Landa kan verkstedshusene tyde på en viss spesialisering innen metallbearbeiding. Bosetningen synes så omfattende at det lokale ressursområdet vanskelig kan gi full energidekning for innbyggerne.

Min konklusjon på denne gjennomgang er at hypotesen om at bebyggelsen på Landa har fungert som et sentrum i yngre romertid og folkevandringstid er vel verd å bruke som utgangspunkt for valg av undersøkelsesområder i den avsluttende utgravningssesong i 1990, og ved videre bearbeiding av materialet.

FORUTSETNINGER FOR ET LOKALT SENTRUM

Hva er så grunnlaget for at et slikt lokalt sentrum kan ha eksistert på Forsand? Mitt utgangspunkt er Myhres modell for territorie-inndeling i denne perioden (Myhre 1987). Rogaland sør for Boknafjorden danner et høvdingterritorium, som har sitt senter på sentral-Jæren. Forsand ligger utenfor det nærmeste økonomiske influensområdet og dessuten utenfor forsvarsområdet, markert av bygdeborgenes distribusjon. Senteret på Forsand kan derved sees på som lokaliteten til en såkalt mellom-mann, som er underlagt sentralhøvdingen på Jæren, og som styrer/formidler varestrømmen mellom utkantområdene (fjordbunnene, fjelldaler og fjellet) og sentralområdet.

Jeg vil peke på følgende forhold som grunnlag for at Forsand kunne bli et slikt lokalt senter:

1. Jordbrukspotensiale

Forsand med moen og dalgangen omfatter 280 ha flatt samlet jordbruksareal. Dette er over dobbelt så mye som noen andre jordbruksområder i Høgsfjord. Forsand vil ut fra jordbrukspotensialet ha en vesentlig større befolkning enn noe annet område.

2. Strategisk beliggenhet

a. I forhold til de øvrige større bosetningsområder i Høgsfjord ligger Forsand sentralt, fig. 5. Alle ligger innen en radius på 15 km, og ingen lenger av gårde enn 16 km i ferdselsavstand, det meste over sjøen. Totalt sett er det derved kortest vei til alle andre bosetningsområder fra Forsand: Transportavstandene i vareutveksling/bytte samt menneskelig kommunikasjon blir derved minimale og kontrollmulighetene best mulig.

b. I forhold til kommunikasjoner innen området og i forhold til fjelldaler og fjell i Ø og S og territoriesenteret på Jæren ligger Forsand der hvor de to viktigste hovedleder møtes: fra Øvre Setesdal (Bykle)

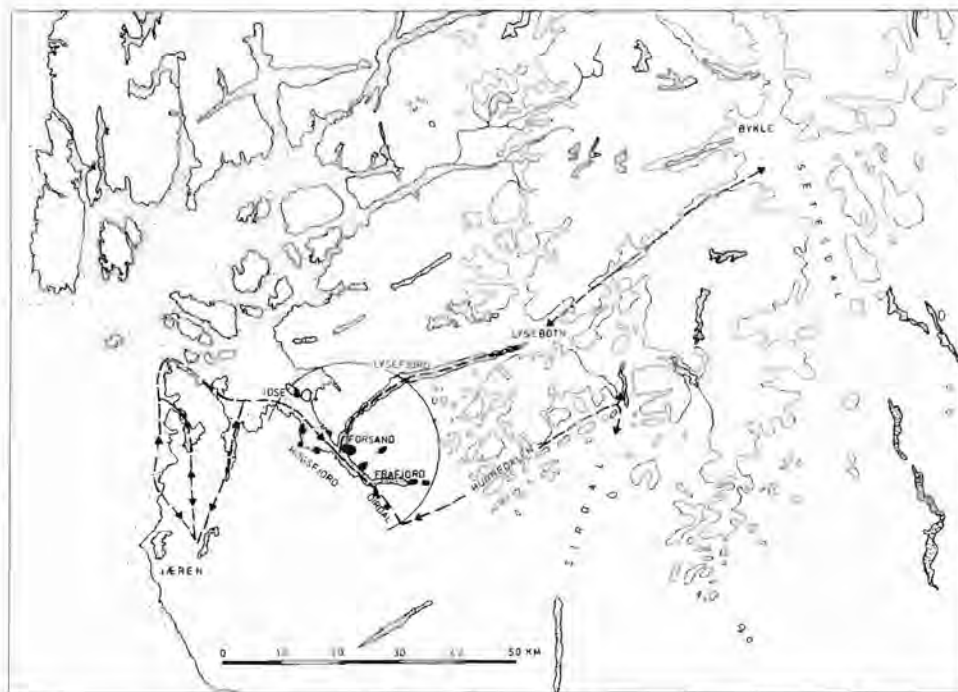

Fig. 5. Forsand som sentrum i de sørlige Ryfylkefjorder. Handelsveier fra utkantsområder til territoriesenteret på Jæren samles ved Forsand.

og Lysebotn ut Lysefjorden og fra Sirdal ned Hunnedalen og Dirdal ut Høgsfjord. Et maktsentrum på Forsand vil derved kunne kontrollere ferdsel og vareflyt til og fra et stort oppland.

3. Vareutveksling/produksjon

Jernutvinning i et visst omfang var i gang i øvre Setesdal (Bykle) i folkevandringstid, og har trolig røtter tilbake til yngre romertid. Mikkelsen (1973) understreker jernproduksjonen og handel med jern som et viktig økonomisk fundament for bosetningen i øvre Setesdal i folkevandringstid. Ferdsel over fjellet til Lysebotn er dokumentert i form av funn av spannfornet leirkar i hellere i høyfjellet (Mikkelsen 1972). En tilførsel av jern fra Setesdal vil ha vært av betydning for Jæren, hvor produksjonsmulighetene for jern var begrenset, dels på grunn av liten tilgang på myrmalm, dels mangelen på trevirke. Det er mulig å se utviklingen av verkstedshusene i lys av en tilførsel av blesterjern, som så er blitt bearbeidet til redskap på Forsand. Et grunnlag for en slik bearbeiding der har vært at det stadig har vært rikelig tilgang på trevirke omkring Ryfylkefjordene, mens Jæren var nesten uten trevegetasjon.

Produkter fra jakt/fangst i fjellet/dalene i øst er også aktuelle i vareutvekslingen: dyregravfangst er dokumentert tilbake til yngre romertid i Setesdal Vesthei (Bang-Andersen 1988). Likeledes er det dokumentert selfangst i folkevandringstid i Lysefjorden (Bang-Andersen 1983).

På den annen side er det mulig å tenke seg at det fra Forsand/Høgsfjord har vært sendt kornprodukter til de østlige dalene, hvor kornproduksjon i beste fall var et usikkert foretakende. Forsand, Høle og Idse har i nyere tid eksportert korn til Setesdal. Likeledes kan et senter ha fungert som distributør av mer luksusbetonte varer til de østlige områder, slik som f.eks. funnet av en bronsesitula med ansiktsmasker fra øvre del av Hunnedalen, (av Lund Hansen (1987) datert til per. B2, ca 70-160 e.Kr.) og provinsial romersk glass i Bykle i folkevandringstid (Mikkelsen 1973) gir antydning om.

SAMMENFATNING

Bosetningen på Forsand har trolig vært et lokalt sentrum i et høvdingterritorium i S-Rogaland i yngre romertid-folkevandringstid. Bosetningen før dette tidsrom kan sees på som en regulær landbruksbosetning uten sentrumsfunksjoner.

Hovedbebyggelsen har bestått av innpå 20 gårdsenheter i minst to sosio-økonomiske og trolig også sosiale sjikt. En gård for den lokale leder kan skilles ut. Senteret fungerer på permanent basis med funk-

sjoner som administrativt senter for Høgsfjord, som senter for håndverk og varebytte innen lokalområdet og som mellomstasjon for varebytte mellom fjellområdene i Ø og senteret på Jæren.

LITTERATUR

- Bang-Andersen, S. 1983. Håheller. *Fra haug ok heidni 1983/4*: 239-247.
- 1988. En reinsdyrgrav i Setesdalsheiene. Pp. 91-105 in Indrelid, S. et.al. (eds): *Historisk Museum. No. 4-1988.*
- Hemdorff, O.H. 1985. Barkavika - boplads fra ældre og yngre jernalder. *Fra haug ok heidni 1985/3*: 258-260.
- 1987. Langhus fra slutten av bronsealderen - funnet på Håbakken, Klepp. *Fra haug ok heidni 1987/3*: 228-235.
 - 1988. *Innberetning om prøvegravning. Hundvåg, Stavanger. 7 s.* Arkeologisk museum i Stavanger.
- Hvass, S. 1985. Hodde. *Arkeologiske Studier, vol. VII.* København.
- Høeg, H.I. 1984. En pollenanalytisk undersøkelse fra Forsand i Rogaland. *Rapport. Arkeologisk museum i Stavanger*: 1-25.
- Høgestøl, M. 1986. Vikingtidens bosetning på Sola - kan den finnes ved hjelp av fosfatanalyse? *Fra haug ok heidni 1986/4*: 131-135.
- Jacobsen, H. 1986. Urbaniseringsprosesser i forhistoriske samfunn. En diskusjon. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1984-85*: 99-110.
- Johansen, O.S. 1989. *Jernaldersentra i Nord-Norge.* Foredrag ved den XVIII nordiske arkeolog kongress. Upubl.
- Kristiansen, K. 1984. Ideology and material culture: an archaeological perspective. Pp. 72-100 in Spriggs, M. (ed.): *Marxist perspectives in Archaeology.* Cambridge.
- Lunden, K. 1975. Potetdyrkinga og den raske folketalsveksteren i Noreg. *Historisk tidskrift bd 54*: 275-315.
- Lund Hansen, U. 1987. Römischer Import im Norden. *Nordiske Fortidsminder Serie B. Bd 10.* København.
- Løken, T. 1987a. Driftsformer i folkevandringstidsgården i Rogaland. *Viking, bd L*: 79-98.
- 1987b. En bronsealderboplass med koksteinsrøys og huskonstruksjon på Løbrekk i Strand. *Fra haug ok heidni 1987/3*: 190-194.
- Løken, T. & Særheim, I. 1990. Førhistorisk landsby på Forsandmoen - med samanhengande busetnad frå yngre bronsealder til folkevandringstid - kastar nytt lys over eldre norsk busetjingshistorie. In Schmidt, T. (ed.): *Namn og eldre busetnad.* NORNA-rapporter 43. Uppsala.
- Malmer, M.P. 1988. Konstanter och variabler i det förhistoriska samhället. *Fornvännen 83*: 89-97.
- Marstrander, S. 1977. Bronze Age Gold Finds in Norway. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1975/76*: 41-56.
- Mikkelsen, E. 1972. Arkeologiske undersøkelser ved Sirdalsvassdraget. *Rapport. Arkeologisk museum i Stavanger.*

- Mikkelsen, E. 1973. Et gravfunn fra folkevandringstid ved Botsvatn, Bykle, Setesdal: Tanker omkring økologisk tilpasning og ytre kontakt. *Agder Historielag 1972. Årsskrift nr. 50*: 5-15.
- Myhre, B. 1978. Agrarian Development, Settlement History and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age. Pp. 224-271 in Kristiansen, K. & C. Paludan-Müller (eds.): *New Directions in Scandinavian Archaeology*. København.
- 1983. Beregning av folketall på Jæren i yngre romertid og folkevandringstid. Pp. 147-164 in Olafson, G. (ed.): *Hus, gård och bebyggelse*. Reykjavik.
 - 1984. Bosetning og gårdsnavn på Jæren. *NORNA-rapporter 26*: 169-1988. Uppsala.
 - 1987. Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung bd. 6*: 169-188.
- Odner, K. 1972. Ethno-historic and Ecological Settings for Economic and Social Models of an Iron Age Society: Valldalen, Norway. In Clarke, D.L. (ed.): *Models in Archaeology*. London.
- Prøsch-Danielsen, L. 1988. Principal Components Analysis of Pollen Types from Prehistoric Agricultural Settlements at Forsandmoen, South-West Norway. *AmS-Skrifter 12*: 53-62.
- Prøsch-Danielsen, L. & Simonsen, A. 1988. Principal Components Analysis of Pollen, Charcoal and Soil Phosphate Data as a Tool in Prehistoric Land-use Investigation at Forsandmoen, south-west Norway. *Norw. Arch. Rev. vol 21*: 85-102.
- Ramqvist, P.H. 1983. Gene. On the origin, function and development of sedentary Iron Age settlement in Northern Sweden. *Archaeology and Environment 1*. Umeå.
- Rolfsen, P. 1977. En fjellgård fra jernalderen i Bykle. *Viking, bd XL*: 79-128.
- Widgren, M. 1983. Settlement and farming system in the early Iron Age. *Stockholm Studies in Human Geography, vol. 3*.

JÄRNÅLDERNS SÄLFÅNGST I BOTTNISKA VIKEN: OM ETT NORDLIGT SOCIOEKONOMISKT OCH KOGNITIVT SYSTEM

NOEL D. BROADBENT

*National Science Foundation, 1800 G Street, N.W., Washington, D.C.
20550*

ABSTRACT

Broadbent, N.D. 1990. Iron Age Seal Hunting in the Gulf of Bothnia. A Northern Socioeconomic and Cognitive System. *Gunnaria* 64: 223-231.

This paper presents a settlement model for the northern Bothnian coast of Sweden based on ethnological and historical sources. The size and distribution of seal hunters' huts from the Viking period are related to the organisation of seal hunting teams and northern settlement patterns as documented in historical sources. It is argued that practical as well as cognitive structures are reflected by physical remains. Even the church village in Löfvånger is an expression of these older patterns.

INLEDNING

Enligt ett mellansvenskt och även mellannorrländskt arkeologiskt perspektiv var den Bottniska kusten norr om Arnäs (Örnsköldsvik) ett slags ingenmansland eller allemansland under järnåldern. Norr om Arnäs finns inga kända höggravfält eller långhusgrunder, och bebyggelsenamn med huvudledarna -hem, -vin och -sta saknas. De fåtaliga gravar som finns norr därom kan, "på sin höjd endast vittna om temporär och sannolikt kortvarig bosättning av något slag" (Hellberg 1976).

Att det var ett fångstland under 1000-talet framgår av Adam av Bremens beskrivning. Han kallar regionen "Amasonernas land". Den finländska etnologen H. Tegengren menar att denna beskrivning kan tolkas mot bakgrund av sälfångstens betydelse i norr - medan större delen av den manliga befolkningen var sysselsatt med sälfångst ute på Bottniska viken, sköttes gårdarna av kvinnorna (Tegengren 1965). Tegengren syftade på den historiskt kända sälfångsten från 1500-talet och framåt, de möjligen största organiserade fångstexpeditionerna i Nordens historia, men Adam av Bremen syftar på förhållanden under 1000-talet. Frågan är således: Kan det ha funnits en lokal agrarbebyggelse bakom järnålderns sälfångst i norr?

För att besvara frågan kan man knappast utgå ifrån centrum-definitioner, och detta är nog den största nackdelen med centrum-periferi

diskussionen: definitioner baserade på centrumreferenser förlorar relevans med ökande avstånd ifrån "centret". Det är en arkeologisk motsvarighet till ett etnocentriskt resonemang och bör därför undvikas när man jämför allmänna kulturyttringar inom större geografiska regioner.

I det följande skall jag försöka formulera en testbar regional modell för bebyggelsen under järnåldern i övre Norrlands kustland. Modellen är baserad på etnologiska och historiska källor från denna region, dvs genom direkta historiska analogier. Mycket få arkeologiska undersökningar har gjorts i kustzonen, och kunskap om järnåldern är begränsad till lösfynd och enstaka gravfynd. Min angreppsvinkel är främst nya undersökningar av fornlämningar i yttre kustlandet, där, enligt ^{14}C -dateringar, sälfångst bedrevs under hela yngre järnåldern.

Sälfångst har varit en viktig näring under alla perioder i Bottniska viken. Under mesolitisk/subneolitisk tid fanns specialiserade säl-fångst-samhällen på båda sidorna av Bottniska viken (Broadbent 1979, 1981). Under sen mellan-neolitikum (ca. 1900 f.Kr.) introducerades boskapskötsel och jordbruk i den nordliga kustekonomin och en, enligt min mening, stabil och konservativ bonde/fångstkultur uppstod som sedan präglade kustbosättningen in i historisk tid.

Boskapskötsel med begränsad odling gav den nordliga ekonomin stabilitet och bidrog till bofastheten, medan fångsten och fisket erbjöd flexibilitet genom en rad olika resursalternativ. Kombinationen boskapskötsel-fångst var ett idealiskt sätt att livnära sig i en nordlig miljö, där cykliska svängningar i viltpopulationer är normala och en agrarekonomi p.g.a. klimatet är begränsad och marginell.

Min huvudhypotes är att bakom denna bonde-fångstekonomi fanns en speciell form av bebyggelse med gårdsenheter och fångstläger. Detta system kräver i sin tur den markanta könsindelning i arbetet som antyds i Adam av Bremens beskrivning från 1000-talet.

Jag har haft tillfälle att, inom ramen för ett tvärvetenskapligt projekt om sälfångstkultur i Bottniska viken, undersöka ett antal öar från Haparanda i norr till södra Västerbotten - en sträcka på över 30 mil. På dessa öar ligger ett stort antal fornlämningar från järnåldern och medeltiden (Broadbent 1988).

Förutom gamla hamnlägen och anslutande fornlämningar (labyrinter, gästgårdsrösen, ryssugnar, kompassrosor), finns stora och små komplex av enkla hyddgrunder. Avsaknaden av kulturlager och föremålsfynd pekar på deras halvpermanenta (såsongs) karaktär. På samtliga undersökta lokaler i södra Norrbotten och Västerbotten faller ^{14}C -dateringarna inom yngre järnåldern, med en majoritet inom vikingatiden. Osteologisk analys visar att tomtningarna utnyttjades av säljägare inriktade på en sälart, vikaresälen (*Phoca hispida*).

Trots fyndfattigdomen är dessa fornlämningar tacksamma undersöknings-objekt eftersom de är helt synliga: deras formvariation, antal och grupperingar kan bestämmas exakt. Grunderna är byggda på exponerade klapperstensfält på yttre öar och uddar. Lägena är valda med hänsyn till sälfångsten och är olämpliga för fastare bosättning. De måste således sättas i samband med ett större bebyggelse- och ekonomiskt system.

För att göra denna koppling krävs i första hand information om sälens ekologi och sälfångstens organisation i Bottniska viken.

SÄLEN OCH SÄLFÅNGSTORGANISATIONEN

Sälfångsten i Norrbotten och Västerbotten har koncentrerats till vikaresälen. Ben från mesoliticum, neoliticum och järnåldern härstammar till 99% från denna art. Detta beror dels på den nordliga utbredningen av vikaresäl, och dels på dess förekomst i vikar, därav det svenska namnet. Denna koppling till vikar och oregelbundna kuststräckor har påvisats i Canada (McLaren 1985), Grönland (Vibe) och Bottenhavet (Ekman 1910). Eftersom vikaren är liten, kustnära och inte bildar flockar, tas den enklast med nät. Nätfångst kan beläggas arkeologiskt i Västerbotten från åtminstone 3400 f.Kr. och metoden var också den vanligaste under 1500-talet och framåt enligt de historiska källorna (Kvist 1987).

Huvudsäsongen för nätfångsten är hösten, och makrofossiler (främst frön av bär) från härdarna tyder på detta. På hösten var sälen fetast och pälsen bäst. Traditionell nätfångst utövades kollektivt med lag bestående av 6-8 man, företrädesvis med män från samma by. Enligt 1500-tals källorna kunde varje nätlag äga 2-3 båtar och 6-8 nät som var upp till 30 m långa. Om man antar att nätlag var organiserade på ett likartat sätt under järnåldern kan man testa förhållandet mellan hyddgrupperna och fastlandsbebyggelsen.

I vår undersökning av Lövångers socken, där länets största tomtningslokaler ligger, framgår det att kustbyarna under 1500-talet bestod av mellan 2-11 hemman med ett genomsnitt av 5 hemman (Kvist, in press). Lövångers socken är speciellt intressant eftersom den inte ligger vid någon älv och förekomsten av ängs/odlingsmarker är begränsad till sjödalar och kustvikar. Kända fiskelägen, och sälgrunder, dokumenterade under 1500-talet, kan kopplas till dessa byar och visar tydligt hur kustregionens ekonomi fungerade (fig. 1 och 2).

Utifrån skatteuppgifter (Kvist, in press) kan byarna i Lövånger klassas i tre ekonomiska grupper: inlandsbyar, kust-inlandsbyar, och kustbyar. Om man lägger ut byarna på en karta framgår det att samtliga kustbyar och kust-inlandsbyar ligger inom 10 km från dåvarande kustlinjen,

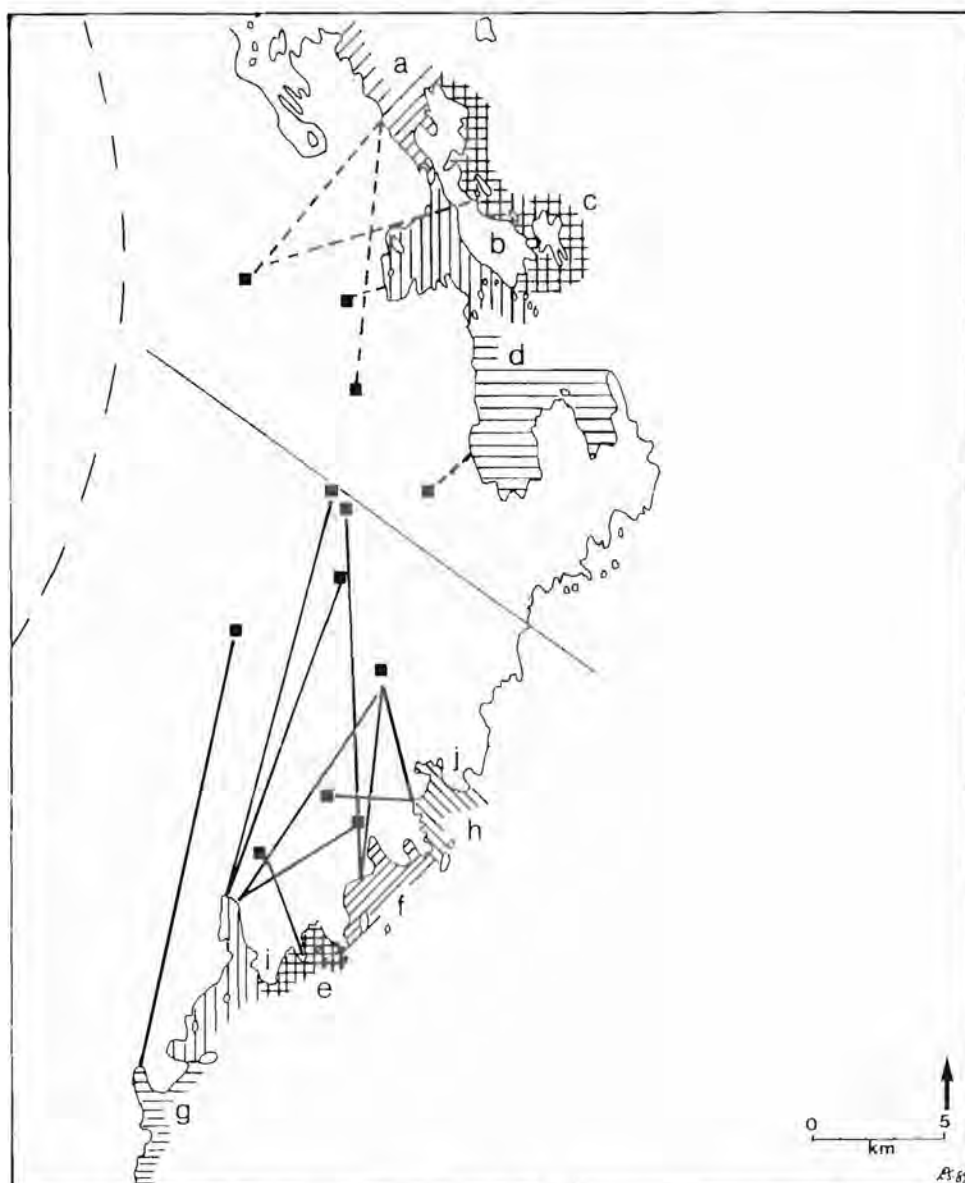

Fig. 1. Säl fångst i Lövångers sn, Västerbotten. Kartan visar hur byarna utnyttjade kusten under 1500-talet.

med ett genomsnitt av 3,1 km. Inlandsbyarna, som saknar fiske och säl fångst, ligger mellan 13-39 km från kusten med ett genomsnitt av 20 km. Denna 10 km gräns gäller även i nord-sydlig riktning och socknen är klart indelad i två fångstregioner. Intressant nog återkommer exakt samma regionala avgränsning inom strömmingsfisket ca. 1900 (fig. 2). Denna gränslinje sammanfaller dessutom med den nordliga

och mellersta fjärdingsgränsen inom socknen. Gränsen kan inte förklaras av topografien, vattendrag el. dyl.

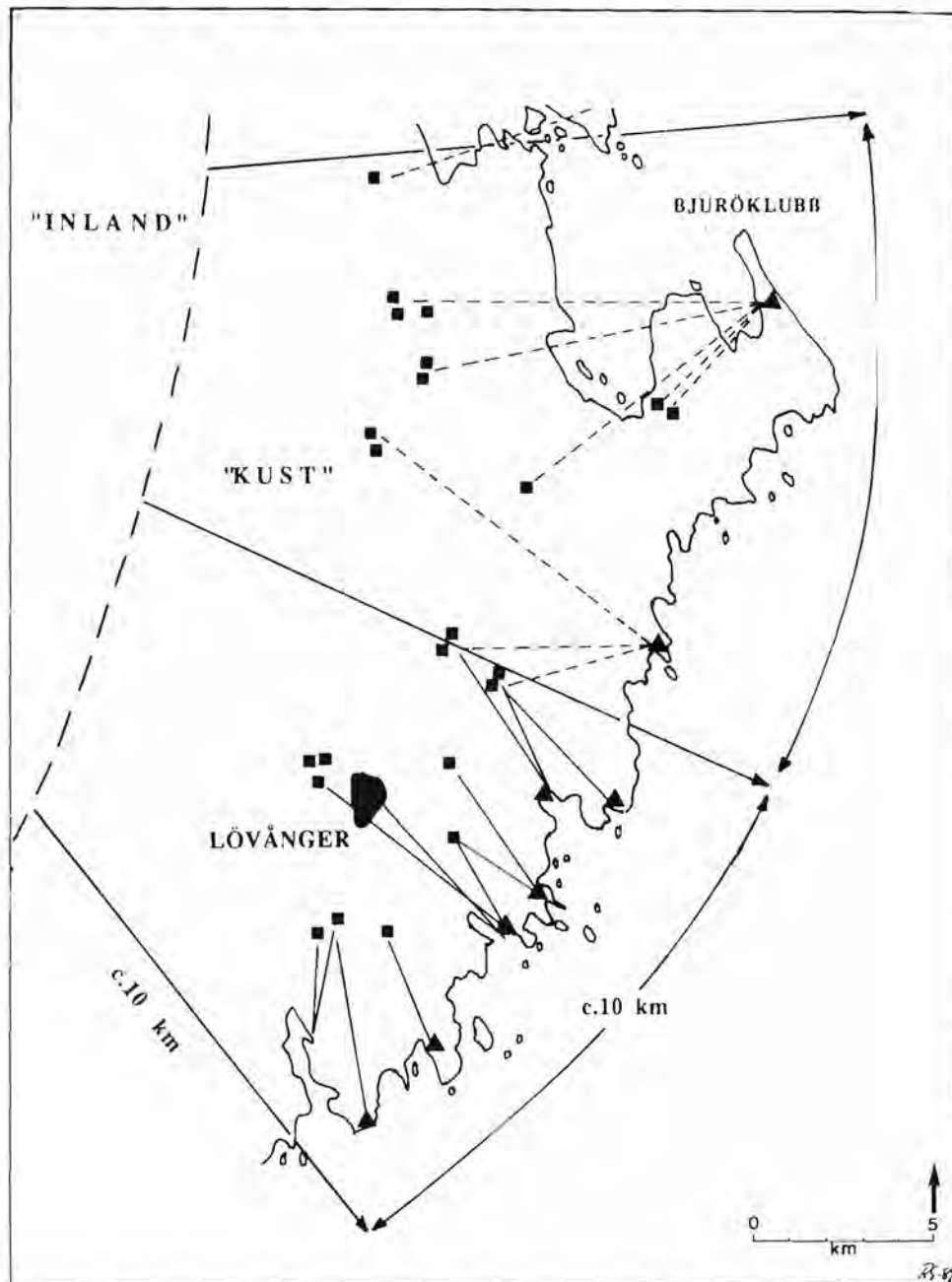

Fig. 2. Karta över strömmingsfisket i Lövångers sn. ca. 1900. Kustbyarna ligger högst 10 km från fiskehamnarna. Regionen är också indelad i en nordlig och en sydlig zon, 10-15 km bred.

SÄLFÅNGSTEN UNDER VIKINGATIDEN

Vid granskningen av tomtningarna på öarna Stor-Rebben i Norrbotten, Stora Fjäderägg och Snöan i Västerbotten samt Bjuröklubb i Västerbotten, framgår det att hyddorna från vikingatiden nästan alltid förekommer i grupper (fig. 3). Datering av hyddor på olika nivåer över havet, samt ett försök att få fram typologiska skillnader på olika strandnivåer visar att de inte är spridda i tiden utan faller inom samma period - vikingatiden.

Hyddgrupperna består oftast av 3-5 grunder. Vissa anslutande grunder saknar eldplatser och kan tolkas som förråd. Små rösen med mittgropar eller gropar vid block kan också ha fungerat i detta syfte.

Tomtningsgrupperna och deras uppenbara koppling till sälfångst under hösten, överensstämmer med den historiskt kända nätfångsten. Varje tomtning gav skydd till 1-2 man och varje tomtningsgrupp i sin tur motsvarar sannolikt ett fångstlag av samma storlek som under historisk tid - dvs. 6-8 män. Detta är i och för sig inte förvånande eftersom metoderna är mycket ändamålsenliga. Konsekvensen i arkeologiska termer, är att man dels får belägg för en byorganisation bakom fångsten

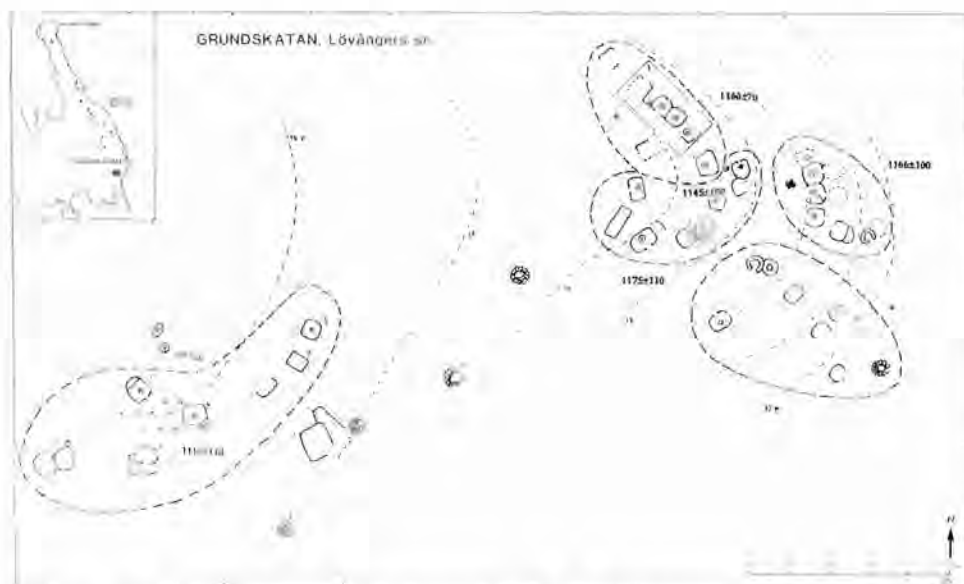

Fig. 3. Säljägerhyddor (tomtningar) på Grundskatan (Bjuröklubb) i Lövångers sn. Hyddgrupperna är samtida och tolkas som läger för olika fångstlag från byarna i Lövånger.

under järnåldern, och dels får fram storleken hos varje byenhet i regionen. Detta ger dessutom en uppfattning om hur många byar som fanns inom olika kuststräckor. Tomtningarna som sådana ger en detaljerad spegelbild av järnåldersbebyggelsen i sin helhet.

Med hjälp av den ekonomiska modellen som tidigare beskrivits, kan man utgå ifrån att varje tomtningsgrupp kan kopplas till ett byområde inom 10 km ifrån kustlokalen. Denna koppling underlättas av landhöjningen eftersom alternativa bosättningsområden minskas till hälften. Strandlinjen under vikingatiden ligger ca. 10 m.ö.h. En karta med tänkbara betes/odlingsmarker ovanför denna nivå, kombinerad med ortnamn av möjlig hög ålder, ger en sannolik bild av bygden. Vissa ortnamn som Kräkånger och Västanbyn kan gå tillbaka till början av yngre järnåldern (Holm 1943, Edlund 1988) och ger stöd till denna hypotes. Även pollenanalys i Västerbotten pekar på jordbruk från 500-talet och framåt (Engelmark 1976). Enstaka lösfynd och gravrösen i regionen, både stora och små, bör kopplas till denna bygd, men en riktad inventering, med premisser annorlunda än de sydsandinaviska, bör vara ett nästa steg i undersökningen.

DET KOGNITIVA LANDSKAPET

Etnohistoriskt material har gett ett underlag för tolkningen av detta arkeologiska källmaterial. Det mest grundläggande av alla arkeologiska problem är kopplingen mellan mänskligt beteende och fysiska lämningar (Binford 1972). Den ovan förda analysen har summariskt presenterats. På en djupare nivå har ett försök också gjorts att få fram ett kognitivt landskap, dvs en mentalkarta över regionen. De enskilda "byenheterna" som representeras av tomtningsgrupperna är också samlade regionalt. Deras placering kan dessutom relateras till olika kuststräckor där nätsystem brukades. Kuststräckorna är ägda, liksom betemarkerna, och sammanfaller med vikaresälens utbredning efter kusten. Motsvarande kuststräckor eller "sälgrunder" kan urskiljas på 1500-talets kartor. Tomtningarna ger en bild av människans förhållande till både land och vatten, mätt i kustlängder, samt den lokala samhällsorganisationen.

Någon gång under 1600-talet byggdes en kyrkstad vid Lövångers kyrka. Denna kyrkstad, liksom flera andra i Norrland, består av byenheter arrangerade efter bygdens utseende (Bergling 1964). Lövångers kyrkstad vätter mer mot fjärden än kyrkan och är med största sannolikhet historiskt uttryck för en samhällsorganisation som går tillbaka till forntiden. Lövånger, liksom Mångbyn under vikingatiden, var en handelsplats i bygdens centrum. Sådana centra möjliggjorde självständig medverkan i de externa handelssystem som påverkade den ekonomiska utvecklingen i norr.

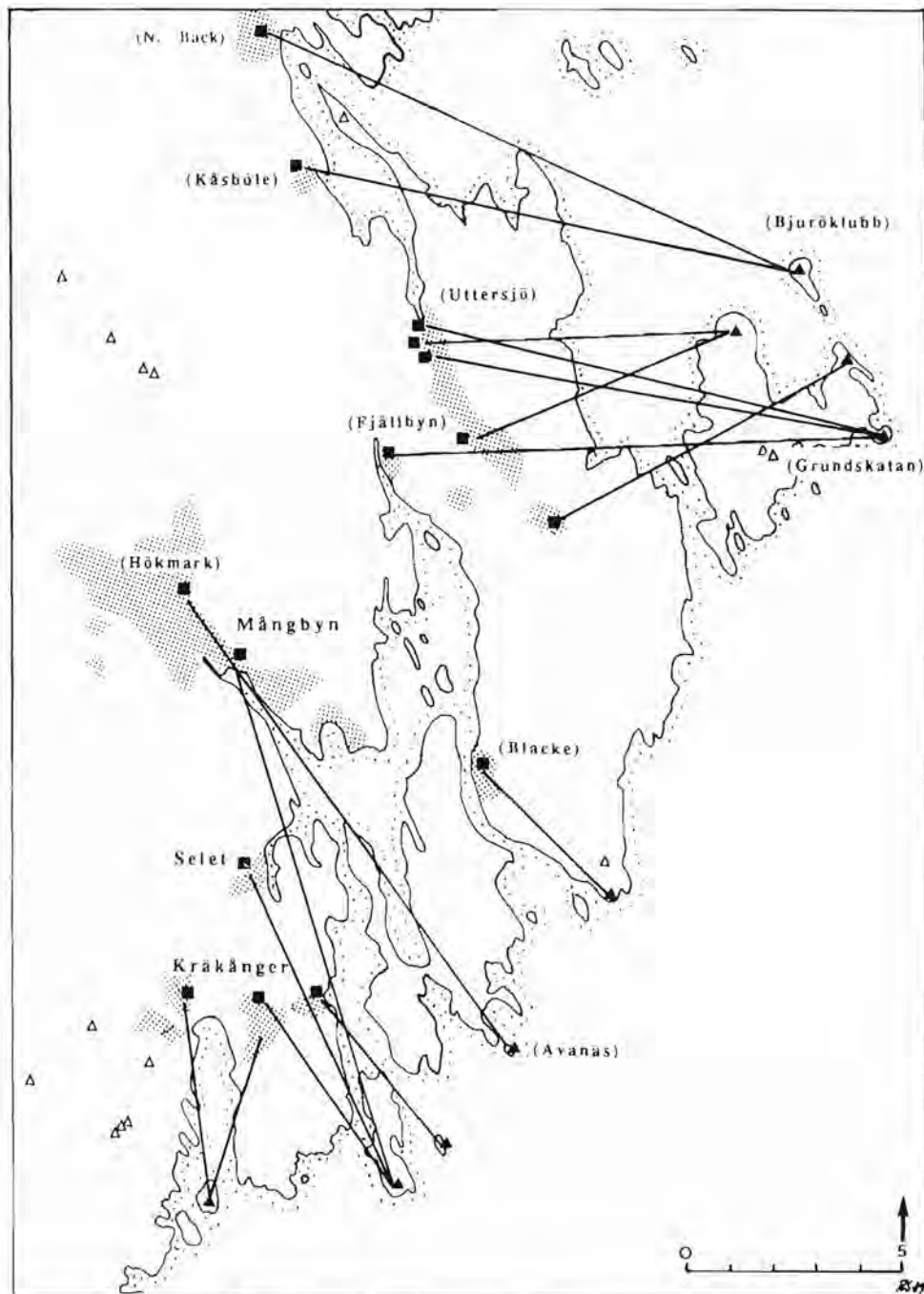

Fig. 4. Säl fångstläger från vikingatiden kopplade till betesmarker och byar i Löfvånger. Ortnamn som Krakånger och Västanbyn kan tillhöra järnåldern. Mångbyn var troligen en marknadsplats och har ^{14}C -daterats till 1025 ± 70 (okalib.).

LITTERATUR

- Bergling, R. 1964. Kyrkstaden i övre Norrland. *Skytteanska Samfundet No. 3*. Umeå.
- Binford, L. 1972. *An Archaeological Perspective*. New York.
- Broadbent, N. 1979. Coastal Resources and Settlement Stability. *Aun 3*. Inst. för arkeolog i Uppsala universitet. Uppsala.
- 1981. The Epimesolithic and Sub-neolithic Cultures of Northern Sweden and Finland. *Veröffentlichungen Des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 14/15: 165-175*. Potsdam.
 - 1988. Järnålderns och medeltidens säljägare i övre Norrlands kustland. *Arkeologi i Norr 1: 145-164*. Inst. för arkeologi. Umeå universitet. Umeå.
- Edlund, L.-E. 1988. Några maritima perspektiv på det bottniska ortnamnsförrådet samt aspekter på kulturgränser inom det nordnorrländska området. Pp. 92-150. in Holstein, L. (red.): *Det maritima kulturlandskapet kring bottniska viken*. Umeå.
- Ekman, S. 1910. *Norrlands jakt och fiske*. Norrländskt handbibliotek. Uppsala.
- Engelmark, R. 1976. The Vegetational History of the Umeå Area During the Last 4000 Years. *Early Norrland 9: 75-111*. KVHAA. Stockholm.
- Hellberg, L. 1976. *Nordiska studier i filologi och lingvistik*. Festskrift tillägnad Gösta Holm på 60-årsdagen den 8 juli. Uppsala.
- Holm, G. 1943. Sockennamnet Lövvånger. Pp. 3-8 in: *Ortnamnsällskapets i Uppsala årskrift 1943*. Lund.
- McLaren, I.A. 1958. The Biology of the Ringed Seal in the Eastern Canadian Arctic. *Fisheries Research Board of Canada No. 118*. Ottawa.
- Tegengren, H. 1965. Hunters and Amazons. In Hvarfner, H. (red.): *Seasonal Migrations in Older Hunting and Fishing Communities. Hunting and Fishing*. Norrbottens Museum. Luleå.
- Vibe, C. 1970. The Arctic Ecosystem Influenced by Fluctuations in Sun-spot and Drift-ice Movements. Pp. 115-120 in Fulle, W.A. & P.G. Kevan (eds.): *Intern. Union for the Conservation of Nature and Natural Resources, New Series No. 16: 115-120*.

**CENTRALMAGT, CENTRE OG PERIFERI I DANMARKS
FOLKEVANDRINGSTID**

ELIZA FONNESBECH-SANDBERG

*Københavns Amtsmuseumsråd, Vridsløsesstræde 8,
DK-2620 Albertslund*

ABSTRACT

Fonnesbech-Sandberg, E. 1990. Centralized Power, Centre and Periphery in Denmark during the Migration Period. *Gunnaria* 64: 233-247.

Gold constitutes the most important import commodity in the Migration Period in Denmark, and gold hoards are the predominant find category. An attempt has been made to identify various functions of society and different centres on the basis of the hoards. The dominance of the gold coincides with the introduction of a new economy expressed through hoards (capital), payment gold and circulation of gold.

The country can be broadly divided into two zones, characterised respectively by payment gold, and prestige goods. The Gudme area on Fyn was a centre for import of gold to central Denmark. The largest number of imported manufactured products, as well as the greatest amounts of payment gold and gold circulation are therefore found there. Two hoards consisting of treasury intended for distribution or exchange have also been found on Fyn. Fyn was also responsible for the distribution of "kolben" arm-rings. The concentration of aristocratic weapon accessories around Gudme is probably an expression of institutionalised military leadership.

The spread of gold from Fyn took place through a binding relationship system of distribution and exchange in southern Denmark, and through more trade-like exchange in northern and eastern Denmark. Bornholm probably operated independently.

The Gudme centre had both secular and sacred functions. Around the centre, minor concentrations of gold on Fyn, Lolland and Falster may represent minor centres. Outside this area, a dependent buffer zone is found, with the trading post of "Dankirke" in South Jylland probably being subjugated by the Gudme centre. The primary interests of this centre might have been to control transport routes to the Continent and the transit trade to Norway.

INTRODUKTION

Vi ser allerede linierne trukket op i yngre romertid med et stærkt importcenter baseret på politisk dominans på Østsjælland og et andet vigtigt center på Sydøstfyn (Hedeager 1978, Lund Hansen 1988: fig. 2-3). Disse centre er primært identificeret ved hjælp af grave og deres rige indhold. Fra slutningen af yngre romertid indskrænkes det rige gravgods i den centrale del af Danmark for helt at ophøre i folkevandringstid. Dette falder sammen med, at importen af romerske glas og bronzekar formindskes. Samtidig påbegyndes imidlertid en mindre import af guld til Fyn bestående fortrinsvis af romerske solidi (Fonnesbech-Sandberg 1989b: 421f, fig. 1). Det første egentlige gulddepot - Brangstrup fundet på Fyn, importeret fra Sydøsteuropa - tilhører også yngre romertid. Fyn markerer sig således i forhold til det østsjællandske center på Stevns og i øvrigt i forhold til resten af den centrale del af Danmark fra slutningen af yngre romersk jernalder.

I folkevandringstid foregår guldimporten i stor stil. Nu bliver depotfundene absolut den dominerende fundgruppe med ca. 450 fund incl. løsfund. Egentlige byer eksisterer ikke endnu, men de første handelspladser er allerede dukket op. De er imidlertid få, og stadig er kun en lille del af dem udgravet. Spørgsmålet er, om vi kan identificere forskellige funktioner i samfundet og forskellige centre uden gravmaterialet og med et endnu småt bopladsmateriale, det vil sige primært på basis af gulddepoterne. Vi mangler altså rigt gravgods, kongeborge og markante handelspladser, men vi har (konge-)guldet.

GULDIMPORTEN

Guldet er naturligvis det håndgribelige udtryk for import, men udtrykker i øvrigt rigdom og magt. Som nævnt andetsteds (Fonnesbech-Sandberg 1987: 141 og fig. 1) findes det meste guld på Fyn og Bornholm, men guldet er koncentreret på færre depoter på Fyn end på Bornholm. Depoterne er således generelt rigest på Fyn.

Det meste guld er bearbejdet i Danmark. Der findes dog en lille gruppe af importerede færdiggenstande, hvoraf solidi udgør hovedparten (Fonnesbech-Sandberg 1989b: 423, fig. 2). Den største mængde solidi findes på Bornholm, hvilket formentlig skyldes, at guldet importeredes dertil i form af solidi. I resten af Danmark importeredes kun få solidi - som endda ombearbejdedes til hængesmykker med øsken. Centrum for importen til den centrale del af Danmark synes at være Fyn, hvor også de få importerede færdige smykker fra denne periode forekommer.

Depotfundenes tilstedeværelse i folkevandringstid udtrykker en kapitalophobning, som ikke ses tilsvarende i yngre romertid. Statusmarkeringen gennem gravene er ophørt. Men hvor statusmarkeringen i

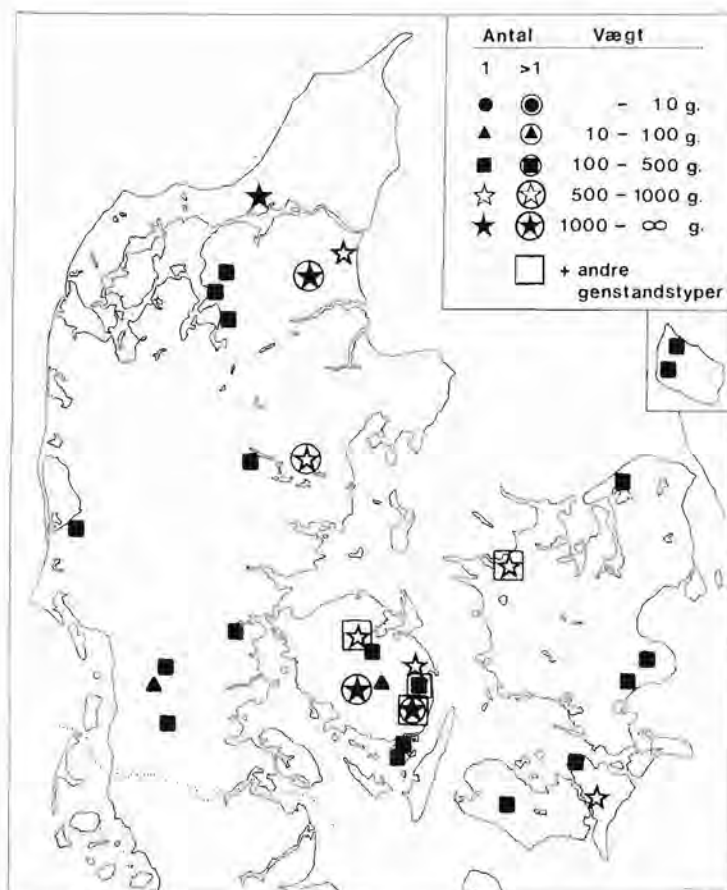

Fig. 1. Halsringes udbredelse og fordeling på vægtgrupper. For dette og følgende kort med vægtangivelser gælder, at vægtkategorien refererer til det totale fund.

ynge romertids grave mere gav udtryk for kvantitet end kvalitet med et ret standardiseret udstyr (Hedeager 1987), så markerer guldet i folkevandringstid dels guldkapital udtrykt ved kvantiteten i materialet, dels status udtrykt gennem kvalitet og stor variation i materialet.

Nu kan fundmængde og fundkoncentration ikke alene berettige udskillelse af centre. Vi er nødt til at se på de forskellige funktioner, som guldet udtrykker, for at få et mere varieret billede af forholdene.

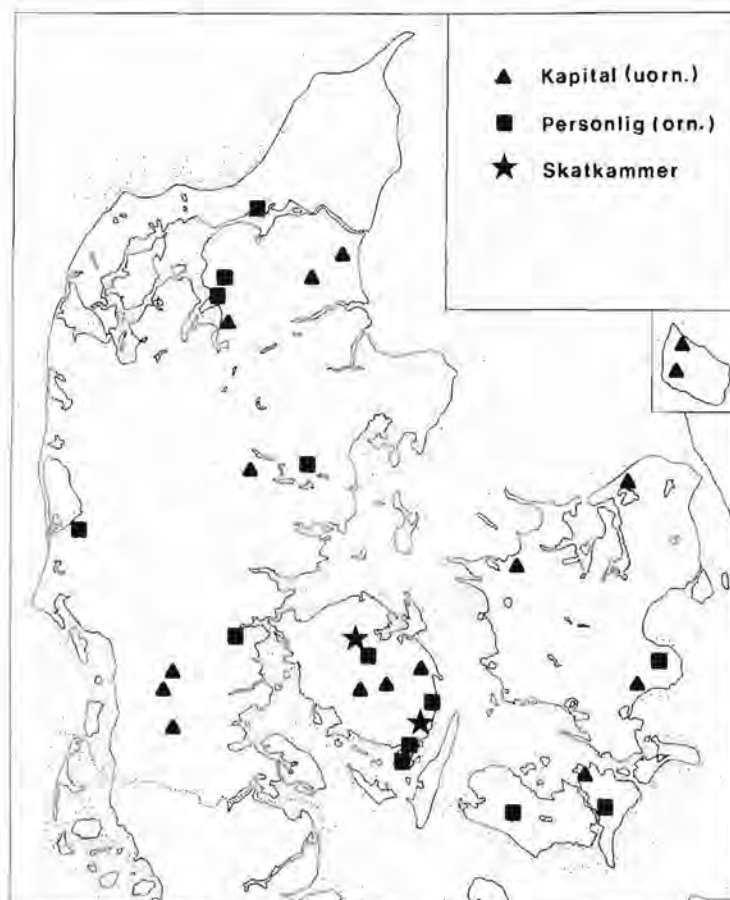

Fig. 2. Halsringenes udbredelse i forhold til funktion.

HØJSTATUSSYMBOLER

Hvis vi starter med at se på forskellige ledelses- og højstatussymboler, er halsringe det klareste udtryk for politisk magt og rigdom (fig. 1). På Fyn findes tydeligvis den største koncentration af rige halsringfund, men der er også koncentrationer i Nordjylland, på Stevns og på Bornholm relativt set. Fyn skiller sig ikke alene ud fra de andre områder ved halsringenes vægt og mængde, men også ved at have to fund som udover halsringe indeholder en mængde andre genstande. Det er depoterne fra Broholm og Bolbro (Albrechtsen 1960: fig. 31-33), som er de rigeste i hver sin fundkoncentration på henholdsvis Sydøstfyn og omkring Odense. Halsringene i disse to fund er af helt simpel Tureholm-type uden ornamentik. De øvrige genstande består af såkaldt betalingsguld (spiralringe og stænger) og brakteater (1). På grund af fundenes særlige karakter må de betegnes som et skatkammer, det vil sige et depot beregnet på uddeling, udveksling og handel ved ind-

gåelse af alliancer, for at sikre loyale undersåtter og til brug i konkrete handelssituationer (fig. 2).

Udover disse to "skatkamre" findes der såvel på Fyn som i andre dele af landet uornamenterede halsringe af simpel karakter, som nærmest udtrykker kapital. Endelig har vi så en gruppe rigt ornamenterede halsringe, som virker meget personlige. Igen er dette et udpræget fynsk fænomen.

På Sydøstfyn findes også to helt specielle fund uden danske paralleller. Det er rige fund, som har karakter af personligt udstyr. Det ene fund er depotet fra Elsehoved med bl.a. et halsbånd bestående af 8 øskenforsynede solidi og 9 spiralperler (Fonnesbech-Sandberg 1989b: Tabel XIX). Kyhlberg (1980: 14ff.) har draget sammenligning mellem europæiske fyrstegrave og netop dette depots halsbånd. Det andet fund er depotet fra Hesselager med en enestående halskæde endende i dyrehoveder og et tilhørende hængesmykke. Voss (1951: 152ff.) betragter disse smykker som sydøsteuropæiske importsmykker.

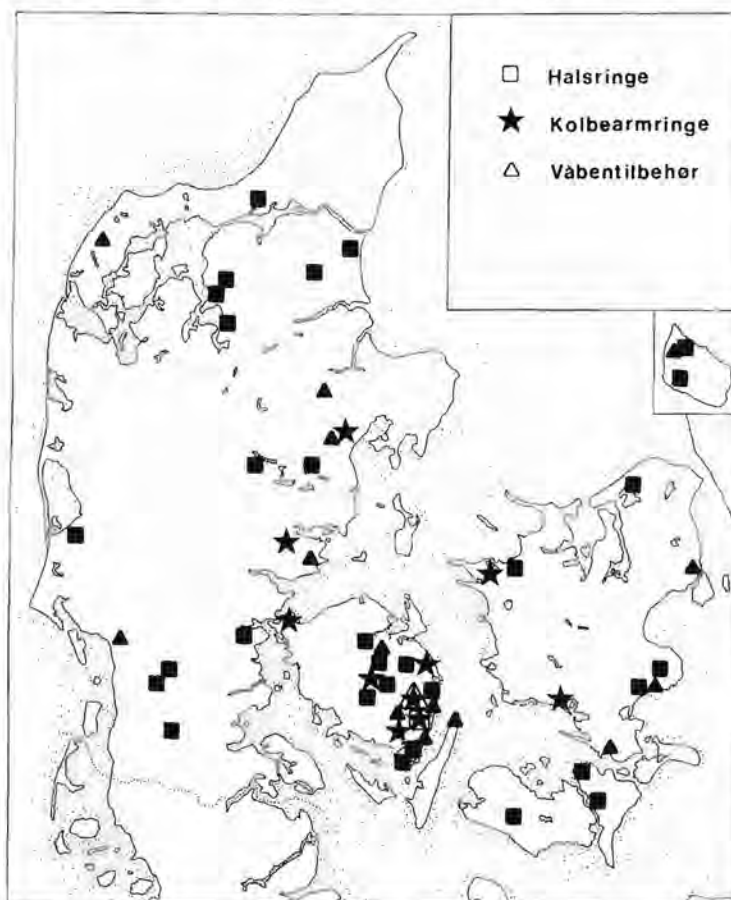

Fig. 3. Udbredelsen af halsringe, kolbearmringe og våbentilbehør.

Vi kan nu inddrage en anden gruppe genstande, som i Vesteuropa er knyttet til fyrster (Kyhlberg 1980: 13, Werner 1980). Det er kolbe-armringe (fig. 3), som helt tydeligt har centrum på Sydøstfyn. Fordelingen viser, at spredningen må være afhængig af dette center i Gudme.

Endelig kan vi se på en særlig gruppe genstande, som må være et udtryk for fornem officersrang, nemlig våbentilbehør af guld og af særlig kvalitet. Igen er der flest stykker koncentreret omkring Gudme, og der er andre steder en vis tilknytning til halsringlokaliteterne. Det gælder Stevns og Bornholm, medens de i Nordjylland findes udenom halsringskoncentrationen - måske strategisk placeret i forhold til vandvejene. Disse fund med våbentilbehør er det symbolske udtryk for militær beskyttelse, som i al fald på Fyn må have været af permanent karakter med institutionaliseret militært lederskab.

UNIKA

Efter gennemgangen af nogle højstatussymboler inddrages unika (fig. 4). Der er tale om helt specielle genstande, ikke bare variationer

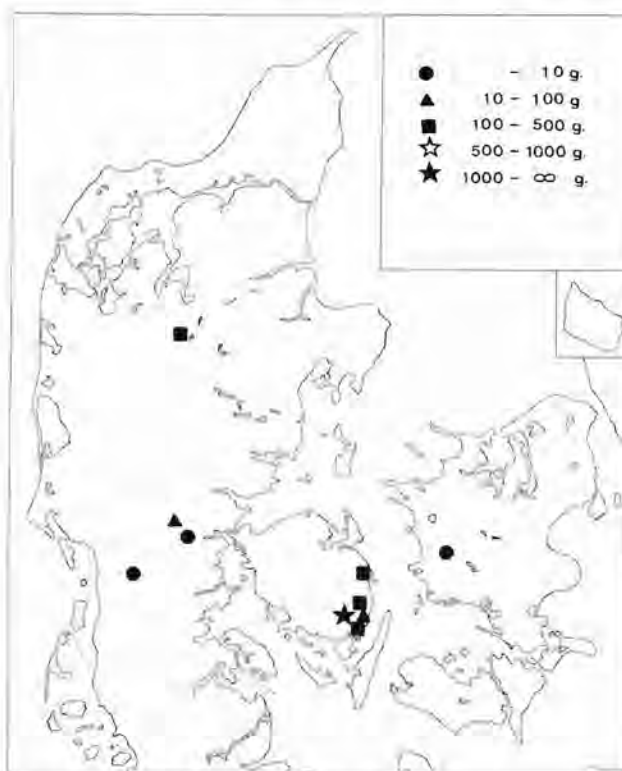

Fig. 4. Udbredelsen af unika.

indenfor en genstandsgruppe. To af de fynske fund med halskæde og solidushalsbånd er allerede nævnt. Det anførte nordjyske gulddepot er unikt på den måde, at det indeholder et bronzevægtlod (Fonnesbech-Sandberg 1987: fig. 5). Ellers stammer vægtlodder fra bopladser. Unika af guld er koncentreret til de syddanske områder. Bortset fra det helt specielle fund fra Gallehus med to guldhorn - her medtaget under kultgenstandene - tilhører de sønderjyske fund lavstatusgruppen indenfor guldgenstandene. Dette gælder også det vestsjællandske fund, medens de fynske fund tilhører højstatusgruppen.

Med unika-genstandene er der tale om personlige statussymboler, som udtrykker, at særlig variation i materialet er knyttet til Fyn og de nærmestliggende områder.

GENSTANDE MED KULTISK ELLER MAGISK BETYDNING

Gruppen af genstande med kultisk eller magisk betydning/funktion er i virkeligheden meget stor, hvis brakteater og halsringe indbefattes. Det er umulig at afgøre, om en halsring har været benyttet i forbindelse med kult og præsteskab. Selvom den måske endeligt blev ofret, kunne den vel godt have verdslig funktion, medens den var i brug. Der er derimod ingen tvivl om, at der må have været knyttet magisk betydning til brakteater. Brakteater har samtidig været det mest almindelige værdighedstegn i folkevandringstid, f.eks. for landsbyens rigeste mand eller kvinde (Fonnesbech-Sandberg 1990:fig. 8). Som løsfund tilhører brakteater lavstatus-genstandene indenfor guldfundene.

Det er forlængst blevet erkendt, at Sjælland har særlig mange C-brakteater, og Jylland mange D-brakteater. Medens Mackeprang m.fl. (Mackeprang 1952) så det som et udtryk for kronologisk variation, har Malmer (1963) overbevisende argumenteret for regional variation. At et område har foretrukket en bestemt type brakteater kan selvfølgelig skyldes "mode". Det kan imidlertid også være en måde at udtrykke et områdes egenart på, en måde at markere tilhørsforhold på. Ser vi på variationen i brakteatsammenhæng fremgår det, at det sydvestjyske Darum-depot er det eneste, som indeholder hele rækken af brakteatyper: A, B, C, D. A og B-brakteater udgør en pæn del af brakteaterne på Fyn og i Sønderjylland uden at de senere mangler. Der synes at være størst spændvidde indenfor brakteatdepoter i de sidstnævnte områder.

En gruppe genstande med kultisk funktion visualiserer helt givet guderne eller deres menneskelige billede, evt. præsterne (2). Det drejer sig først og fremmest om statuetter (fig. 5). Der er faktisk kun fundet én lille guldstatuette i et gulddepot. Det er den lille guldmand i det østfynske Slipshavn-fund (Vebæk 1982). Derudover findes imidlertid en gruppe af enkeltfundne bronzestatuetter, alle fra Fyn og de nærmestliggende områder (Thrane 1975). Fra Sønderjylland må også frem-

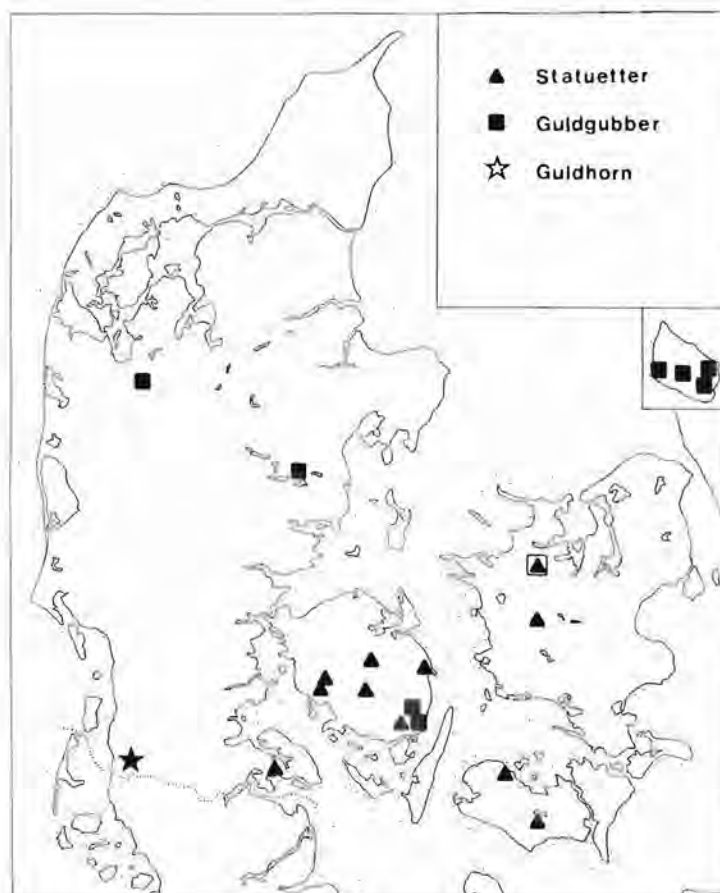

Fig. 5. Udbredelsen af kult-genstande med gude-/menneskebilleder.

hæves de tidligere nævnte guldhorn med en mængde menneske-/guder- og dyrefremstillinger. Disse har uden tvivl haft sakral funktion.

Dertil kommer så fund med guldgubber, hvoraf mindst ét nordjysk fund er fast forankret i folkevandringstid (3). Gubberne findes uden for Bornholm i størst tal på Fyn, men desuden i Nordjylland (4). Watt (1986) har i forbindelse med det store guldgubbefund fra Sorte Muld på Bornholm fremsat den teori, at gubberne har været anvendt som en slags betaling eller offer til guderne i et tempel/kulthus. Utroligt nok falder dette billede godt sammen med betaling til mennesker.

VÆGTSYSTEM

I folkevandringstid blev et vægtsystem med den romerske solidus-vægt som basisenhed taget i brug i Danmark (Fonnesbech-Sandberg 1987). På fig. 6 er vist, hvor dette vægtsystem giver sig udslag i guldepoterne.

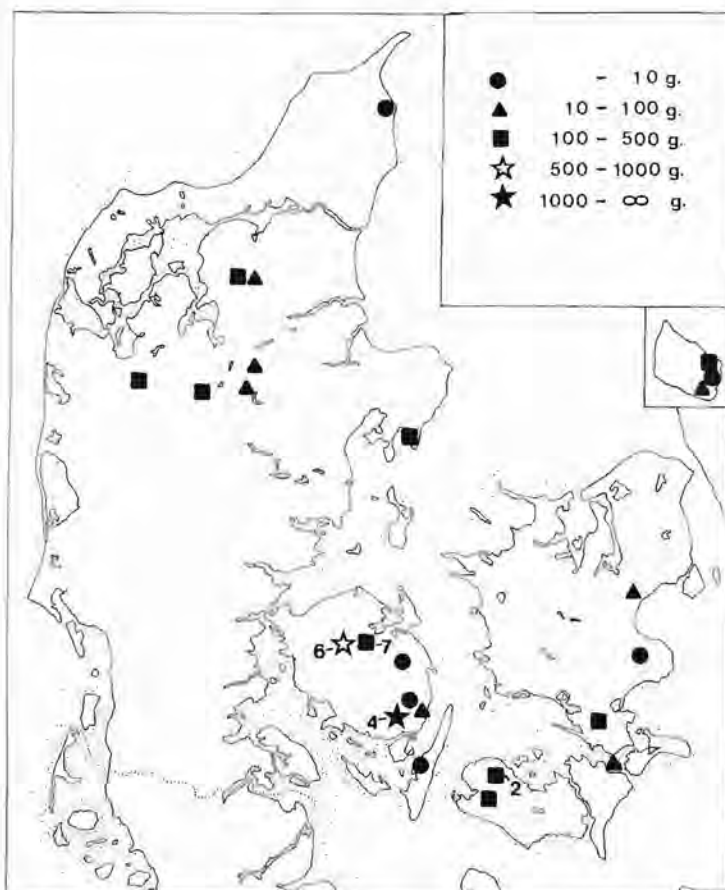

Fig. 6. Udbredelsen af afklippede genstande tilpasset en vægtenhed lig den romerske solidus (4,548 g).

På kortet er kun medtaget fund med genstande, som mest sikkert er benyttet som betalingsguld, det vil sige afklippede genstande. I virkeligheden passer vægtenheden på mange flere genstande, men da disse er hele, har nogen af dem formentlig ikke været i brug indenfor et vægtsystem. Det vil sige, at der ikke er tale om guld i aktiv form for alle de hele genstande men nok nogle (5).

Vægtsystemet findes især på Fyn, hvor der synes at have været størst genstandscirkulation, og hvorfra guldets formentlig spredtes til en stor del af Danmark. Desuden findes det i Nordjylland, på Bornholm og på Østsjælland.

KONKLUSION

Opsummerer vi disse resultater får vi følgende billede (fig. 7) med Fyn (og Lolland-Falster) som centrum (6): De områder, som omgiver Fyn, er især karakteriseret gennem statussymboler. De områder, som ligger længere væk fra Fyn, har mere "handelsmæssige" relationer til øen med en standardisering (7) af betalingssystemet. Det er ikke sikkert, at Bornholm overhovedet har haft nogen tilknytning til den centrale del af landet, da denne ø har knyttet sig til de øvrige Østersøer. Udstyret i de bornholmske depoter adskiller sig fra det øvrige Danmark ved nærmest at være sterotyp (Fonnesbech-Sandberg 1990). Det eneste specielle på Bornholm er de mange guldgubber.

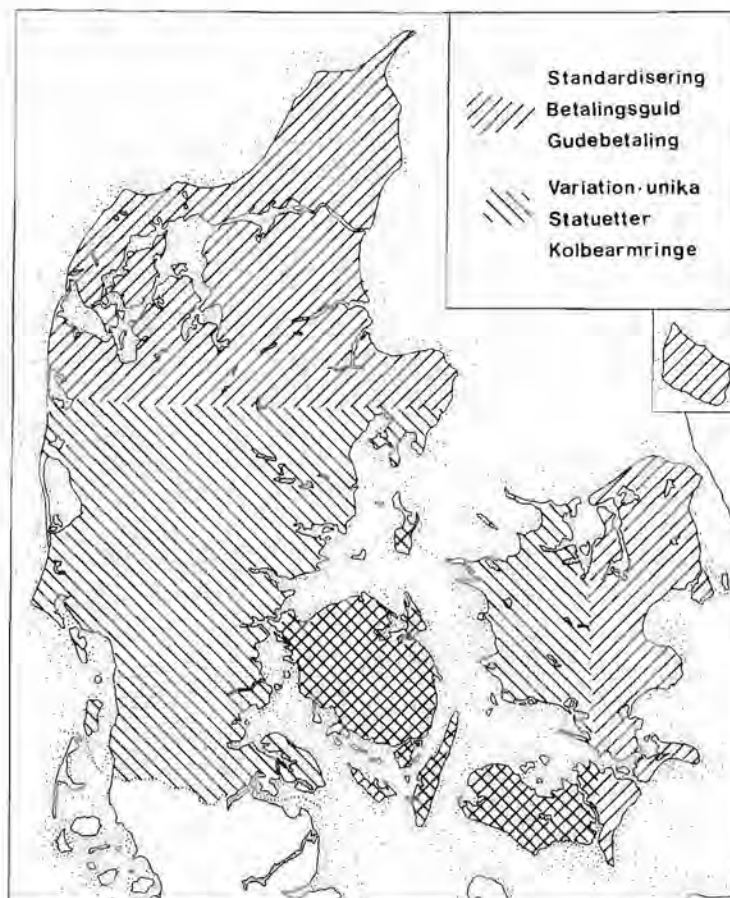

Fig. 7. Inndeling af Danmark på baggrund af forskellige karakteristika, bl.a. økonomi.

På Fyn samles alle trådene, her er der koncentration af såvel prestigefuld som betalingsgenstande. Herfra er det importerede guld spredt ud til den centrale del af Danmark. I Syddanmark synes dette at være sket gennem relationsbindende uddeling, i Nord- og Østdanmark gennem udveksling af mere handelsmæssig karakter. I denne forbindelse har skattekamrene formentlig haft deres betydning.

Det eneste egentlige center i Danmarks folkevandringstid har ligget på Sydøstfyn i Gudme (fig. 8). I forhold til dette center er resten af landet periferi, selvom der kan peges på koncentrationer af forskellige slags genstande forskellige steder i landet. Ingen andre steder findes en sådan koncentration af forskellige funktioner som i Gudme. Der må have været et center med både sakrale og verdslige funktioner på dette sted udtrykt gennem bl.a. kultgenstande, højstatussymboler, importgenstande, betalingsguld og våbentilbehør (jfr. også Hauck 1987 og Thrane 1987: 38ff.). Dette afspejler den militære beskyttelse af et politisk dominerende center, som bl.a. kan have benyttet kulten/reigionen til legitimering af magten.

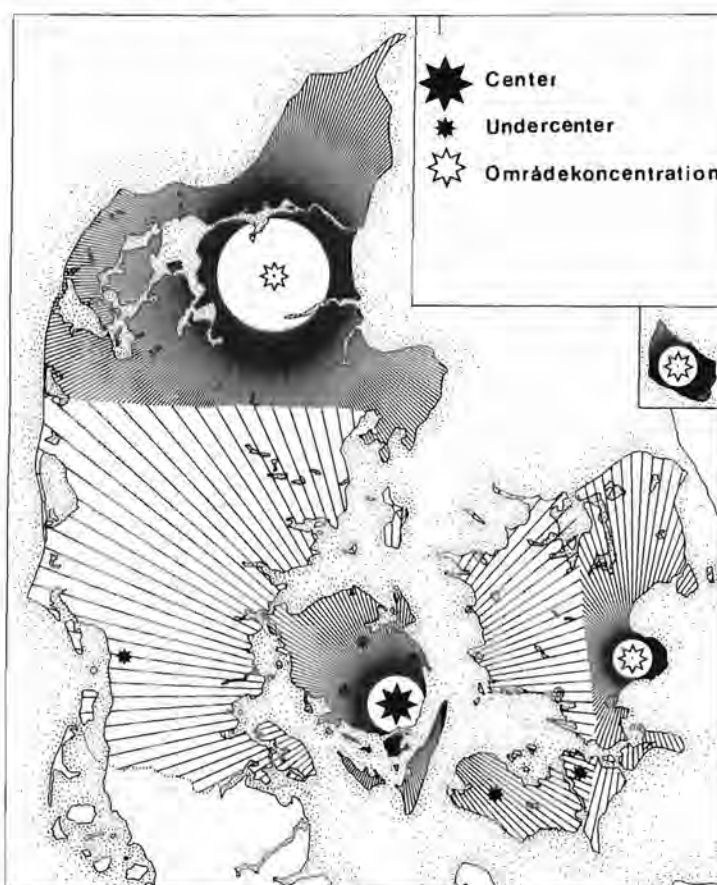

Fig. 8. Den politiske inddeling af Danmark i folkevandringstid.

Omkring centret i Gudme findes mindre koncentrationer af guldgenstande, som kan repræsentere undercentre. Depoterne ved Odense med bl.a. Bolbro-skatkamret udgør en sådan koncentration. Disse undercentre har formentlig til en vis grad haft nogen af de samme funktioner som hovedcentret, men på et lavere niveau. Omkring centret med undercentre, indbefattende hele Fyn og Lolland-Falster som det tættest sammenknyttede område, synes at have været en afhængig periferi eller bufferzone. Denne omfatter Syd- og Midtjylland og Vestsjælland. Der er her et mere diffust indtryk af funktion og centre, med variation primært på lavstatusniveau og med en transithandelsplads i Vestjylland.

På denne plads, Dankirke, er der fundet en del frankisk glas og lidt guld. Pladsen har ikke haft nogen afsmittende virkning på omgivelserne, hvor der stort set hverken er fundet glas (9) eller betalingsguld. Pladsen menes at kunne være en transithandelsplads bl.a. for handel til Norge (Lund Hansen 1988: fig.3). Det er desuden en mulighed, at den i virkeligheden har været underlagt centret på Fyn - eller er blevet udbygget med handelsfunktioner af dette center. Dette forklarer, hvordan der kan ligge en handelsplads af Dankirkes karakter i dette område, som ellers ikke har noget betalingsguld eller nogen særlige guldkoncentrationer. Hvis centret på Fyn har tilkæmpet sig magten i bufferzonen i folkevandringstid, kan dette måske forklare, hvorfor der ikke er handelsmæssig udveksling med denne zone, men derimod evt. uddeling af prestigegenstande.

Udenfor denne dominerende region incl. bufferzone findes mere selvstændige områder i Nordjylland og på Østsjælland. Sidstnævnte område har eventuelt været knyttet til Skåne. I disse områder kan identificeres en slags centre uden at de på nogen måde kan måle sig med Gudme, hverken med hensyn til rigdom eller funktion. På Stevns er der tale om en mindre koncentration. For Nordjyllands vedkommende kan der blot peges på, at de væsentligste fund findes i Himmerland.

Bornholm knytter sig med sine mange solidi til Øland og Gotland, men har antagelig fungeret selvstændigt. Med meget guld spredt ud på mange fund og ingen helt rige depoter giver Bornholm indtryk af at have været et samfund af ligemænd, således som øen vedblev at være op igennem middelalderen - uden herremænd.

Centret på Fyn må have rummet en konge- eller centralmagt, som har haft stor indflydelse på relationerne i folkevandringstid. Dette centers interesse i regionens ekspansion i folkevandringstid kan bl.a. have været begrundet i et ønske om at beherske såvel land- som vandvejene med den direkte adgang til Kontinentet og transithandel til Norge. Jernudvindingen i Vestjylland kan have været en medvirkende årsag til ønsket om ekspansion, og krigsbytteofrene er måske et resultat af denne.

Danmark blev ikke til en samlet stat i folkevandringstid, men der var initiativer i den retning i form af en mulig ekspansion fra Fyn, brugen af handelspladser og indførslen af et vægtsystem. Det, der bl.a. manglede var, bortset fra yderligere ekspansion, at folket blev inddraget i den nye økonomi og i brugen af handelspladserne. Fortsat var dette imidlertid forbeholdt en lille særlig del af befolkningen.

NOTER

Alle illustrationer er fremstillet af Jan Möllerström.

1. Udover disse to halsringfund sammensat med andre genstande findes der ét fynsk fund med en halsring og et par brakteater og ét vestsjællandsk fund med en halsring og en lille spiralring.
2. Dette gælder formentlig også brakteaterne, men da de stort set er udbredt over hele landet, er de ikke interessante i denne sammenhæng, hvor det mere er de enkelte landsdeles særtræk, som skal fremhæves.
3. Mange forskere mener, at gubberne hører hjemme i yngre germanertid eller vendetid. Der foreligger imidlertid ingen eksakt datering af gubberne til denne periode i Danmark.
4. Det nordvestsjællandske fund, der på kortet er angivet såvel som en statuette som en guldgubbe, er i virkeligheden nærmest at betegne som en "guldgubbestatuette". Genstanden synes at have så mange træk fælles med guldgubberne og andre folkevandringstids genstande, bl.a. teknik, udseende og materiale at den helt givet må være samtidig med disse og fremstillet i samme område. Den er således hverken fra Rusland eller fra vikingetid, som foreslået af Duczko (1989).
5. F.eks. foreligger der nogle hele genstande, som vægtenheden passer på, i Sydjylland, men der er ikke noget brudguld. Guldet kan således være kommet til området f.eks. fra Fyn i brudgulds form tilpasset en vægtenhed. I Sydjylland kan det så være omsmeltet til statusgenstande ved hjælp af den samme mængde guld. Formentlig har mange flere stk. brudguld været tilpasse vægtenheden end kortet viser. Ved udvælgelsen af genstande var det imidlertid nødvendigt at anvende strenge krav til tilladeligt udsving fra vægtenheden for overhovedet at kunne påvise en sådan, selvom enheden måske har været brugt mindre strengt, det vil sige med større udsving.
6. Der er her tale om en bevidst forenkling af forholdene for nemmere at anskueliggøre forskelle og ligheder områder imellem. Område-

opdelingen understøttes af forskellige genstandstypers udbredelse, men grænsedragningen er ikke så skarp, som den ser ud og skal tages med stort forbehold. Genstande fra den ene gruppe kan forekomme i den anden.

7. Standardisering betyder ikke, at depoternes indhold er ensformigt, men at noget af guldet er tilpasset en bestemt norm vedrørende betaling til mennesker eller guder. Desuden indikerer udtrykket standardisering, at der mangler absolutte unika.
8. Sydøstfyn er også det eneste område, hvori er fundet såvel denarskatte som brudsølvfund deponeret i denne periode (Fonnesbech-Sandberg 1989a).
9. Mundtlig oplysning fra museumsinspektør Stig Jensen, Ribe antikvariske Samling.

LITTERATUR

- Albrechtsen, E. 1960. Fynske guldfund. *Fynske studier III*. Odense.
- Duczko, W. 1989. Østlig kontakt. *Skalk nr. 4*: 11-15.
- Fonnesbech-Sandberg, E. 1987. Vægtsystemer i ældre germansk jernalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie (1988)*: 139-160.
- 1989a. *Depotsfundene fra ældre germansk jernalder - koncentreret om Fyn*. Pp. 48-62 in Vang Petersen, P. (ed.): *Skattefund og bebyggelse i Gudmeområdet på Fyn*. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 37.
 - 1989b. Münzfunktion in der Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit Dänemarks. *Frühmittelalterliche Studien 23*: 420-452.
 - 1990. Guldets funktion i ældre germansk jernalder. In Fabech, C. & J. Ringtved (ed.): *Samfundsorganisation og regional variation*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter.
- Hauck, K. 1987. Gudme in der Sicht der Brakteaten-Forschung. *Frühmittelalterliche Studien 23*: 147-181.
- Hedeager, L. 1978. Bebyggelse, social struktur og politisk organisation i Østdanmarks ældre og yngre romertid. *Fortid og Nutid bind XXVII, hefte 3*.
- 1987. Empire, frontier and the barbarian hinterland: Rome and northern Europe from AD 1-400. Pp. 125-140 in Rowlands, M., Larsen, M. & K. Kristiansen (eds.): *Centre and periphery in the ancient world*. Cambridge.
- Kyhlberg, O. 1980. Vikt och Värde. *Stockholm Studies in Archaeology 1*. Stockholm.
- Lund Hansen, U. 1988. Handelscentren der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Dänemark. Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist. *Acta Archaeologica-Lundensia. Series in 8. No. 16*: 155-166.

- Mackeprang, M.B. 1952. *De nordiske guldbrakteater*. Århus.
- Malmer, M.P. 1963. Metodproblem inom järnålderns Konsthistoria. *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8. No. 3.*
- Thrane, H. 1975. Fynske bronzemennesker fra jernalderen. *Fynske Minder.*
- 1987. Das Gudme-Problem und die Gudme-Untersuchung. *Frühmittelalterliche Studien* 23: 1-48.
- Vebæk, C.L. 1982. Lille mand af guld. *Skalk nr. 2*: 3-4.
- Voss, O. 1951. Der Hesselagerfund. *Acta Archaeologica.*
- Watt, M. 1986. Guldmændenes parade. *Fra Bornholms Museum*: 67-77.
- Werner, J. 1980. Der goldene Armring des Frankenkönigs Childerich und die germanischen Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit. *Frühmittelalterliche Studien*: 1-41.

JELLINGMONUMENTERNE GENNEM 170 ÅRS FORSKNINGSHISTORIE

BODIL LETH-LARSEN

Nationalmuseet, Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K

SUMMARY

Leth-Larsen, B. 1990. The Viking Age Monuments at Jelling after 170 Years of Research. *Gunneria* 64: 249-250.

The first excavation of the chamber grave in the north mound at Jelling took place in 1820. Since then, scholars have been discussing the significance of this royal Viking Age site and its unique memorials. Lacking knowledge of what may have disappeared through the centuries, these monuments today comprise two large mounds, remains of a stone-setting, two runic stones, and a chamber grave beneath the oldest of three wooden churches preceding the present stone building. Beyond dispute, the inscription on the runic stones connect King Gorm, Queen Thyra, and their son Harald to the site, thus confirming the otherwise dubious writings of the 12th century. Accepting the year 965 as a plausible date for Harald Gormsson's adoption of Christianity, it seems clear that the stone-setting, King Gorm's memorial stone for his wife Thyra, and the chamber grave in the north mound belong to the pagan period. The chamber grave was dated by dendrochronology to 958/59. The construction of the south mound (proved to be empty in 1861) seems to have begun in pagan time and finished around 970. Harald's great stone commemorating his parents and declaring the Danes to be Christian, and the building of a large wooden church incorporating a chamber grave, seemingly also initiated by Harald, obviously date to the Christian era.

No traces of either the royal seat mentioned in the mediaeval sources or of a contemporary settlement have yet been found in Jelling. There is nothing to prove - except the political manifesto on Harald's stone, proclaiming his seizure of power in both Denmark and Norway - that it was anything but a royal burial ground, which in Christian time definitely became a centre of religious devotion. Further archaeological research might solve this problem or at least supply more details for a discussion on Jelling as the political and religious centre of the Danish kingdom in the 10th century. Owing to the flimsiness of the historical sources concerning Jelling and its connection with royalty, the greatest importance must evidently be attached to the monuments themselves and their contents.

The excavation of the chamber grave in the church revealing the jumbled-up bones of a middle-aged man, presumed to be King Gorm, has necessitated a review of the material from the north mound. The

first excavation carried out in 1820 provides the most reliable evidence for establishing how the dead body of the king may have been moved from the pagan burial mound to the church. Excavation was carried out by two highway engineers whose letters and reports on the progress of events were sent to Copenhagen along with the finds from the almost emptied chamber grave. A close study of these papers has made it clear that essential observations and other information were either overlooked or misunderstood by the antiquarians in the first publication in 1823 (*Antikvariske Annaler*). They were not corrected in "Kongehøjene i Jelling" from 1875 which presented the results from the second excavation of the mound in 1861. These first-hand observations deal with the construction and state of preservation of the wooden chamber itself, as well as the break-in hole in the rafters. An examination of the objects from both chamber and mound has revealed several pieces which have remained unpublished to this day. A forthcoming publication seeks to retrieve this former negligence and present the complete material from Jelling, including the well-known objects after their renewed analyses.

SENTRUMSDANNELSER I TRØNDELAG I YNGRE JERNALDER

KALLE SOGNNES

Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avdeling, N-7004 Trondheim

ABSTRACT

Sognes, K. 1990. Development of Centres in Trøndelag in the Younger Iron Age. *Gunnaria* 64: 251-261.

Based on the archaeological finds from Trøndelag, in central Norway, the author sketches a tentative model for the Viking Period in this district. The distribution of a number of artifacts is discussed and economic and political centres are indicated.

INNLEDNING

Det jeg kommer til å presentere her, er ikke en serie med resultater. Jeg er bare i begynnelsen av et prosjekt, men jeg er tross alt kommet såpass langt at jeg har dristet meg til å framsette en del foreløpige hypoteser. En meget vesentlig grunn til at jeg omsider er kommet i gang med prosjektet, er den pågående bearbeiding av materialet fra de siste tiårenes store utgravninger i Trondheim. Nidaros, som vokste fram mot slutten av vikingtiden, eksisterte ikke isolert fra sine omgivelser. En oversikt over og forståelse av de lokale forutsetningene for bydannelse i Trøndelag er derfor av stor viktighet også for utforskningen av Trondheims eldste historie.

Kildematerialet vi har til å studere Trøndelags vikingtid er følgende:

Historisk kildemateriale

- * Sagaene. Disse omtaler konger, høvdinge, slagsteder, samlingssteder før slag, hov, byer (kaupanger) osv.
- * Stedsnavn. I denne forbindelse er det først og fremst gårdsnavn som er av interesse.
- * Grenser; gårdsgrenser så vel som fylkesgrenser.
- * Diplomer etc.

Felles for dette kildematerialet er at det er yngre enn vikingtiden. Det skriver seg fra høy- og seinmiddelalderen samt tidlig etterreformatorisk tid. Det har blitt og blir brukt retrospektivt.

Arkeologisk kildemateriale

I Trøndelag består det arkeologiske materialet fra vikingtid først og fremst av gravfunn og løsfunn. Meg bekjent er det bare en eneste boplass som hittil er undersøkt, og den er datert til overgangen mellom vikingtid og middelalder (Møllenus 1975).

Det er det arkeologiske materialet jeg primært er interessert i å bruke, bl.a. fordi det er det eneste samtidige materialet. Dette betyr likevel ikke at jeg ser helt bort fra de historiske kildene eller de hypoteser som er satt fram på grunnlag av disse (Sognnes 1988a, 1988b).

TRØNDELAGS VIKINGTID

Trøndelags vikingtid har hittil ikke vært gjenstand for noen omfattende analyse ut fra en arkeologisk synsvinkel. Th. Petersen, som gjennom flere tiår alene stod for nesten all arkeologisk virksomhet i landsdelen, har skrevet adskillig om perioden, men det aller meste av dette finnes i mindre artikler, særlig i bygdebøker (eks. Petersen 1926, 1936, 1943). Tidlig i sin tid ved Vitenskapsmuseet skrev Sverre Marstrander en stor artikkel om Trøndelags førhistorie, som også omfatter et fyldig avsnitt om vikingtiden. Det er imidlertid en populærartikkel, der de enkelte funn og periodens kulturforhold bare kunne bli summarisk behandlet (Marstrander 1954). En forkortet utgave er trykt i Viking (Marstrander 1956).

I alt er det fra Trøndelag, dvs. de to fylkene Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag kjent nesten 1400 funn fra yngre jernalder; de aller fleste fra vikingtid. Dette materialet er bare i liten grad blitt brukt av såvel arkeologer som historikere. I tillegg til Marstrandens arbeider må nevnes et par av historikeren Jørn Sandnes; om Namdalens eldste historie (Sandnes 1965) og om Trøndelags eldste historie (Sandnes 1967), der det arkeologiske materialet utgjør en viktig del av kildegrunnet.

Jeg har i første omgang lagt vekt på kvantitative aspekter ved materialet; særlig på funnenes spredning i landskapet. Bare en meget liten del av funnene er kommet for dagen gjennom utgravninger av arkeologer. De aller fleste er funnet tilfeldig ved jordarbeid av forskjellig slag. I enkelte tilfelle har det vært foretatt ettergraving av arkeologer på funnstedet. Jeg har i øyeblikket ikke oversikt over hvor stor andel de fagmessig utgravde funnene utgjør, men jeg er neppe særlig langt unna om jeg anslår at mindre enn 10% av funnene er gjort av eller har vært ettergravd av fagfolk. Dette medfører en rekke metodiske problemer for detaljtolkninger.

Funnmengden er så stor at den vanskelig lar seg framstille på tra-

disjonelle funnkart med punktsymboler. Punktene vil flyte over i hverandre og danne et sammenhengende belte. Jeg har derfor plottet funnene inn i et rutenett. Bruken av slike kart er heller ikke problemfritt, men disse har den fordelen at de egner seg til videre analyser. Rutenettet som er brukt her har ruter på 10 x 10 km.

Jeg har gjort flere forsøk (Sognnes 1988a: 20f), men presenterer her bare et kart som bygger på en enkel form for "trend surface" analyse, der hver tellerute inngår i større enheter og således påvirker verdiene for et større område. Kartet som presenteres her (fig. 1) viser fire

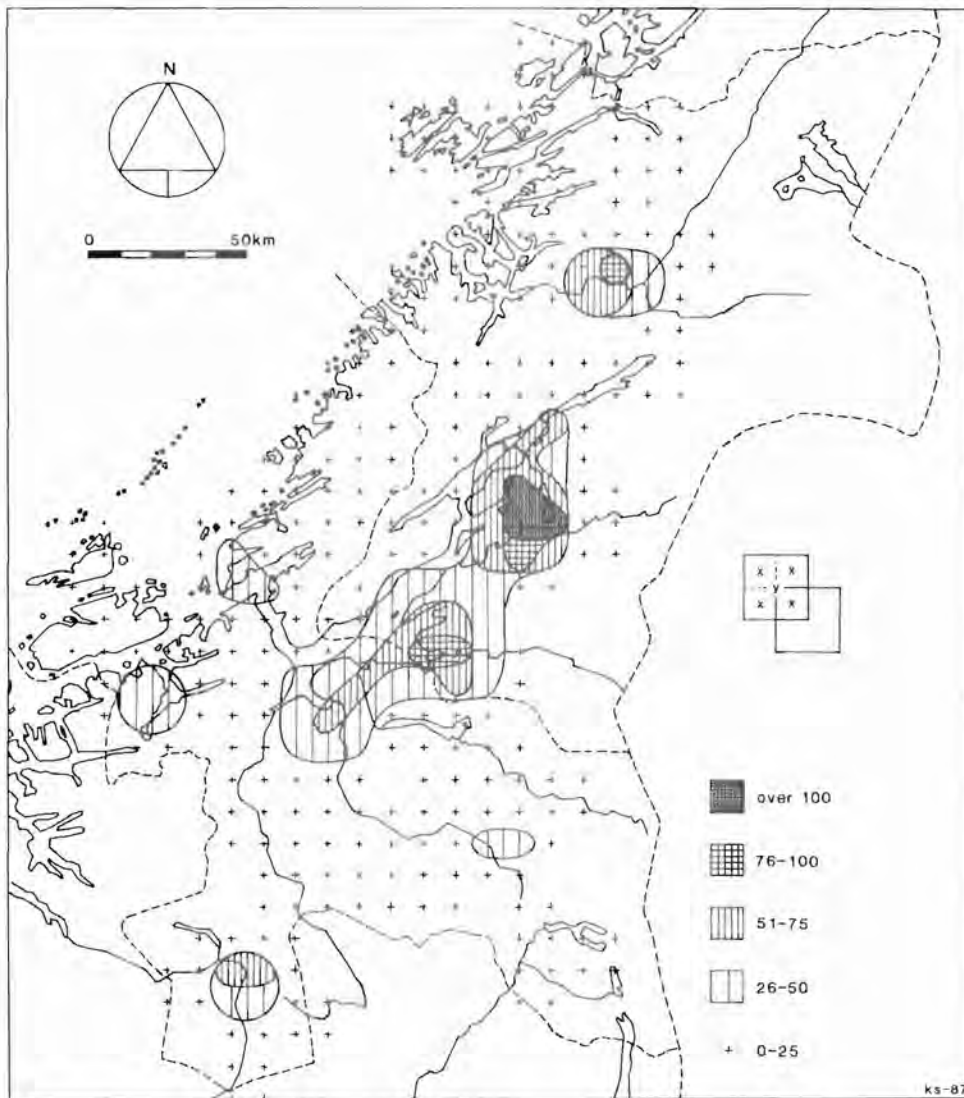

Fig. 1. "Trend surface" analyse for funn fra yngre jernalder i Trøndelag.

områder med spesielt høye verdier, dvs. mange funn. Lengst i nord er det ett i Namdalen, videre sørover ett i området Verdalen/Sparbu, ett i Stjørdal og ett i Oppdal helt i sør. De to midtre områdene er begge deler av et sammenhengende forholdsvis funnrikt område langs østsiden av indre og midtre Trondheimsfjord.

Videre er det flere mindre områder med en viss konsentrasjon av funn. Når det gjelder de to funnrike områdene ved Trondheimsfjorden, er det verdt å merke seg at det ene av disse ligger i det gamle Inntrøndelag, det andre i Uttrøndelag.

Et slikt mønster kan skyldes en rekke forskjellige faktorer (Hodder & Orton 1976: 239). Først og fremst virker størrelsen på rutenettet inn. Det samme gjør valget av grenseverdier (Dickinson 1973: 82f). Jeg har testet rutestørrelsens innvirkning ved å bruke ruter med sider 20 x 20 km, uten at dette førte til endringer i resultatet. Imidlertid er det mulig at det i området Verdalen/Sparbu ville vært ønskelig med mindre ruter. Jeg har en mistanke om at det her er to små, funnrike områder som p.g.a. rutestørrelsen smelter sammen til ett.

Ettersom kartbildet bygger på grav- og løsfunn er det nødvendig å vurdere hvilke prosesser som styrer spredningen av slike funn. Det kan være

- * Forskjeller i gravskikk. Dette synes ikke å være tilfelle her. Gravskikken er den samme over hele Trøndelag i perioden. Vi har funn av samme karakter over hele landsdelen.
- * Vekslede topografiske og jordbunnsmessige forhold, dvs. forutsetningene for en jordbruksbasert bosetning. For en slik befolkning er jordbruksarealenes størrelse og bonitet av stor betydning for bosetningens lokalisering. Vi kjenner ikke yngre jernalders jordbruksarealer, men i nyere tid har de beste jordbruksbygdene ligget langs østsiden av Trondheimsfjorden, men også i dalførene. Funnene er konsentrert til en del av disse områdene, men ikke til alle. Det synes derfor ikke som om jordbruket alene kan ha skapt dette mønsteret.
- * Arkeologisk virksomhet. Den arkeologiske aktiviteten har utvilsomt virket inn på funnfordelingen, og mange gårder og bygder er utvilsomt under- eller overrepresentert i materialet. Antall funn som er innkommet varierer sterkt fra tiår til tiår (fig. 2). Når det er mange funn fra Inntrøndelag er det få fra Uttrøndelag og omvendt. Dette avspeiler trolig konservatorenes reisevirksomhet og deres løpende kontakt med lokalbefolkningen. På den annen side har det vist seg å være en forbausende stor stabilitet i mer enn 100 år når det gjelder den relative funnmengden innenfor det samlede materialet de ulike distriktene i mellom (fig. 3). Jeg

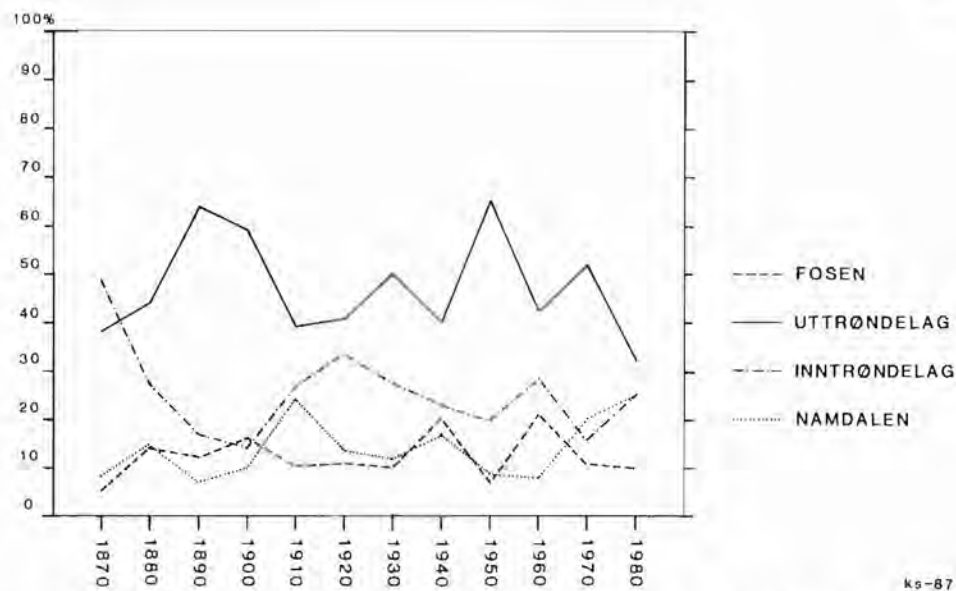

Fig. 2. Funn fra yngre jernalder fra Trøndelag distriktvis fordelt pr. tiår.

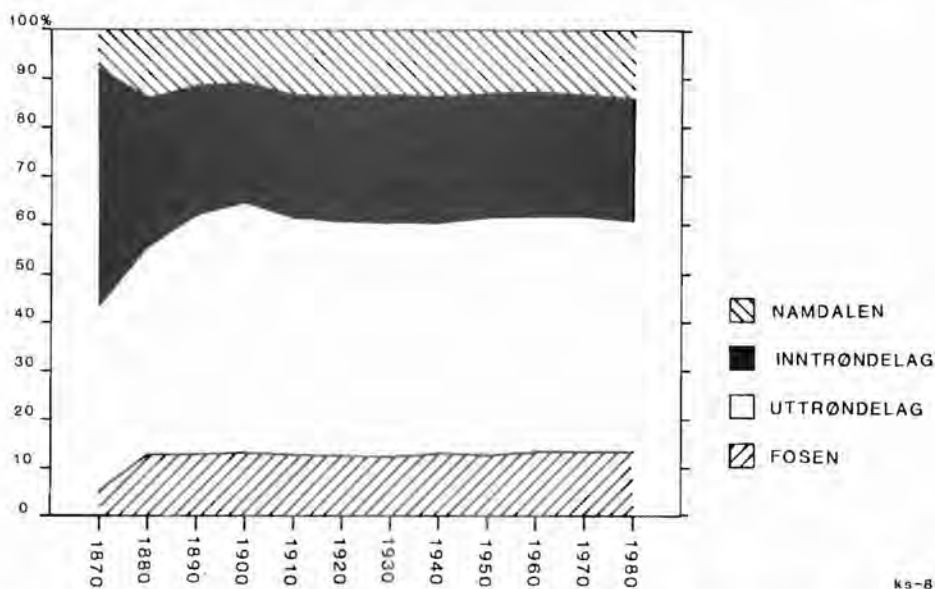

Fig. 3. Kumulativ prosentvis fordeling av funn fra yngre jernalder fordelt på distrikter.

har foreløpig ikke undersøkt dette forholdet for mindre administrative enheter, men jeg finner det vanskelig å tro at såvidt nærliggende bygder som Orkdal, Melhus og Stjørdal, som alle ligger 30-50 km fra Trondheim og Vitenskapsmuseet, skulle ha vært så

ulikt behandlet fra museets side at det skulle gi seg slike utslag. Imidlertid kan den moderne oppdyrkingen enkelte steder ha begynt før Vitenskapsmuseet tok til med sin systematiske innsamlingsvirksomhet omkring 1870.

- * Ulike oppbevaringsforhold i jordsmonnet. Dette har sannsynligvis en viss betydning når det gjelder forholdet mellom kystbygdene og innlandsbygdene, men kan vanskelig forklare forskjellene de indre bygdene imellom, der de geologiske og jordbunnsmessige forholdene i stor grad er de samme.

Jeg har hittil ikke kunne finne noen for meg tilfredsstillende forklaring på spredningsmønsteret ut fra naturforhold, dyrkingsintensitet, arkeologisk virksomhet osv. Med forbehold om at det tross alt kan være slik, synes det meg å være mest sannsynlig at mønsteret må søkes forklart ut fra reelle forhold i vikingtidssamfunnet. Kanskje er vi i områdene med spesielt mange funn på sporet etter regionale og/eller lokale sentra med økonomisk/politisk/religiøs innflytelse over bygdene omkring. Jeg har valgt dette som utgangshypotese for det videre arbeidet.

MATERIALGRUPPENE

Det er våpen som dominerer i materialet; sverd, øks og spyd, og det er disse materialgruppene som først og fremst bidrar til det mønsteret som er vist på fig. 1. De fleste andre materialgrupper har et annet spredningsmønster. Jeg skal her gi et par eksempler på dette.

Pilespisser er også våpen, men de følger ikke det vanlige spredningsmønsteret. Utbredelsen av funn med pilespisser er vist på fig. 4. Figuren viser ikke det samlede antall spisser, men antall funn som inneholder slike. Disse skriver seg først og fremst fra Sør-Trøndelag, fra dal- og fjellbygdene der. Konsentrasjoner finner vi i Ålen og særlig Oppdal. I tillegg til grav- og løsfunn fra bygdene, er det mange funn fra fjellet (jfr. Farbregd 1972).

Tilsvarende spredningsmønster for denne kategorien finner vi på Vestlandet, noe som har fått meg til å hevde at det er et vitnemål om at pil og bue i yngre jernalder først og fremst var et jaktvåpen og i mindre grad ble brukt ved krigføring (Sognes 1988c: 33).

Jordbruksredskapenes fordeling er vist på fig. 5. Disse har en nokså jevn fordeling over hele Trøndelag. Særlig påfallende er deres utbredelse i dalene i Sør-Trøndelag, der det generelt er forholdsvis få funn.

Tilsvarende spredningsmønster finner vi når vi plotter inn smieutstyr, hesteutstyr osv.

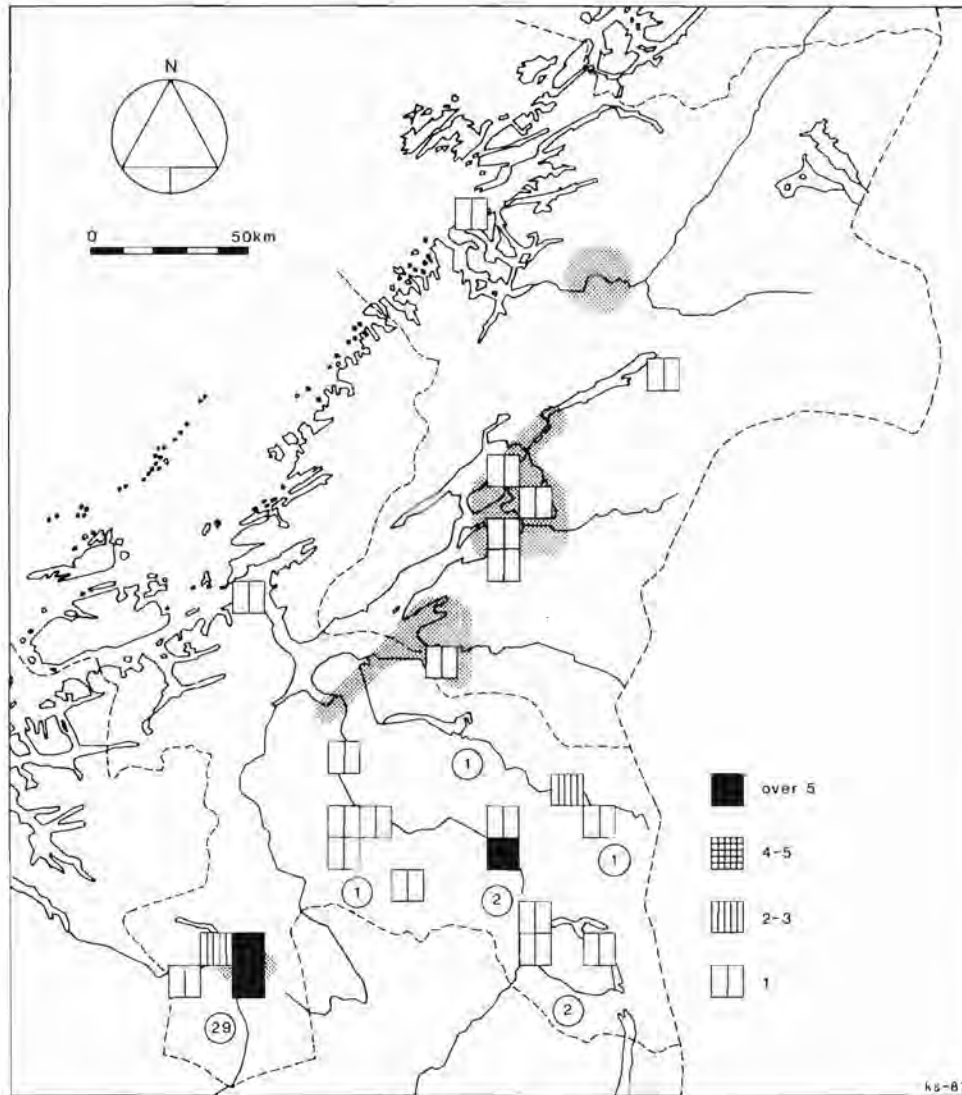

Fig. 4. Funn som inneholder pilespisser fra yngre jernalder i Trøndelag.

Det finnes imidlertid en materialgruppe som i stor grad samsvarer med våpenfunnene i utbredelse. Det er importvarer (fig. 6). Dette kan selvsagt forklares ved at det er et naturlig sammenfall. Der det er mange funn, vil det også være mange importvarer. Men dette har som nevnt foran vist seg ikke å være tilfelle for andre materialgrupper. Forklaringen på denne samvariasjonen kan derfor neppe være så enkel.

Importfunnenes spredning i Trøndelag kan etter min mening sammenliknes med spredningsmønsteret i Vestfold, der de særlig samler seg i og

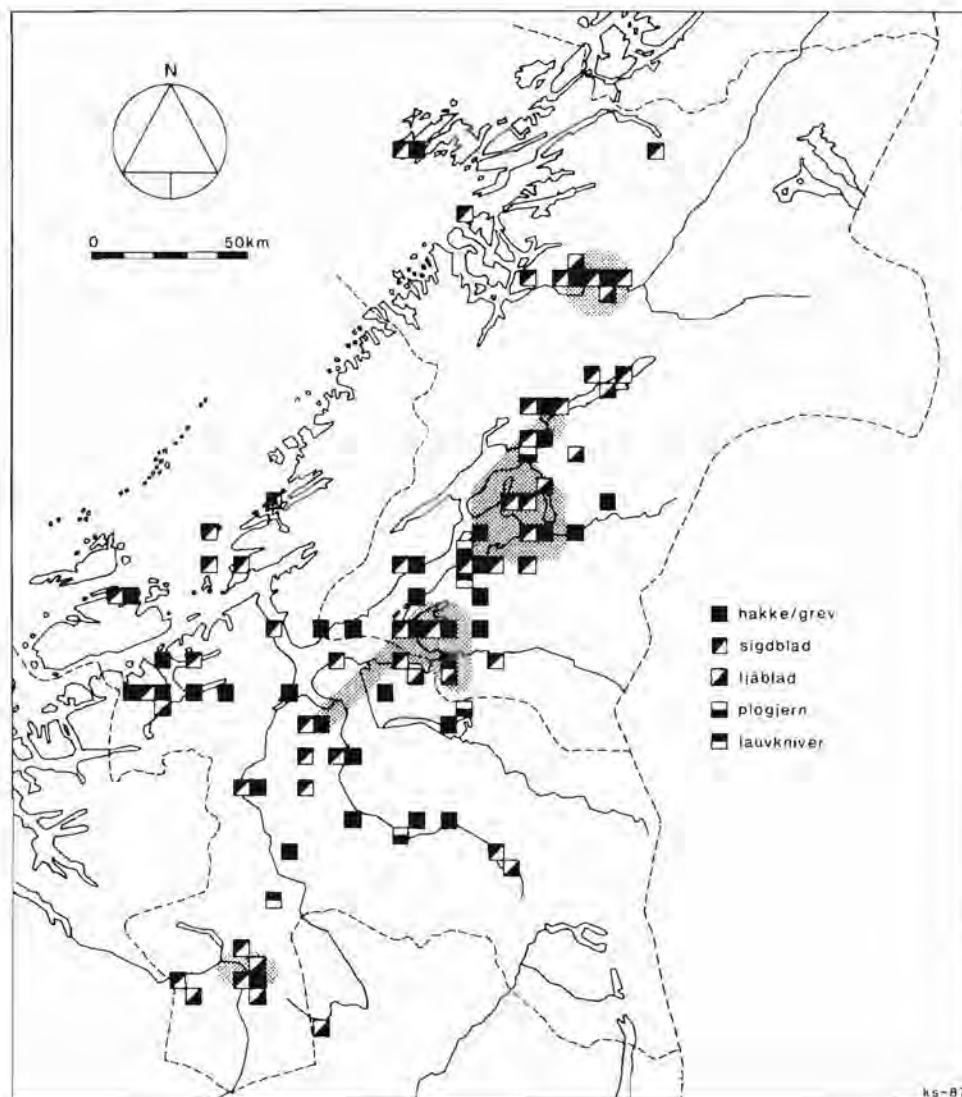

Fig. 5. Jordbruksredskaper fra yngre jernalder i Trøndelag.

omkring Kaupang og i Lågendalen (jfr. Blindheim 1979). Mens man tidligere oppfattet gjenstandene av vestlig opphav som direkte minner om hærferder til England og Irland (Bøe 1925, Marstrander 1954), er det nå, særlig med utgangspunkt i Kaupangfunnene, en klar tendens til å se på dem som handelsvarer (Blindheim 1978: 26, Sognnes 1979: 85). Dersom dette er rett, kan i hvertfall en del av konsentrasjonene av importvarer i Trøndelag tolkes som indikasjoner på økonomiske sentra.

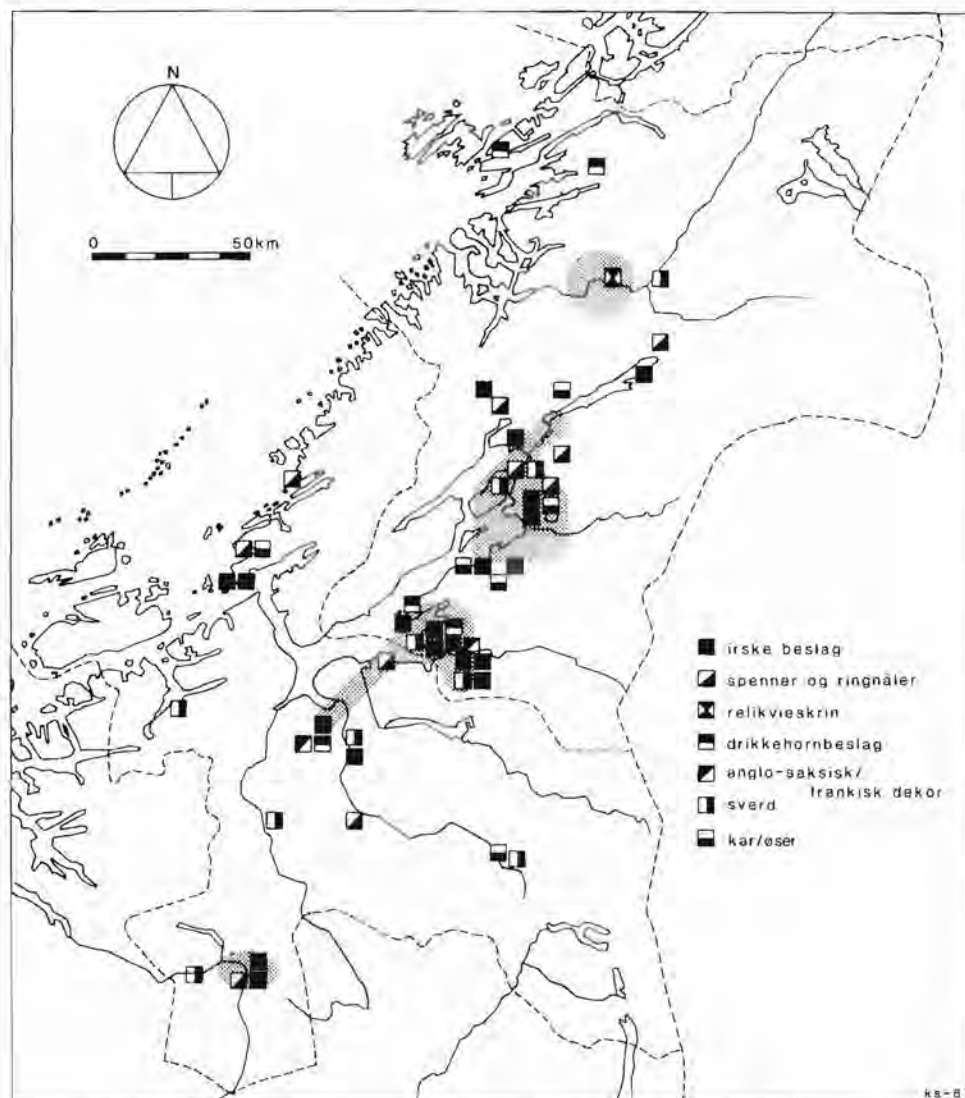

Fig. 6. Importfunn fra yngre jernalder i Trøndelag.

Våpenfunnene er en materialgruppe som jeg foreløpig ikke har fått anledning til å se nærmere på, men som er vel verdt et nærmere studium. Det gjelder ikke minst den påviste konsentrasjonen til visse bygder. Er dette uttrykk for konsentrasjoner av makt? De gamle landskapslovene inneholder bestemmelser om forsvarsordninger. Disse kan danne utgangspunkt for en detaljstudie av fordelingen av de ulike våpenformene (jfr. Hofseth 1981). Jeg er likevel skeptisk til at en slik undersøkelse vil vise seg å bli helt vellykket, ettersom en så

liten del av funnene er framkommet ved sakkyndige utgravninger. Svært mange av våpensettene vi har, er sannsynligvis ikke komplette.

REGIONALE SENTRA?

I det egentlige Trøndelag, dvs. bygdene langs Trondheimsfjorden, viser mine undersøkelser at det er to tyngdepunkt, som jeg tentativt har valgt å kalle sentra. Det ene ligger i Uttrøndelag, det andre i Inntrøndelag. I Uttrøndelag er det Stjørdal som står klarest fram (jfr. Sognnes 1988b), men en mindre konsentrasjon av importfunn i og rundt nedre del av Gauldalen antyder en todeling. En liknende todeling kan vi også ane i Inntrøndelag, der det er et markert geografisk skille mellom Verdal/Levanger i sør og Sparbu/Inderøy i nord. Sparbuområdet synes å være det mest "sentrale". Mære i Sparbu er kjent som en viktig hovplass i vikingtiden, og ved utgravninger i Mære kirke er det funnet rester etter en bygning som kan være det gamle hovet (Lidén 1969). I denne forbindelse kan jeg nevne at Erna Stene (1989) nylig har gjort en interessant studie av territoriell inndeling av Inntrøndelag både i eldre og yngre jernalder.

Hvordan passer så Nidaros/Trondheim inn i dette? De eldste funnene fra byen går utvilsomt tilbake til vikingtid, men funnene fra det agrare Trøndelag tilsier på ingen måte at området ved munningen av Nidelva spilte noen sentral rolle i vikingtid.

Tar vi på den annen side utgangspunkt i min hypotese om to eldre, regionale sentra får vi fram et mønster som vi kjenner igjen fra andre steder i Norden: Kaupang - Tønsberg, Birka - Sigtuna, Hedeby - Slesvig osv. Noe av det samme kan vi ane i Inntrøndelag, der ladejarlene forsøkte å etablere en kaupang på Steinkjer (Nilsen 1976), et stykke nord for det gamle sentret i Sparbu. Steinkjer ble ikke til noe. Trøndelag fikk tidlig i middelalderen ett politisk og ikke minst religiøst sentrum; Nidaros.

LITTERATUR

- Blindheim, C. 1978. Vikinger - pirater eller handelsmenn. Noen refleksjoner over importmaterialet fra markedsplassen på Kaupang. *Det Norske videnskabsakademis årbok 1977*. Oslo.
- Bøe, J. 1925. An ornamented Celtic bronze object found in a Norwegian grave. *Bergens Museums årbok 1924-25*: 4.
- Dickinson, G.C. 1973. *Statistical mapping and the presentation of statistics*. Second edition. London.
- Farbregd, O. 1972. Pilefunn frå Oppdalsfjella. *Miscellanea (Gunneria)* 5: 1-138. 17 pl.
- Hodder, I. & C. Orton. 1976. *Spatial analysis in Archaeology*. London.

- Hofseth, E.H. 1981. Loven om våpenting sett i lys av arkeologiskmateriale. *Universitetets Oldsaksamling årbok 1980-81*. Oslo.
- Lidén, H.-E. 1969. From pagan sanctuary to Christian church. The excavation of Mære church in Trøndelag. *Norwegian archaeological review* 2.
- Marstrander, S. 1954. Trøndelag i forhistorisk tid. *Norges bebyggelse. Fylkesbindet for Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag og Nordland fylker*. Oslo.
- 1956. Hovedlinjer i Trøndelag forhistorie. *Viking* 20.
- Møllenus, K. R. 1975. Hustufta på Mosetet i Overhalla. *Årbok for Namdalen 1975*. Namsos.
- Nilsen, H. 1976. *Norrøne historieskriveres syn på de eldste norske byenes oppkomst og tidlige utvikling*. Bergen.
- Sandnes, J. 1965. *Namdalens historie til 1600*. Namsos.
- 1967. Trøndelags eldste politiske historie. *Historisk tidsskrift* 46.
- Petersen, Th. 1926. Skeynafylket i den hedenske oldtid. Gravfundenes og de jordfundne oldsakers vidnesbyrd. *Skogn historie bind 1*. Levanger.
- 1936. Rester av skrin med belegg av benplater med skurd i Jellingstil funnet på Reistad i Frol, Nord-Trøndelag. *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab forhandlinger* 9:3.
 - 1943. En gravplass fra vikingetiden på Værnes, Stjørdal. *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab forhandlinger* 16:17.
- Sognnes, K. 1979. Arkeologiske modeller for Vestlandets vikingtid. *Gunneria* 34: 1-99.
- 1988a. Sentrumsdannelser i Trøndelag. En kvantitativ analyse av gravmaterialet fra yngre jernalder. *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser nr. 12*.
 - 1988b. Stjørdal - vikingtidens sentrum i Uttrøndelag. *Arkeologiske skrifter fra Historisk Museum nr. 4*.
 - 1988c. Iron Age arrow-heads from Hordaland, Norway. Testing a classification system. *Gunneria* 60: 1.36.
- Stene, E. 1989. *Inntrøndelag i jernalderen. Modell - materiale - metode*. Avhandling til magistergraden i nordisk arkeologi ved Universitetet i Oslo. Upublisert.

HEDEBY SOM SENTER FOR SITT OPPLAND

HARTWIG LÜDTKE

Rheinisches Landesmuseum, Colmantstr. 14-16, D-5300 Bonn

ABSTRACT

Lüdtke, H. 1990. Hedeby as a centre for its Hinterland. *Gunnaria* 64: 263-273.

In the discussion about Hedeby and its importance for the early urbanization period in Scandinavia, the major themes have been various aspects of long-distance trade and Hedeby's significance for trade. In particular, the geographical situation of Hedeby between the North Sea and the Baltic, has made it easy to imagine Hedeby as a trading post between west and east and between continental Europe and Scandinavia. Meanwhile, Hollingstedt, which has been regarded as the North Sea port for Hedeby, as far as we know lacks Viking Age finds, and in the light of some distribution maps of imported material indicating that Hedeby acted more as a consumer than as a transit port for these materials, we probably need to reassess the function of Hedeby.

As some imported goods (e.g. soapstone, lava and Pingsdorf pottery) are found on small village sites in its hinterland, we may have to pay greater attention than hitherto to Hedeby as a center for its hinterland. Perhaps this center-function has been as important for urbanisation as the long-distance trading connections.

INNLEDNING: HEDEBYS BELIGGENHET OG FUNKSJONER

I diskusjonen om den tidlige fasen av byoppkomst i skandinaviske områder under vikingtid og middelalder har vikingtidsbyen Hedeby tradisjonelt spilt en viktig rolle. På den ene side skyldes dette gode forutsetninger for arkeologiske undersøkelser; siden Hedeby har vært boplass bare fra år 800 til år 1100, ligger hele byarealet i dag uforstyrret under bakken og bare venter på utgravning. Det var bl.a. denne spesielle situasjon som førte til at Hedeby ble arkeologisk undersøkt fra omtrent 1900 og i nesten hver arkeologgenerasjon fram til i dag. Så foreligger resultatene fra en lang rekke utgravninger som i dag er i stand til å svare på en del forskjellige kulturhistoriske spørsmål. På den annen side skyldes dette en situasjon hvor det har vært mulig å bringe på det rene ulike funksjoner som Hedeby hadde, og som står

sentralt når det gjelder å vurdere årsaken til den tidlige fasen av byoppkomst:

- Siden Hedeby ligger midt mellom tre store politiske områder, d.v.s. Danmark, det tidligere Tyske rike og de slaviske land, har byen iallfall hatt en viss funksjon som formidler nettopp mellom de tre nevnte områder. Det gjelder vel både varebytte såvel som kulturforholdene forøvrig. I Hedeby er internasjonale relasjoner identifisert arkeologisk bl.a. ved hjelp av gravskikk. Forskjellige slags begravelseskikker som hver for seg er typisk for et bestemt strøk utenfor Hedeby påtreffes også i Hedeby (Steuer 1984). Dette tyder på en utpreget blanding av befolkning i Hedeby og samtidig på tilsvarende kontakter.
- Sentralt for Hedeby står fjernhandelsforbindelser; og det betyr at Hedeby hadde like stor betydning for fjernhandelen som fjernhandelen hadde det for Hedeby, for å si det slik. En lang rekke arkeologiske funn med opprinnelse både i nord og sør, såvel som øst og vest, er oppdaget i Hedeby. Byen hadde stor interesse for importvarer, men fjernhandelen selv var antakelig også interessert i å ha visse mellomstasjoner på vei over lengre strekninger mot nord eller øst. Hedeby har altså en spesiell funksjon som et bindeledd i fjernhandelsforbindelser.
- Som en tredje funksjon må nevnes Hedeby's betydning som senter for et oppland eller hinterland. Meningen er å peke på både forbindelse fra Hedeby til landsbyene omkring og omvendt tilbake fra landsbyene til Hedeby.

Det er lett å nevne flere funksjoner som har vært viktige i forbindelse med utviklingen av Hedeby, bl.a. misjonsvirksomhet og kirkelige institusjoner osv., men i dette tilfellet skal artikkelen først og fremst dreie seg om det sistnevnte aspektet, "sentrum for et oppland".

Tradisjonelt sett er det vanlig først og fremst å peke på fjernhandelsforbindelser når det gjelder å vurdere Hedeby's betydning for byoppkomsten. Men det er like mye spørsmål om ikke Hedeby's funksjon som sentrum for et oppland har hatt en vel så stor betydning. I tilfelle det har vært slik, må dette aspektet kanskje tas i betraktning i større grad enn det som vanligvis har vært tilfellet inntil nå. Foreliggende artikkel må i denne sammenheng oppfattes som et innlegg om i hvilken grad man bør legge ensidig vekt på denne sentrumsfunksjonen, og derved provosere diskusjonen.

Det er vanskelig å finne fram til "objektive" kriterier for å beskrive - og helst måle - et steds sentrumsfunksjoner. Det var som kjent Christaller som prøvde å finne frem til egenskaper ved "Zentrale Orte" som skal kunne telles og måles (1). Det er sikkert vanskelig å tolke arkeologiske funn på en slik måte at sentrumsfunksjoner blir lesbare. Men likevel bør vi prøve å finne fram til noen generelle kriterier

for sentrumsfunksjoner, ellers ville det aldri bli mulig å sammenligne steder og utviklingsmønstre i forskjellige områder.

Hvis vi betrakter Hedeby fra en kontinentaleuropeisk synsvinkel, så er iallfall Hedeby perifer. Ut fra denne periferien forsyner man seg med en rekke produkter, vel først og fremst med slaver. Samtidig virker Hedeby selv som et senter for sitt oppland, noe som også først og fremst betyr ressursutnyttelse; jeg skal komme tilbake til dette. Hedeby er altså samtidig både sentrum og periferi, avhengig av innfallsvinkel. Foreliggende artikkel vil likevel bare dreie seg om Hedeby som sentrum. Selv om det i denne sammenheng ikke er mulig å foreta noen generell diskusjon omkring kriteria for sentrumsfunksjoner, er det fremdeles et emne vi bør ta oss av i framtiden. I hvilken grad er relasjonen mellom Sentral-Europa og Hedeby noe annet enn relasjonen mellom Hedeby og sitt eget oppland?

HEDEBYS FJERNHANDELSFUNKSJON

Det er flere trekk som vitner om at det foregikk fjernhandel i Hedeby. Det dreier seg ikke bare om mynter fra fremmede land som gjenspeiler handelsvirksomheten i selve byen, men like mye om ulike produkter som f.eks. kleberstein (Resi 1979), lavakvernstein (Hoermann & Richter 1983) eller importkeramikk (Jansen 1987) som nådde Hedeby langveis fra, og som sier noe om forbindelser med områder både mot nord og sør. I denne forbindelse kan nevnes en rekke tønner av tre som ble brukt som brønner nær noen hus i Hedeby. Siden de er laget av hvit furu og denne slags tre ikke fantes i Schleswig-Holstein i vikingtiden men derimot i Sør-Tyskland, må vi anta at tønnene ble fraktet i ferdig tilstand fra Sør-Tyskland til Hedeby. Antakeligvis ble de brukt som en slags container for å transportere flere forskjellige produkter. Etter at tønnene var tømt ble de brukt sekundært som brønner. Men siden tønnene er tomme, vet vi ikke om innholdet ble solgt og fraktet mot nord eller øst, eller om innholdet faktisk ble konsumert i Hedeby. Dette vet vi heller ikke noe om når det gjelder kleberstein, kvernstein eller importkeramikk. Var Hedeby en mellomstasjon for fjernhandelen eller konsument og distribusjonssted for et oppland?

Hedeby's fjernhandelsfunksjoner må også sees i forhold til den spesielle geografiske situasjon. Siden Hedeby ligger nesten midt mellom Østersjøen og Nordsjøen, men med havn og forbindelser mot Østersjøen, er det bare et forholdsvis kort stykke vei der trafikken må gå over land fram til elver som har forbindelse med Nordsjøen (fig. 1). All trafikk fra Østersjøen til Nordsjøen eller omvendt kan utnytte denne situasjonen og på denne måten slippe turen rundt Danmark og Skagen. Det er samme idé som ligger bak Kiel-kanalen den dag i dag.

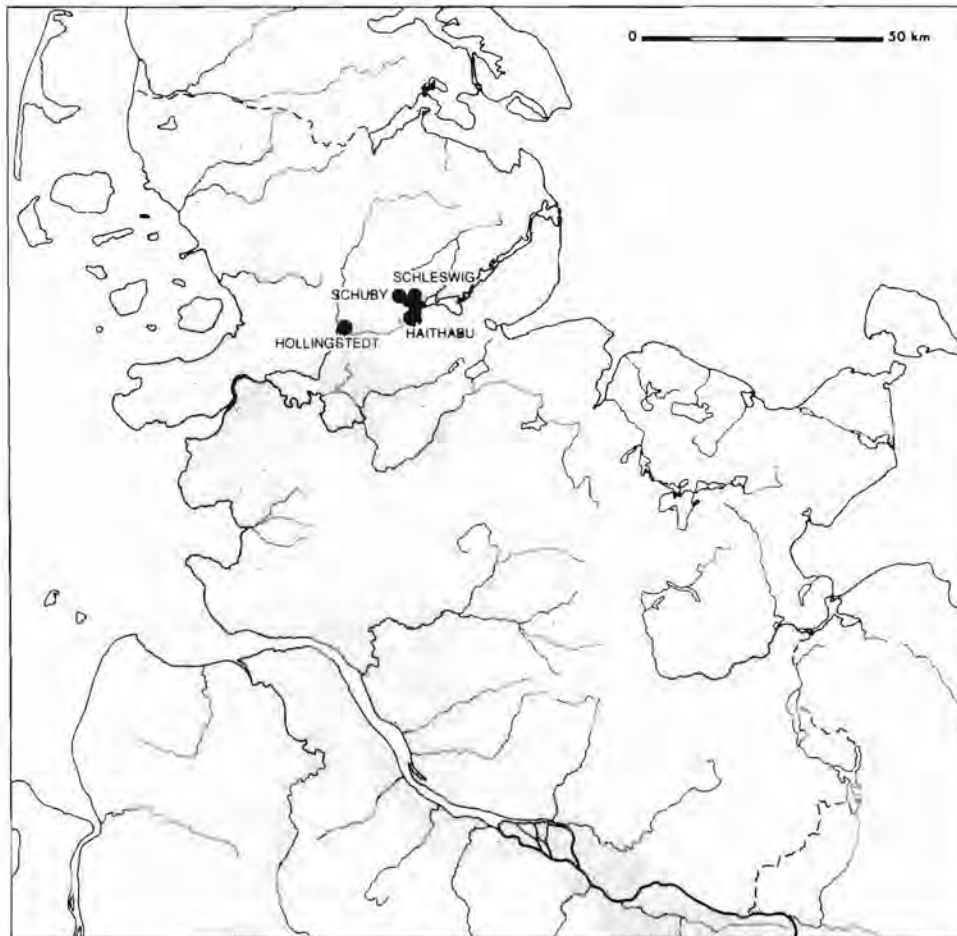

Fig. 1. Schleswig-Holstein med steder som blir nevnt i teksten.

Hvis veiforbindelsene over land ved Hedeby skulle ha fungert slik, så ville det i tillegg bety at det foreligger et veikryss: Nettopp ved Hedeby krysser den nevnte øst-vest-forbindelse den gamle hærvei som går i retning nord-sør - en spennende situasjon når det gjelder fjernhandelen. Men denne idé er fullstendig avhengig av at det fantes et sted med en havn som ligger orientert mot Nordsjøen, og som stort sett tilsvarer Hedeby, som selv ligger orientert mot Østersjøen. Det er allerede lenge siden den lille nåværende landsby Hollingstedt ved Treene-elven ble betraktet som nordsjøhavn av samme type som Hedeby (Frahm 1930: 6, Jankuhn 1932: 188, 1986: 148, Ellmers 1972: 283) (2).

Det er to forhold som kan støtte denne ideen. Først og fremst er det den Slesvigske bylov fra 1200-tallet som nevner nettopp veiforbindelsen mellom Hollingstedt og Schleswig til bruk for fartøyer og

produkter (etter Lüdtke 1987: 69) (3). Dette gjelder først og fremst for 1200-årene og vel også 1100-årene, men gir likevel en klar indikasjon. Dessuten kan nevnes spredningsmønsteret for tuffsteinkirker: Alle kirker i Sønderjyllands område ligger på steder som har direkte forbindelse med Nordsjøen. D.v.s. at det tunge steinmaterialet fra Rhin-området antakelig ble fraktet på skip over Nordsjøen til Norden. Bare unntaksvis finnes noen enkelte bygninger av tuffstein som også er orientert mot Østersjøen, og de ligger akkurat kun i Schleswig og dens omgivelser (4).

Dette bildet gir et klart inntrykk av at det fantes veiforbindelser over land fra Nordsjøen til Østersjøen nettopp i området Hedeby/Schleswig. Heller ikke tuffsteinkirker gjenspeiler vikingtid, snarere 1100-tallet, kanskje slutten av 1000-tallet. Det betyr at vi ennå ikke har påvist veiforbindelse over land til Hedeby i vikingtid. Derfor er det nærliggende å peke på Hollingstedt som nordsjøhavn for Hedeby, men det er ikke blitt stadfestet, og det er også blitt reist tvil om dette (Schietzel 1981: 9).

HOLLINGSTEDT

Ved Hollingstedt er det hittil kun gjennomført ganske få arkeologiske undersøkelser. Siden funnmaterialet - først og fremst keramikk - ble analysert (Lüdtke 1987), viste det seg at stort sett alt tilhører fasen etter år 1000, mens det mangler materiale fra perioden før, d.v.s. fra riktig vikingtid. Ettersom det foreligger en tilsvarende publikasjon (Lüdtke 1987), skal jeg bare rent generelt nevne at vi har eldre svartgods såvel som yngre svartgods. Men randformer - som godt kan sammenlignes med materialet fra Schleswig (Lüdtke 1985) - tilhører perioden fra 1000-tallet og framover. I tillegg finnes en rekke importerte grupper, bl.a. Pingsdorf, Paffrath, Andenne og tidlig stentøy; men de tilhører også fasen etter år 1000 og utgjør heller ikke vikingtid. Omvendt gjenspeiler det helt fint den fullstendige serien av Schleswig-materiale, slik at det er ikke noen tvil om en fast forbindelse mellom Hollingstedt og Schleswig. Men dette betyr at vi i dag faktisk ikke kan regne med Hollingstedt som nordsjøhavn for Hedeby, og muligens heller ikke med noen veiforbindelse over land i det hele tatt - iallfall ikke i vikingtiden.

Dette kan bety to ting: Enten at vi ennå ikke har fått tak i den del av materialet fra Hollingstedt som skriver seg fra vikingtiden - det er mulig at flere utgravninger i dette område vil komme til å forandre bildet i framtiden - eller at Hollingstedt ikke eksisterte i vikingtiden i det hele tatt. Det siste ville bety at vi kanskje til en viss grad er nødt til å diskutere Hedeby's betydning og funksjon på nytt.

HEDEBYS SENTRUMSFUNKSJONER

Hvis vi tar utgangspunkt i dendrokronologiske analyser (Eckstein & Schietzel 1977), oppstod Hedeby rett etter år 800, og det ser ut som om byen ble bygget forholdsvis raskt. Som kjent foreligger et meget systematisk gatenett med hus som følger samme orientering. Husene selv er både forholdsvis ensartet og forholdsvis små; de er betydelig mindre enn vikingtidens gårdshus, og det er iallfall ikke nok plass for storfe. Uansett om kanskje enkelte dyr fantes i selve byen, betyr det generelt at byen Hedeby fra første dag av måtte opprettholde en fast infrastruktur som forbandt byen med opplandet, slik at bybefolkningen ble forsynt med matvarer hver dag.

De store mengder med dyrebein som kom fram under utgravningen, taler sitt tydelige språk (Becker 1980, Johansson 1982). Det er viktig å legge merke til at det i over 99% tilfelle dreier seg om husdyr, d.v.s. at jakt praktisk talt ikke hadde noen betydning. Hedeby oppkomst forutsetter dermed et bestemt oppland som samtidig måtte være i stand til å produsere et visst overskudd i agrarproduksjonen for å kunne selge det. Omvendt betyr det at byen Hedeby samtidig måtte ha noe å bytte i; service vedr. administrative oppgaver og/eller spesielle produkter av høy verdi.

Et funnkart med spredningsmønster for Hedeby-mynt som antakeligvis ble laget i Hedeby, viser nesten 18 prikker innen det nåværende Schleswig-Holstein (etter Malmer 1966). Bortsett fra at samme type mynt også ble funnet langt borte fra Hedeby der de igjen tyder på fjernhandelsforbindelser, illustrerer de likevel direkte kontakter mellom Hedeby og opplandet. Hvis vi dessuten tar i betraktning det øvrige funnmaterialet fra vikingtiden i omgivelsene rundt Hedeby, ser vi på kartet et betydelig antall tilsvarende prikker som gjenspeiler Hedeby oppland. Et tilsvarende kart er nettopp publisert av Müller-Wille (1989: 22).

Først i løpet av de siste år er noen få landsbyer i nærheten av Hedeby undersøkt arkeologisk (Kühn 1986, Meier 1984). Som eksempel vil jeg bruke den lille landsbyen Schuby nord for Hedeby.

H.J. Kühn har gravd ut en rekke gårdshus både fra vikingtid og middelalder. Her er ikke plass til å diskutere detaljer, men noen funn er spesielt spennende i vår sammenheng:

Fra Schuby stammer en rekke skår av importert keramikk, bl.a. Pingsdorf-gruppen som antakeligvis ble distribuert i Hedeby. Dessuten er det funnet noen slipestein og kvernstein av basalt som vel også nådde Schuby på vei over Hedeby. I tillegg ble funnet noe kleberstein som trolig ble handlet i Hedeby. Dessuten må nevnes en Hedeby-mynt fra Schuby. Funnmaterialet gir derved en indikasjon på direkte forbindelser

mellom Hedeby og den lille landsbyen i nærheten, der Hedeby fungerte som et sentrum. Schuby er bare et eksempel, og noen flere utgravninger i forskjellige landsbyer vil kanskje komplettene bildet i framtida.

SPREDNINGSMØNSTER FOR IMPORTVARER

Hvis vi nå ser på noen funnkart som viser spredningsmønsteret for en rekke importvarer i det sørskandinaviske området, og som vanligvis benyttes for å illustrere helt generelle fjernhandelsforbindelser i Norden, så oppdager vi noe spennende. Som eksempel vil jeg bruke kleberstein og basaltkvernstein samt Pingsdorf-gruppen som eksempel på importkeramikk. På den måten får vi med både noe som har sin opprinnelse i Norden og noe med opprinnelse i sørvest. Hvis vi som arkeologer vil si noe om handelsvirksomheten, så er det klart at vi må ta utgangspunkt i slike importvarer. For å komme videre er det nødvendig å betrakte både produkter, handelsfolk, handelsveier og måten handelen ble organisert på hver for seg. Siden det ikke er mulig å gå nærmere inn på handelsproblematikken i denne sammenhengen, vil jeg bare henvide til en avhandling der Steuer (1987) tar opp akkurat dette.

Men spredningsmønsteret er i seg selv nok til å påvise trekk som har betydning for vurderingen av Hedeby's funksjon. Jeg vil først ta for meg fordelingen av kleberstein. Materialet fra Hedeby er ganske nøye analysert av Resi (1979) som også har laget et funnkart (s. 130). Et tilsvarende kart over Danmark er dessuten publisert av Roesdahl (1980: 98), og i tillegg er lignende materiale nylig publisert fra Gabriel (1989: 243). Fordelingsmønsteret er klart: Materialet er jevnt spredt over hele det sørskandinaviske området, med en del prikker også i Hedeby's omegn. Men det er nesten ingen funn lenger sør enn Schleswig-Holstein, d.v.s. opplandet rundt Hedeby. Det må faktisk bety at materialet ble ført til Hedeby og omsatt der, at det dessuten ble distribuert via Hedeby til opplandet omkring, og at materialet ikke ble solgt til steder lenger sør. Hedeby var konsument og distribusjonssted for et hinterland, og kun i mindre grad mellomstasjon for langveisforbindelser mellom nord og sør.

Et funnkart for kvernstein av basalt med rhinsk opprinnelse, nettopp publisert av Gabriel (1989: 158), viser noe tilsvarende: Hele Nordsjøområdet er fullt med prikker, og vi har en god del både i Hedeby og i Schleswig-Holstein forøvrig, d.v.s. Hedeby's oppland, men vi savner nesten helt materialet i hele Østersjøområdet. Også her får vi se at Hedeby både var konsument og distribusjonssted for et oppland, og ingen mellomstasjon for langveis forbindelser mot nord eller øst.

Fordelingsmønsteret for Pingsdorf-keramikken (fig. 2) står til slutt som eksempel på en rekke importerte grupper av keramikk med opp-

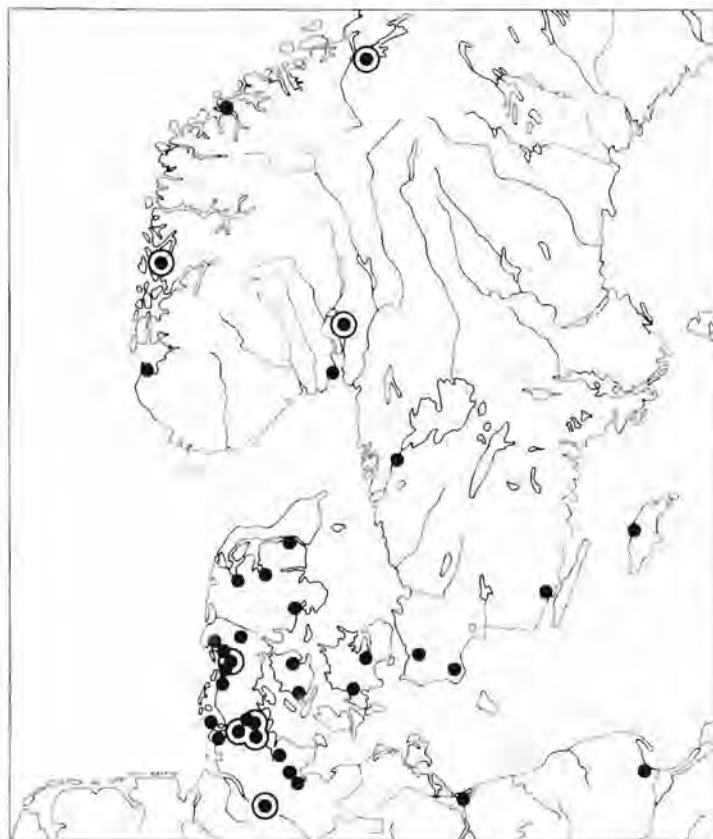

Fig. 2. Spredning av Pingsdorf-keramikk i Skandinavia. Sorte prikker = minst et skår. Prikker med sirkel = Pingsdorf utgjør minst 2% av alt keramikkmateriale. (Funnliste hos Lüdtke 1989.)

rinnelse i sørvestliggende strøk. Hver prikk på kartet står for ett skår. Hvis vi ser på alle prikkene både fra Nordsjøområdet og Østersjøområdet, får vi inntrykk av at materialet har en jevn spredning, og at Hedeby godt kunne ha vært mellomstasjonen for hele Østersjøområdet. Men vi må ikke stole på dette bildet. Vi kan skille ut signaturen for enkelte skår (sorte prikker) fra signaturen for de tilfeller der det foreligger betydelige mengder av Pingsdorf (på kartet markert med en dobbeltsirkel som angir minst 2% Pingsdorf i forhold til hele keramikkmaterialet). Da får vi et helt annet bilde:

Bortsett fra Hedeby/Schleswig finnes store mengder Pingsdorf kun i Trondheim, Bergen, Oslo, Ribe, Hollingstedt og Hamburg, d.v.s. bare i Nordsjøområdet. Det betyr at det skiller seg ut et nokså tydelig Nordsjøområde hvor slik importkeramikk er vanlig, mens den på andre siden, langs Østersjøkysten, nesten ikke er tilstede. Enkelte skår fra Gdansk eller Visby som dukket opp i et stort materiale av andre keramiske grupper, betyr faktisk ingen ting i denne sammenheng. Men

dette bildet viser igjen at Hedeby, også hva angår importkeramikk, både var konsument og distribusjonssted for et hinterland, og ikke noen mellomstasjon for handelsveier mot nord eller øst (5). I alle tre tilfeller (kleberstein, kvernstein, Pingsdorf) viste Hedeby seg i større grad å være konsument enn transittstasjon for fjernhandelen. Det kaster et klart lys over Hedeby's funksjon både som by og i forhold til sitt oppland.

KONKLUSJON

Til slutt vil jeg prøve å gi en konklusjon: Det er klart at Hedeby hadde stor betydning for fjernhandelen fra kontinental-europeiske til skandinaviske strøk. Dette er diskutert mange ganger, og det er i denne sammenheng spesielt fristende å peke på den geografiske beliggenheten mellom Østersjøen og Nordsjøen, særlig når vi vet at nettopp denne transittsituasjonen for trafikken var av stor betydning for Schleswig på 1000-tallet, 1100-tallet og framover. Men vi må innrømme at vi ennå i dag faktisk ikke kjenner til noen Nordsjø-havn som tilsvarende Hedeby. Og spredningsmønsteret for import-varer tyder på at Hedeby mer var konsument av produktene enn en mellomstasjon for videregående fjernhandel. Derfor er vi kanskje nødt til også å se på andre aspekter i vurderingen av Hedeby's funksjon.

Samtidig vet vi det eksisterte en del landsbyer i Hedeby's omegn som antakeligvis forsynte byen med matvarer, og som omvendt fikk tak i en rekke importvarer som sannsynligvis nådde landsbyene via Hedeby. Av den grunn bør Hedeby's funksjon som senter for et oppland tas med i bildet i større grad enn før når vi skal vurdere Hedeby og hele problematikken omkring utgangspunktet for bydannelsen.

ANMERKNINGER

1. Christaller (1933) talte opp antall telefonapparater på hvert sted, for på den måten å skille mellom steder med lav eller høy verdi hva angår administrative oppgaver og sentrale funksjoner.
2. En detaljert oversikt over forskningshistorien finnes hos Lüdtke (1987).
3. Siden Hedeby var boplass fra ca. 800 til ca. 1100 regner vi idag med at Schleswig, som Hedeby's etterfølger, begynte å utvikle seg som by omkring år 1000 (Vogel 1983) og at den hadde sin blomstringsperiode på 1000- og 1100-tallet til begynnelsen av 1200-tallet (Hoffmann 1983). Siden Schleswig ikke bare ligger i nærheten av Hedeby, men har vært Hedeby's etterfølger, er det iallfall mulig å ta Schleswigs bylov med i bildet.

4. Tilsvarende kart finnes hos Newig (1989: 79); allerede Jankuhn (1937: 161) hadde pekt på dette. Jfr. for øvrig Helms (1894).
5. Ser vi på spredningen av flere keramiske grupper får vi samme resultat; enten skiller Nordsjøområdet seg direkte ut fra Østersjø-omgivelsene, eller det blir mulig å se dette ut fra mengden av importkeramikk i forhold til andre keramiske grupper. Dette er nettopp blitt påvist for fem keramiske grupper (Lüdtke 1989).

LITTERATUR

- Becker, C. 1980. *Untersuchungen von Skelettresten von Haus- und Wildschweinen aus Haithabu*. Neumünster.
- Christaller, W. 1933. *Die Zentralen Orte Süddeutschlands*.
- Eckstein, D. & K. Schietzel. 1977. *Zur dendrochronologischen Gliederung und Datierung der Baubefunde von Haithabu*. Neumünster.
- Ellmers, D. 1972. *Frühmittelalterliche Handelsschiffahrt in Mittel- und Nordeuropa*. Neumünster.
- Frahm, F. 1930. Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 60: 1-23. Neumünster.
- Gabriel, I. 1989. Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Olderburg. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 69: 103-291.
- Helms, J. 1894. *Danske Tufstens-Kirker*. Copenhagen.
- Hoermann, P. & A. Richter. 1983. Vergleichende mineralogisch-petrographische Untersuchungen an Mühlsteinresten aus Haithabu und Bruchsteinproben aus der Eifel. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 18: 93-108. Neumünster.
- Hoffman, E. 1983. Die schrittweise Abloesung Schleswigs durch Lübeck als wichtigstes Seehandelszentrum an der westlichen Ostsee (ca. 1150-1250). *Lübecker Schriften zur Archaeologie und Kulturgeschichte* 7: 39-46. Bonn.
- Jankuhn, H. 1932. Neue Funde zur Frage des Transitverkehrs Haithabu-Hollingstedt. *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit* 8: 188.
- 1937. *Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene*. Neumünster.
- 1986. *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. Neumünster.
- Janssen, W. 1987. *Die Importkeramik von Haithabu*. Neumünster.
- Johannsson, F. 1982. *Untersuchungen von Skelettresten von Rindern aus Haithabu*. Neumünster.
- Kühn, H.J. 1986. Eine Siedlung des frühen und hohen Mittelalters bei Schuby. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 67: 479-489.
- Lüdtke, H. 1985. *Die mittelalterliche Keramik von Schleswig*. Neumünster.
- 1987. Die Keramik von Hollingstedt. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 25: 9-82. Neumünster.

- Lüdtke, H. 1989. Fünf Karten zur Verbreitung mittelalterlicher Keramik in Skandinavien. *Hammaburg 9* (= *Festschrift Hübener*): 215-226.
- Meier, D. & J. Reichstein. 1984. Eine wikingerzeitliche Siedlung westlich von Kosel, Kr. Rendsburg-Eckernförde. *Offa 41*: 113-168.
- Müller-Wille, M. et al. 1989. *Norderhever-Projekt 1. Landschaftsentwicklung und Siedlungsgeschichte im Einzugsgebiet der Norderhever (Nordfriesland)*. Neumünster.
- Newig, J. 1980. Sylt im Spiegel historischer Karten. *Roemisch-Germanische Forschungen 39*: 64-84.
- Resi, H.G. 1979. *Die Specksteinfunde aus Haithabu*. Neumünster.
- Roesdahl, E. 1989. *Danmarks Vikingetid*. Viborg.
- Schietzel, K. 1981. *Stand der siedlungsarchaeologischen Forschung in Haithabu-Ergebnisse und Probleme*. Neumünster.
- Steuer, H. 1984. Zur ethnischen Gliederung der Bevölkerung von Haithabu anhand der Graeberfelder. *Offa 41*: 189-212.
- 1987. Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archaeologischer Zeugnisse. Pp. 113-197 in Düwel, K. et al. (eds.): *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*.
- Vogel, V. 1983. Archaeologische Stadtkernforschung in Schleswig 1969-1982. *Ausgrabungen in Schleswig 1*: 9-54.

**GÁSIR-PROJEKTET: HANDELS- OCH MAKTCENTRA -
PERIFERI OCH RESURSUUTNYTTJANDE PÅ ÖSTRA
NORDLANDET UNDER YNGRE JÄRNÅLDER OCH MEDELTID**

MARGRÉT HERMANNSS-AUÐARDÓTTIR
Íslands Universitet, IS-101 Reykjavík

ABSTRACT

Hermanns-Auðardóttir, M. 1990. The Gásir-project - Trade and Power centres - Periphery and Resource exploitation in Northeast Iceland during the Younger Iron Age and the Middle Ages. *Gunnarinn* 64: 275-282.

The project focuses on the trading-place or **trading center** at Gásir in Eyjafjörður, while the research area covers the eastern part of N-Iceland (fig. 1-2). To understand the surplus behind the trading activities at Gásir, one has to take into consideration the available resources in the project-area. To the extent that internal or domestic trade was organized, it probably took place in connection with thing-meetings, which were **law-courts** or **centres of social organization**. Consequently it is of importance to date the suspected and known thing-places in eastern N-Iceland. Here Kaupangur (fig. 2) located close to a known thing-place, is of major interest, whereas the place-name, Kaupangur, points to trading activities (cf the Viking Age Norw/*kaupang*, Dan/*købing* and Sw/*köping* [-e]).

The trading-place at Gásir is known from medieval written records which indicate trade-connections with Trondheim and Bergen in Norway. Thus, Gásir is considered a **center for foreign or external trade**, while Kaupangur possibly represents an **internal or domestic center of trade**. A trial-excavation at Gásir has already shown that the first phase of the trading-place consists of pit-houses and furthermore some weights points to trading activities in the late Viking Age. Sherds from pottery has indicated that the trading place is still in use in the early 15th century.

The author has taken into account possible exploitation of some available resources in the periphery of eastern N-Iceland, which may lie behind the necessary surplus for the domestic as well as the foreign trade, i.e.:

a) a possible expansion in the farming, not least the dairy-farming, i.e. *sel*-farming (Nor/*sæter*, Sw/*säter* or *fäbod*) b) ironproduction, and c) sulfur-mining for gun-powder of which we have several medieval as well as post-medieval records from the project-area. Some positive results concerning these resources have already been

established. Apparently the iron-production played a vital role in the trading-organization and there are indications of three stages of this production, differing in the placement of the production relative to a farm.

INLEDNING

Gásir-projektets centrala utgångspunkt är en handelsplats med samma namn i Eyjafjörður på norra Island (fig. 1-2). Handelsplatsen ställs i centrum gentemot dess geografiskt potentiella periferi för att man skall kunna få ett grepp om de ekonomiska utbytesrelationerna, dvs. handeln, som försiggått via Gásir. Innanför projektets ramar har man därför beaktat de resurser inom östra Nordlandet som kan tänkas ha påverkat handeln såväl direkt som indirekt. I den mån handeln inomlands formaliserats har den troligen pågått i samband med tingsmötena, och med tanke på detta är det meningen att datera såväl kända som misstänkta tingsplatser på östra Nordlandet (fig. 2) för att få fram en kronologisk bild av politiskt lagstiftande centra å ena sidan och/eller handelscentra å den andra.

Fig. 1. Ett flygfoto av handelsplatsen vid Gásir. Man kan se kyrkoruinens form innanför den ringformade kyrkogårdsmuren (vänster > höger på bilden = syd > nord. Foto Björn Rúriksson juli 1986).

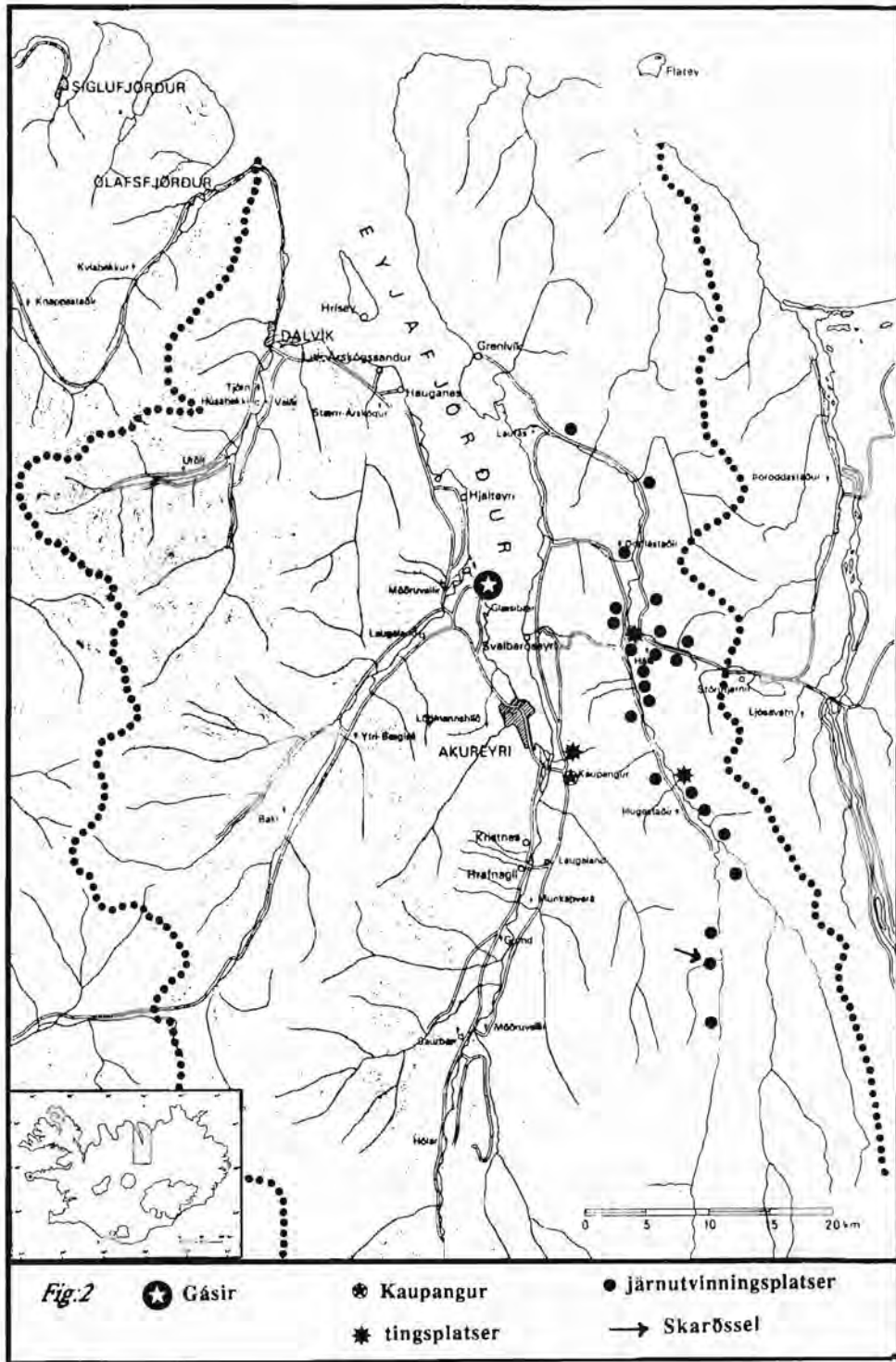

Fig. 2 ★ Gásir ● Kaupangur ● járnutvinningsplatser
 ★ tingsplatser → Skarðssel

Fig. 2.

Enligt skriftliga belägg skulle den lagstiftande makten ha varit inkorporerad i tingsorganisationen under medeltidens förra hälft, samtidigt som det saknades en centraliserad verkställande makt på Island. Den politiska maktstrukturen leddes av ett hövdingevälde vilket i sin tur byggde på regionalt bundna godord, dvs. ett godevälde. Godeväldet var knutet till vissa huvudgårdar på östra Nordlandet liksom på övriga Island, medan gårdarnas position i makthierarkierna kunde förskjutas genom tiderna. Godeväldets inre splittring samt strider om jordägor och makt, och dess konflikter med kyrkomakten ledde till att Island blev handgånget norska kungen på 1260-talet. Man kan tala om något av en norsk period på Island fr.o.m. 1260-talet tills omkring sekelskiftet 1400 när det så kallade engelska seklet inträder.

Utifrån skriftliga belägg har man ansett att handeln på Island övertogs av norska köpmän under 1200-talet. Av diplomatarier och annat att bedöma har de ekonomiska utbytesrelationerna under medeltiden mellan Island och Norge inte minst knutits till Trondheim och Bergen. Bergen kom att bli en omlastningshamn för handelsplatser på Island och i Nord-Norge, bl.a. för Gásir och Vágan. Kung Magnus Eriksson styrkte denna Bergens funktion genom ett beslut 1348. De skriftliga uppgifterna om de isländska handelsvarorna är sparsamma, fast det finns belägg som omnämner vadmal, skinn, torkad fisk (no: skrei), tran, svavel och jaktfalkar som exportvaror. En förordning från 1200-talet tar upp spannmål, linne, timmer, vax och tjära som viktiga importartiklar. Man vet ej när fiskeprodukterna får en avgörande roll i handeln med utlandet, men dessa produkter har med all sannolikhet spelat en viktig roll i de inhemska ekonomiska utbytesrelationerna allt sedan den tidiga bosättningen i landet stadgats. På 1340-50-talet finns täta belägg för norska handelsskepp på Island; detta har historiker velat se som tecken på en uppgång i handeln med fisk.

GÁSIR OCH KAUPANGUR-OMRÅDET SOM HANDELSCENTRA?

Vad handelscentra angår så har problemställningarna gått ut på att Kaupangur-området intill en tingsplats sydost om Gásir (fig. 2) kunde ha fungerat som en plats där den inhemska utbyteshandeln pågick och/eller som en föregångare till handelsplatsen vid Gásir. Det ingår i planerna att datera de fysiska lämningarna på tingsplatsen strax intill och norr om Kaupangur-området, eftersom detta saknar daterbara fysiska spår. Ordet kaupangur kan ursprungligen ha betytt en plats eller en vång (isl vangur > angur) där man handlat. Frågan är om Gásir fungerat enbart som en handelsplats för handeln med utlandet, eller om den haft flera skiftande funktioner som förändrats genom tiderna.

I Grettis saga, som skall ha utspelats under 900-talet, omnämns Gásir. Det innebär inte att en handelsplats funnits vid Gásir under 900-talet, eftersom det mellan händelserna och nertecknandet av sagan ligger några sekel, så kan ortnamnsbeteckningen här bygga på en för sagoskrivaren samtida känd plats. I diplomatarier från 1200-talets slut och 1300-talet omtalas flera gånger att handelsskepp från Norge anlät vid Gásir.

ARKEOLOGISKA PROVUNDERSÖKNINGAR VID GÁSIR

Redan 1907 bedrev danska kaptenen Daniel Bruun och filologen Finnur Jónsson utgrävningar på handelsplatsen vid Gásir, där de undersökte bodrester samt delar av kyrkans väggfundament (se fig. 1).

De på markytan synliga bodresterna vid Gásir omspannar ett område på upp mot 10.000 m². Området mellan bodlämningarna och den ringformade kyrkogårdsmuren samt kyrkogårdsområdet utgör ytterligare 4.000 m². 1986 grävdes det fyra provgopar på 1 x 3 m vid Gásir, dvs tre inom bodområdet och en i norra långväggen i kyrkoruinen innanför den ringformade kyrkogårdsmuren, alltså endast en liten bråkdel (12 m²) av de synliga fysiska resterna på handelsplatsen.

Provgropen i kyrkoruinens norra långvägg blottade ett stenfundament varpå kyrkans trävägg vilat. Man kunde även följa spåren efter Bruuns och Jónssons utgrävning 1907, dvs. hur de följt just stenfundamentet utan att gräva vare sig innan eller utanför detta. Bruun och Jónsson ansåg att kyrkan enbart byggts i trä. I provgropen kunde man ytterligare se att utanför träkyrkan funnits isolerande väggar i torv. Här har vi alltså en kyrka som till grunden påminner om de bevarade isländska torvkyrkorna från nyare tid. Kyrkan vid Gásir skulle ha rasat ihop i ett oväder 1359.

Två av provgroparna i bodområdet har visat att den första bebyggelsefasen består av grophus eller tältbottnar, vilka anordnats på ett helt annat sätt än de på markytan synliga bodresterna. Detta innebär att för att få någon uppfattning om den fysiska strukturen på de äldre bebyggelsefaserna på Gásir krävs ytterligare utgrävningsverksamhet.

Några få artefaktfynd har gett en typologisk ålder från 1000-talet till 1300-1400-talet, medan radiokarbon-dateringar på organiskt provmaterial har försenats på grund av yttre hinder. I två av provgroparna kunde man tydligen se att delar av de från markytan synliga bodarnas jordväggar bestod av ett blandlager, dvs. man har helt enkelt tagit jordklumpar från kulturlagret utanför bodarna och använt dem till jordväggar i stället för grästorv. Typologiskt bestämda fynd i ett av dessa blandlager har bestyrkt att man burit sig åt på detta sätt, något som visar att stratigrafiska tolkningar vid Gásir kan väntas bli ganska invecklade med tanke på fortsatta undersökningar.

Provgroparna togs medvetet under synliga väggrester, något som gör att antalet fynd troligen blir minimalt. Trots detta har vi några få keramikfynd från 1300-1400-talen från Holland och England; keramik som eventuellt hamnat vid Gásir via Norge. Ytterligare finns det två viktlod som antas höra till sen vikingatid.

Grophusresterna samt de typologiskt daterbara artefakternas stratigrafiska läge tyder på att Gásir kan nå tillbaka till vikingatid, även om fortsatta undersökningar behövs för att kunna datera Gásir-handelsplatsens olika bebyggelsenivåer.

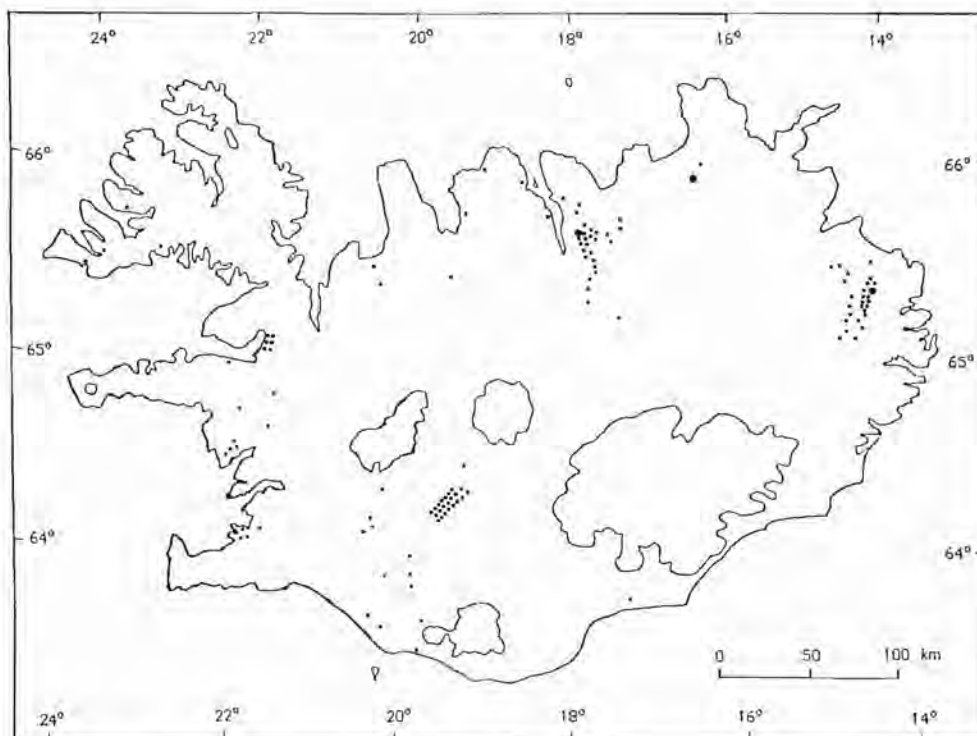

Fig. 3. En spridningskarta över registrerade järnutvinningsplatser på Island (Kartan bygger på registreringar utförda av Þorbjörn Á. Friðriksson under 1970-talet.)

FINNS DET ETT SAMBAND MELLAN SÅTERBRUK, JÄRNUTVINNING OCH SVAVELTÄKT PÅ ÖSTRA NORDLANDET OCH HANDELSAKTIVITETERNA VID GÁSIR?

I medeltida diplomatarier omnämns lantbruksprodukter som vadmal och skinn som exportvaror. Dessutom vet vi att efterfrågan på svavel från Island blir aktuell redan på 1200-talet, medan de största svaveltäkterna finns just på östra Nordlandet. Det ingår i projektplanerna att försöka få fram om handel med svavel pågått via Gásir.

De sammanställda uppgifterna (fysiska, skriftliga och muntliga) om järnutvinningsplatser på Island visar att det funnits tre huvudområden för järnproduktion i landet, varav ett låg strax öster om Eyjafjörur (se fig. 2-3). Med tanke på behovet av järn inomlands, så har detta viktiga järnproduktionsområde på östra Nordlandet tjänat stora delar av Island, medan det i sin tur skapat grogrund för ett viktigt överskott som man via de inhemska utbytesrelationerna kunnat byta mot lantbruks- och fiskeprodukter eller annat som gav mer utbyte i handeln med utlandet.

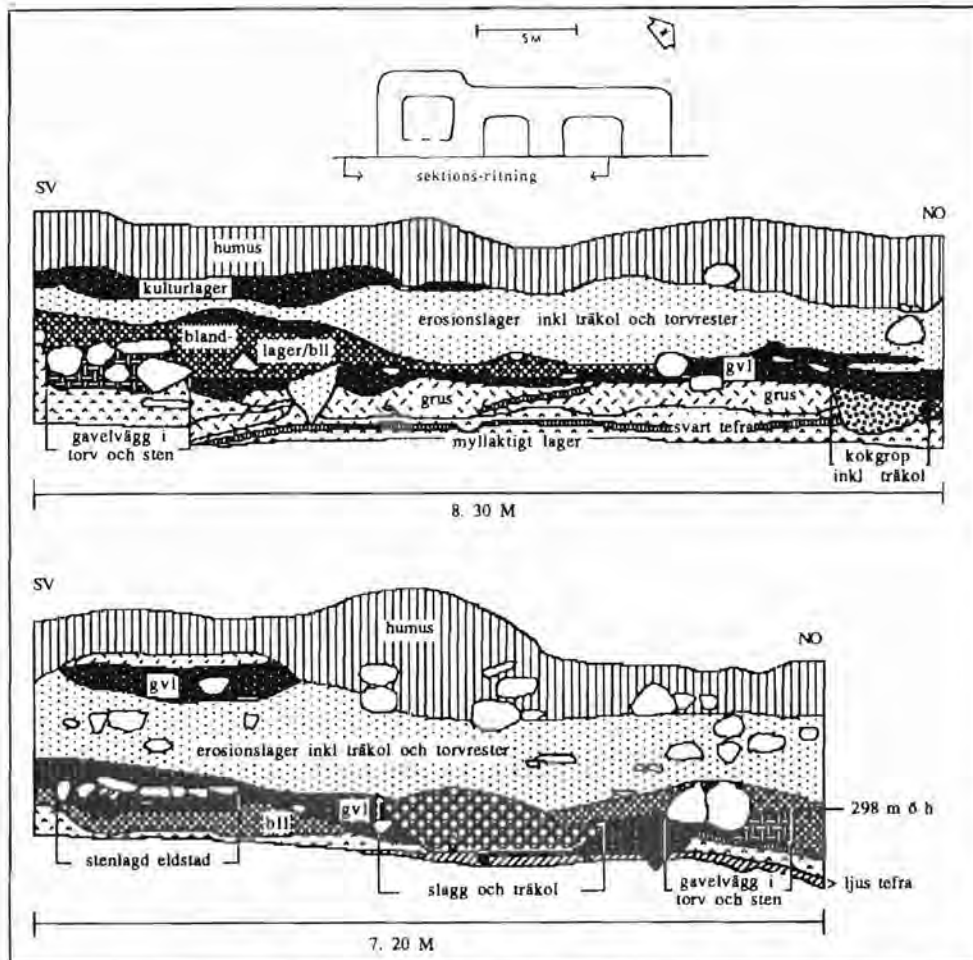

Fig. 4. En tvärsektion från säterbyggnadsrester i Skardssel där järnproduktionslagg i de äldsta byggnadsresterna vittnar om att man bedrivit järnutvinning på sätern (MHA 1989).

Med anledning av detta är det meningen att undersöka säterbruks- och järnutvinningsplatser samt transportvägar för svavel, för att ta reda på om man kan finna ett samband mellan expansion inom säterbruk, järnproduktion och svavelutvinning gentemot en utökning eller förändring av handelsaktiviteterna vid Gåsir.

Vad undersökningarna av järnutvinningsplatserna angår så har man i projektplanerna arbetat utifrån frågeställningar som utgår ifrån att järnproduktionen utvecklats genom tid i området i fråga, dvs. att man till en början bedrev järnproduktionen ute i det fria och/eller på säterplatser innan man flyttade den hem till gården. Vi har belägg på platser av alla tre slagen inom det aktuella området. Förra sommaren undersöktes säterbyggnadsrester (Skardssel på fig. 2) som befann sig på flera kronologiska nivåer, i vilka det fanns järnutvinningslagg

i de nedersta och äldsta byggnadsresterna (se fig. 4). På två gårdar på östra Nordlandet har man bedrivit järnproduktion i större skala (se de större svarta prickarna på fig. 3), dvs. här har vi slagghögar på rad, längs en flera tiotalmeter lång sträcka. Till den östligast belägna gården hörde under medeltiden en släkt (Ásverjar) som var en av landets mer mäktiga och rika släkter vid medeltidens slut.

SLUTORD

Den bild man haft av den tidiga handeln på Island har hittills byggts på sekundära skriftliga belägg. Det borde inte minst därför vara högst aktuellt att med arkeologiska metoder få fram en bild av produktionen som skymtar bakom såväl den tidiga som den medeltida handeln i det fornlämningsrika området på nordöstra Island. Här kan man få fram flera slags centrum-periferi interaktioner, även om Gásir-projektet främst fokuserar på ekonomiska utbytes-relationer.

LITTERATUR

- Bruun, D. & F. Jónsson. 1908. Det gamle Handelssted Gásir. *Videnskabernes Selskabs Forhandlinger no.3*. København.
- Bruun, D. 1928. *Fortidsminder og nutidshjem paa Island*. København.
- Diplomatarium Islandicum. Kaupmannahöfn - Reykjavík. 1857-.
- Diplomatarium Norvegicum. Christiania 1849-.
- Finsson, H. 1784. Um Brennusteins Nám og Kaupverzlan á Íslandi i Tíð Friðriks Annars Dana Kónigs. *Ritþess íslenzka Lærdóms-Lista Félags. IV*. Kaupmannahöfn.
- Grettis saga Ásmundssonar. 1936. Bandamanna saga. red. G. Jónsson. *Íslenzk fornrit VII*. Reykjavík.
- Hermanns-Audardóttir, M. 1987. Fornleifarannsóknir að Gásum og víðar í Eyjafirði. *Súgur* 27. Akureyri.
- 1989. Islands tidiga bosättning. *Studia Archaeologica Universitatis Umensis I*. Umeå.
- Jónsson, F. 1908. Hinn forni Kaupstaur "at Gásum". *Árbók hins íslenzka fornleifafélags*. Reykjavík.
- Kålund, K. 1879-82. *Bidrag til en historisk-topografisk Beskrivelse af Island. II*. København.
- 1882. Islands fortidslævninger. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
- Sigurjónsson, A. 1967. *Ásverjasaga*. Reykjavík.
- Stefánsson, M. 1986. Bergen - Islands første hovedstad. *Kjøpsstad og rikssentrum*. Bergen.
- Þorláksson, H. 1980. Urbaniseringstendenser på Island i middelalderen. *Urbaniseringsprocessen i Norden*. Oslo.
- Þorsteinsson, B. 1972. Svövl. *KLNM - Kulturhistorisk lexikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid XVII*. København.